

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TÜRK ŞÂHÎLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman:

Prof. Dr. Salim CÖHÇE

Hazırlayan:

Nur AKBAŞ

MALATYA 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TÜRK ŞÂHÎLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Salim CÖHÇE

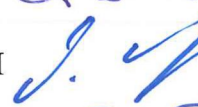
HAZIRLAYAN
Nur AKBAŞ

Jürimiz tarafından 27/05/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans tezi oybirliği ile başarılı bulunarak Tarih Anabilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

1. Salim CÖHÇE

2. Orhan YAZICI

3. Özcan TATAR

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 30/05/2019 tarih ve 2019/26-37 sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Salim CÖHÇE danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım TÜRK ŞÂHÎLER başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Nur AKBAŞ

ÖNSÖZ

Türk Şâhîler, Kuşan, Akhun ve Göktürk gibi güçlü devletlerin tarih sahnesinden çekildikleri bir sırada Kuşan-Akhun coğrafyasında Çin ile Arap-İslam hâkimiyetinin arasında tampon bir Türk siyasi teşekkül olarak ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle VII. Yüzyılda teşekkül eden bu hanedan IX. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürecektir ve Türkistan için büyük bir önem arz edecektir. Ona rağmen bu hanedana dair gerek yurt içinde gerekse yurt dışında tüm yönleriyle bilgi veren müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

Hali hazırda araştırılan konu Türk Şâhîlerin genel bir tanıtımını ve hem zaman hem de mekân bakımından sınırlandırmasını amaçlamaktadır. Bu bağlamda mevcut ana kaynakların tamamının kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak bütün bu gayretimize rağmen mevcut kaynaklarda yer alan bilgilerin sınırlı olduğu da gözden uzak tutulamayacak bir gerçek olarak karşımıza çıkmıştır. Hal böyle olunca mevcut bilginin en iyi şekilde değerlendirilmesinden öte yapılabilecek bir şey kalmamıştır. Sadece, ileride yeni kaynaklar ortaya çıkarsa bu hanedanın tarihine de bir takım yeni bilgiler ilave etmek mümkün olabilir.

Çalışmam esnasında bana gerekli anlayışı gösteren aileme; kaynaklar açısından ihtiyaç hissettiğim bazı kitapların temininde yardımcı olan Zübeyde Baran hanımefendiye, yoğun çalışma programına rağmen sık sık görüşlerine başvurduğum Prof. Dr. Orhan Yazıcı'ya, her türlü desteği benden esirgemeyen ve talebesi olmaktan gurur duyduğum saygıdeğer hocam Prof. Dr. Salim Cöhçe'ye en samimi hislerimle şükranlarımı sunarım.

Malatya 2019

Nur AKBAŞ
(13516001401)

ÖZET

Türk Şâhîler varlığından ilk kez VII. yüzyılın ikinci yarısında bahsedilen ve Ceyhun'un güneyinde, bugünkü Afganistan topraklarında Halaçların, üst kimlikleri altında yaşadığı Akhun (Eftalit) hâkimiyetinin bölgedeki siyasi varlığını kaybetmesi sonrasında kurduğu bir Türk hâkimiyetidir. Kuruluş tarihi tam olarak tespit edilemeyen Türk Şâhîler, sırasıyla Göktürk, Arap ve Çin hâkimiyetleri ile bazen haraç vererek bazen de tâbiyetine girerek varlığını yaklaşık iki yüz elli sene devam ettirmeyi başarabilmişlerdir. Menşei hususunda farklı görüşler olan bu hâkimiyetin gerek idari sistemi gerekse özellikle sikkelerinde tespit edilebilen unvanları Türk olduklarını göstermektedir. Bölgede kendilerinden önceki hâkimiyetlerin ve yerli ahalinin de tesiriyle Budizm'in etkisinin yüksek olduğu ve Türk Şâhîlerin de Budizm'e çok ciddi katkılarının olduğu bilinmektedir. Ancak bununla beraber ilerleyen dönemde Arap-İslam ordularıyla olan münasebetleri sonrasında İslamiyet'in de bu coğrafyada ve yönetici zümrede oldukça etkili olduğu görülmektedir. Halife Me'mun ve Yakub b. Leys'in farklı zamanlarda bu hâkimiyetin iki farklı grubuna saldırarak yıkımın eşiğine getirse de Türk Şâhîler daha sonra Gazneli Devleti'nin kuruluşuna da etki ederek Hindistan Türk tarihinde büyük önemi haiz olmuştur. Bu denli önemli bir hâkimiyet pek çok araştırmada ya bir kaç cümle açıklamayla geçiştirilmiş veyahut hiç değinilmemiştir. Bu çalışmayla bahsi geçen Türk Şâhîlerin özellikle arkalarında bıraktıkları kültürel malzeme de göz önünde bulundurularak kuruluşları, hâkimiyet bölgeleri ve Hindistan/Afganistan Türk tarihine katkıları anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Şâhîler, Halaçlar, Akhunlar, Afganistan.

ABSTRACT

The Turk Shahis, is a Turkish domination that was first mentioned in the second half of the VIIth century and was established in the southern part of Oxus in the live in Afghanistan the Khalajs' after the White Huns (Hephthalites) lost the political presence in the region. Turk Shahis, who could not be determined the date of establishment, sometimes with tribute to the Gokturk, Arab and Chinese, and sometimes by entering into the submission to be able to survive for nearly two hundred and fifty years. This dominance, which has different views on origin, shows that they have Turkish titles that can be determined both in the administrative system and in particular in their coins. It is known that the influence of Buddhism has been highly influenced by the previous domination of the region and the influence of the Turk Shahi are also very serious contributors to Buddhism. However, in the following period, after the relations with the Arab-Islamic armies, it is seen that Islam was also very effective in this geography and the ruling group. Although caliph Memun and Ya'qub Bin Laiths' attacked two different groups of this domination at different times and brought them to the brink of destruction, the Shahis had a great importance in the history of Turkish of India by influencing the establishment of Ghaznavid State. Such an important dominance in many research, or a few sentences with the statement was passed or never mentioned. In this study, Turk Shahis' mentioned about their organizations, dominance regions and their contribution to the history of Turkish of India and Afghanistan.

Key Words: Turk Shahis, Khalajs, White Huns (Hephthalites), Afghanistan.

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI	ii
ONUR SÖZÜ	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR.....	x
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR.....	xiii
A. Epigrafik Kaynaklar	xiii
B. Nümizmatik Kaynaklar	xv
C. Genel Tarihler, Vekayinameler Vb.....	xvi
a. Çin Kaynakları	xvi
b. İslam Kaynakları	xix
D. Seyahatnameler ve Coğrafya Kitapları	xxvii
E. Araştırma Eserler	xlvi
GİRİŞ.....	1

I.BÖLÜM:

TÜRK ŞAHİLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

A. Eftalitlerin/Akhunların İnkırazı	13
a. Akhun Devleti'nin Mahiyeti ve Yıkılışı	13
b. Akhunların Ardılı Olan Siyasi Teşekküller	15
ba. Toharistan Türk Yabguluğu	15
bb. Türkşahiler	19
bba. "Türk Şâhî" Adı	20
bbb. Türk Şâhîlerin Menşei	21
bbc. Türk Şâhî Hükümdarlarının Listesi	27
B. Türk Şâhîlerin Ortaya Çıktığı Coğrafya	28
a. Türk Şâhîlerin Hâkimiyet Alanı ya da Türk Şâhî Yurdunun Sınırları	28
b. Yerleşim Birimleri	37

ba. Gandhara ve Kandahar	37
bb. Kabulistan.....	38
bc. Zabulistan.....	39
bd. Zemindaver.....	40
c. Demografik Yapı	41

II. BÖLÜM:

ARAP-İSLAM AKINLARI VE TÜRK ŞAHİLER

A. Emeviler dönemi	46
a. İlk Akınlar	46
b. İbn Muhammed el-Eş'as'ın Bölgeye Gelişi ve İsyanı	50
c. Kuteybe b. Müslim'in Bölgeye Gelişi	53
d. Haccac b. Yusuf'un Ölümü ve Emevilerin Yıkılışı	54
B. Abbasiler Dönemi.....	56
a. Abbasilerin Bölgeye Gelişi ve Türk Şâhîlerle İlk Mücadeleleri	58
b. Haricilerin Baskısı ve Sistan İdaresinin Bozulması	59
c. Abbasilerin Bölgeye Yeniden Hakim Olma Girişimi	60
d. Me'mun'un Hilafeti ve Kâbil'e İslam-Arap Saldırısı	61
e. Doğu Türk Şâhîlerinin İnkırazı	62

III. BÖLÜM:

BÖLGE DEVLETLERİYLE MÜNASEBETLER VE ÇÖKÜŞ

A. Göktürklerle Münasebetleri.....	68
B. Çin İmparatorluğu ile Münasebetleri	69
a. Arap-Çin Mücadelesinde Türk Şâhîler	70
b. Çinlilerin Göreceli Üstünlüğü	71
c. Türk Şâhî Elçileri Çin Sarayında.....	72
C. Saffarilerin Kuruluşu ve Türk Şâhîlerin Batı Kolunun Sonu	74
a. Yakub b. Leys ve Saffari Devleti	75

b. Batı Türk Şâhîlere Karşı Haricilerin Saldırıları	76
c. Yakub b. Leys'in Bölgeyi İşgali ve Türk Şâhîlerin İnkırazı	77

IV. BÖLÜM:

TÜRK ŞAHİLERİN KÜLTÜRÜ VE TEŞKİLATI

A. İdari Yapı	81
B. Ordu	84
C. Dini Yapı	85
D. Ticari ve Sosyal Hayat	87
E. Dil ve Yazı	90
F. İmar Faaliyetleri	91
G. Heykeller ve Yazıtlar	92
F. Sikkeler	97
a. Barhatigin	98
b. Wu-san-te'kin-sha	100
c. Khinjil/Khingila	102
d. Spalapati Deva	103
e. Sikkelerin Üzerindeki Figürler	105
SONUÇ	109
EKLER	112
BİBLİYOGRAFYA	133
DİZİN	150

KISALTMALAR

a. mllf.	Aynı Müellif
ASAD	Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi
AÜFEFD	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ATDD	Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi
BTDD	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
CAJ	Central Asiatic Journal
CÜİFD	Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi
CBÜSBED	Celal Bayar Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
ÇÜSBED	Çukurova Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
DAD	Dini Araştırmalar Dergisi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİAD	Dil Araştırmaları Dergisi
DTCFD	(Ankara Üniversitesi) Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed.	Editör
Eİ	Encyclopedia of Islam
EİR	Encyclopedia Iranica
EÜSBED	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
HCA	History of Civilizations of Central Asia
İA	İslam Ansiklopedisi
İSTEM	İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsıkîsi Dergisi
İTBAD	İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi
İTED	İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi

İÜFTDED	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Türk Dili ve Ed. Dergisi
İÜİFD	İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
JASB	Journal of Asiatic Society of Bengal
JBBAS	Journal of the Bombay Branch of the Asiatic Society
JCA	Journal of Central Asia
JRAS	Journal of Royal Asiatic Society
JASSS	Journal of Academic Social Science Studies
JOA	Journal of Awareness
MTAD	Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi
MKÜSBED	M. Kemal Üni. Sosyal Bil. Enstitüsü Dergisi
NC	The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society
NEÜİFD	Necmettin Erbakan Üni. İlahiyat Fak. Dergisi
nşr.	Neşreden
OAD	Ortadoğu Araştırmaları Dergisi
RDSO	Rivista Degli Studi Orientali
ROMM	Revue de l'occident Musulman et de la Méditerranée
RTEÜİFD	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.	Sayfa
S.	Sayı
SPAW	Sonderausgabeaus den Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SÜİFD	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SÜSBMYOD	Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi
SÜTAD	Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
ŞİAD	Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi

TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TAED	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (İstanbul Üni.)
TAKSAD	Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi
TAPS	Transactions of The American Philosophical Society Held at Philadelphia for Promoting Useful Knowledge
TCAD	Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi
TDA	Türk Dünyası Araştırmaları
TDİD	Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
TEKE	Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi
TİD	Tarih İncelemeleri Dergisi
TKAD	Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi
TTDS	Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu
TOD	Tarih Okulu Dergisi
USAD	Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
vd.	Ve devamı/Ve diğeri
YYÜSBED	Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

KAYNAKLAR

Bu çalışmaya esas teşkil eden “*Türk Şâhîler*” konusu çok fazla olmamakla birlikte bir takım kaynaklara sahip bulunmaktadır. Tarihin kaynakları arasında yer alan özellikle kitabeler, sikkeler, genel tarih kitapları, vekayinameler ile coğrafyaya dair eserler bu cümledendir. Bunlardan kitabe ve sikkeler kültür tarihi bakımından da büyük bir önemi haiz bulunmaktadır. Bazı olayların tarihlerinin belirlenmesi, hükümdar isimlerinin doğru bir şekilde tespiti vb. hususlar bu kaynaklar sayesinde gerçeğe en yakın şekilde tespit edilebilmektedir. Ana kaynaklar dışında ülkemizde ve batıda konuyla doğrudan ilgili araştırma eserleri pek azdır. Ancak çalışma alanımızla ilgili dolaylı olarak bilgi alabileceğimiz hususlarda Batı’da pek çok araştırmanın varlığı dikkati çekmektedir. Bunların büyük bir kısmına ulaşılmaya çalışılmış önemli görülüp değerlendirilenler dipnotlarda tespit edilmiştir. Bunlar:

A. EPİGRAFİK KAYNAKLAR

Yapılan çalışmada kullanılan epigrafik kaynakların büyük kısmını yazıtlar oluşturmaktadır. Bunların çok fazla olduğu söylenemez ama onun yerine Türk Şâhîler biraz da Akhunların tesiriyle özellikle sikkelerde yörede yaygın olarak kullanılan üç alfabeden de istifade etmişlerdir. Bunlardan ilki Pehlevi yani Orta Farsçaya dair alfabe ki bu yazı türüne sadece Vahitigin/Barhatigin ve Wu-san-t’e-kin-sha sikkelerinde rastlanılmaktadır. Bu yazı başka bir kaynakta görülmediği için nüemizmatik alanda Akhun geleneğinin¹ devamı olduğu yönünde bir düşünce doğmuştur.²

İkincisi teşekkülü M.Ö. III. yüzyıla kadar uzanan ve Hint yazı sistemine önemli katkılarda bulunduğu düşünülen Baktrian alfabesidir. Bahse konu alfabenin bugünkü Pakistan-Afganistan sınırında uzun süre etkin olan bir zümrenin yazısı olduğu hususunda yaygın bir kanaat bulunmaktadır.³ Baktrian alfabesi Türk Şâhîlerin kuruluş tarihi olarak kabul edilen VII. yüzyılın ortalarında bölgede hala

¹ Bahse konu gelenekle ilgili geniş bilgi için bkz., R. Ghirshman, **Les Chonites-Hephthalites**, Kahire 1948, s.104 vd.

² Abdur Rehman, **The Last Two Dynasties of the Sahis**, Australia 1976, s.219.

³ Bkz., Helmut Humbach, **Baktrische Sprachdenkmäler I**, Leipzig 1966, s.114.

kullanılsa da Akhun dönemi sikkeleri ve yazıtlarında zamanla Hint-Sanskrit alfabesine geçildiği görülmektedir.⁴ Bu değişime sebep olarak bahse konu yazıtlarda kullanılan Sanskritçenin ahalinin günlük dili olduğu gösterilebilir.⁵ Ancak bu dil, iki yönlü bir gelişim evresi ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki Proto-Sarada evresi ki, Türk Şâhîlerin yazıtları bu dönemde yer almaktadır.⁶ Bir diğer evre olan Sarada ise IX. yüzyılın sonlarında Keşmir bölgesindeki Hindular tarafından kullanılmıştır.⁷

Epigrafik materyalin tarih yazıcılığında özellikle kronolojinin tespiti bakımından büyük bir önemi haiz bulunduğu bilinmektedir. Bu husus Türk Şâhîlere dair yapılan araştırmalar için de geçerlidir. Ancak bahse konu siyasi teşekküle ait kitabelerde üç farklı tarihlendirmenin yer aldığı da bir gerçektir.⁸ Bunlardan ilki Birûnî'nin eserinde tafsılatlı bir şekilde anlatılan ve Somnat bölgesinde yaygın olarak kullanılan yılın dörder aylık üç bölümden oluştuğuna dair takvimdir. İkincisi Baktrian yazıtlarında yer alıp da mahiyeti halen anlaşılamamış bulunan takvimdir. Üçüncüsü ise Arapların kullandığı hicri takvimdir.

Türk Şâhîler döneminde yazıldığı düşünülen bazı kitabelerin tarihlendirilmesi hususunda kullanılan harflerin şekilleri de kronolojinin tespitinde belirleyici olabilmektedir. Mesela Toçi vadisinde yer alan, Arap ve Hint alfabesinin birlikte kullanıldığı kitabe bu cümledendir. Bahse konu kitabe üzerindeki Arapça yazının tarzı geometrik karakterli, tamamen düz ve köşeli çizgilerden oluşan Kufi hattır. Bu

⁴ Bkz., A. Rehman, s.220.

⁵ Sanskritçeyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., T. Burrow, **The Sanskrit Language**, Delhi 2015; Robert Caldwell, **A Comparative Grammar of the Dravidian or South-Indian Family of Languages**, London 1875; William Dwight Whitney, **Sanskrit Grammar**, Delhi 1888.

⁶ Gumbatuna kalesinin kalıntıları arasında bulunan ve aynı isim verilen Gumbatuna yazıtında kullanılan ve diğer yazıtlarda görülmeyen bazı harflerin şekilleri, yazıtın Proto-Sarada evresine dâhil olup, VIII. yüzyılın sonu ve IX. yüzyıl başına tarihlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., A. Rehman, s.219.

⁷ Saradaksarani teriminin kısaltması gibi görülen Sarada, Hindu tanrıçası olan Sarada veya Sarasvati'ye kutsal mektuplar anlamına gelmektedir bkz., Georg Bühler, '*Kashmir Report*', **JBBAS (1877)**, s.31.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz., A. H. Dani, H. Humbach, R. Göbl, "*Tochi Valley Inscriptions in the Peshawar Museum*", **Ancient Pakistan II (1964)**, s.125-135.

hattın da genellikle Mushaf veya kitabe gibi kalıcı eserlerde kullanıldığı bilinmektedir.⁹

B. NÜMİZMATİK KAYNAKLAR

Türk devletlerinde hâkimiyet alameti olarak telakki edilen hükümdarın kendi adına para darp ettirme hadisesi Türk Şâhîler döneminde de görülmektedir. Bulunduğu coğrafya itibariyle gerek Sâsânîler, gerekse selefleri Kuşanlar ve Akhunlardan intikal eden gelenek¹⁰ doğrultusunda para darp eden Türk Şâhîlerin sikkeleri pek fazla araştırılmamış hatta bunların paralarının olmadığına dair görüşler dahi ileri sürülmüştür.¹¹ Ancak İslam kaynaklarında Rutbillerin Sistan'daki Arap valilere ödedikleri yüksek meblağ Türk Şâhîlerin de para bastıklarını göstermektedir.¹²

Türk Şâhî yöneticileri Vahitigin, Wu-san-t'e-kin-sha ve Khingila'nın madeni paraları üzerindeki Hint-Sanskrit yazıları biraz karışıktır. Muhtemelen asıl modelin gitgide yanlış yazımlar üzerinden yeniden üretilmesi ve paraları basan işçilerin şekilleri tam olarak anlayamaması böyle bir sonucu doğurmuş olabilir. Öyleyse değişik zamanlarda basılan paralarda bazı harflerin sikkeden sikkeye farklılık göstermesi de normaldir. Gerçekte, daha sonra kesilen sikkelerin çağdaş yazı tarzını temsil etmediğine bakılırsa bu paraların daha önce darb edilen serinin bozuk birer

⁹ VI-VII. yüzyıllarda ciddi bir gelişim gösteren bu yazım türü, Emevilerin son dönemlerinde değişikliğe uğrayarak harflerin köşeli biçimleri yuvarlaklık kazanmaya başlamıştır. Kitabede bazı Arap harflerinin gerek kavisleri gerek başlangıç halkaları daha net bir şekilde görülmektedir. Bkz., A. H. Dani vd, s.130.

¹⁰ Kuşan sikkeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Bhaskar Chattopadhyay, **The Age of the Kushanas- a Numismatic Study**, Calcutta 1967, s.56; Akhun sikkeleri hakkında bilgi için bkz., Tilla Deniz Baykuzu, “Geç dönem (IV.-V. yy) Asya Hun Devletleri Sikkeleri”, **Tarih Dergisi**, **S.45 (2007)**, s.1-26.

¹¹ Mesela ünlü nümizmat Robert Göbl, Türk Şâhî sikkelerinin İranlı Hunlara ait olduğunu ileri sürmüştür. [Bkz., Robert Göbl, **Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien II**, Wiesbaden 1967, s.268] Ayrıca bazı sikkelerdeki yazıların okunmasında önemli çalışmaları olan H. Wilson, J. Princep, A. Cunningham ve A. V. Smith gibi pek çok ilim adamı belki de henüz o dönemde böyle bir Türk hanedanının bilinmemesi sebebiyle eserlerinde bu sikkeleri bizzat Türk Şâhîlere atfetmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Horace Hayman Wilson, **Ariana Antiqua**, London 1841; James Princep, **Essays on Indian Antiquities I** (Ed. E. Thomas), London 1858; A. Cunningham, **Coins of Mediaeval India**, London 1894; A.V. Smith, **Catalogue of the Coins in the Indian Museum Calcutta**, Clarendon 1906.

¹² Birûnî II, s. 12.

taklitlerinden ibaret oldukları ortaya çıkar.¹³ Türk Şâhî sikkelerinde kullanılan bazı figürler ve hükümdar unvanları bu hâkimiyetin kültür ve teşkilatı hakkında da bir takım bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Bütün bunlar ilerleyen bölümlerde geniş bir şekilde açıklanacaktır.

C. GENEL TARİHLER, VEKAYİNAMELER

Türk Şâhî hâkimiyetinin hem Çin hem de İslam-Arap devletiyle olan münasebeti iki devletin de kaynaklarında söz konusu edilmesine vesile olacaktır. Bu kaynaklardaki kayıtlar özellikle siyasi olaylar ve bu olayların tarihinin tespiti ile unvanların kullanımında daha sağlıklı bilgilerin ortaya çıkmasına imkân tanımaktadır. Bu neviden gelen genel tarih kitaplarının dışında seyahatnameler, coğrafya kitapları ve benzeri türden kaynaklar da bilhassa hâkimiyet bölgelerinin belirlenmesi ve bu alandaki değişimler, sosyal yapı hatta bir takım siyasi gelişmelere dair bilgiler edinmemizi sağlamaktadır.

a. Çin Kaynakları

Türkistan'daki İslam öncesi döneminin aydınlatılmasında Çin kaynakları oldukça önemlidir. Çinlilerin M.Ö. II. yüzyıldan itibaren tarihi olayları resmi görevliler eliyle kronolojik bir şekilde yazdırdıkları bilinmektedir. Bu kroniklerin Çinliler aleyhine alınabilecek pek az bilgi ihtiva etmelerine karşılık “öteki”ler hakkında tafsilatlı bilgiler vermesi bahse konu kroniklerin kaynak özelliğine hâlel getirmez. Her şeyden önce bu yolla Çinlilerin dışındaki topluluklar hakkında pek çok malumat toplamamız mümkün olmaktadır. Daha çok bu yıllıkların sonuna eklenen yabancı kavimlere dair bölümler mesela hemen her Çin kroniğinde bulunan Türklere dair kısımlar tarihi süreçte Çin-Türk münasebetlerini bir başka deyişle Türkistan'daki Türk tarihini aydınlatmada en önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴ Sadece Çin'i yöneten yirmi dört sülaleye ait bu kronikler değil Çinli seyyahların gezi notları, elçilerin ziyaret hatıraları gibi vesikalar da bu cümledendir.

¹³ A. Rehman, s.229.

¹⁴ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., T'ang Chi, **Türk Tarihine Aid Çin Kaynakları**, TED, S.2 (Ayrı Basım), İstanbul 1971, s.181 vd; Varis Çakan, **Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları**, İstanbul 2009, s.95 vd.

Çin kaynaklarının Türk tarihi açısından önemine ilk kez 1756 yılında yazdığı eseriyle J. de Guignes dikkat çekmiştir.¹⁵ De Guignes'in bu eseri başta Süleyman Hüsnü Paşa olmak üzere daha sonraki Türk tarihçilerini etkileyecek ve bunlar da Batılı kaynakların naklettiği bilgilerden istifadeyle Çin kaynaklarını kullanmaya başlayacaklardır. Çin kaynaklarındaki Türk tarihi ile ilgili bölümler S. Julien, N. Bicurin, P. Pelliot vb. gibi pek çok bilim adamı tarafından çalışılmış hatta bazı bölümlerin tercümeleleri yapılmıştır. Bahse konu ilim adamlarının bu çalışmalarında Türk Şâhîlerle ilgili bir takım bilgiler bulunmaktadır. Ancak Türk Şâhîlere özel olarak derli toplu ilk bilgileri aktaran ünlü Sinolog Edward Chavannes'tir. Dolayısıyla onun 1903'de yaptığı mükemmel çalışma bu araştırmada en geniş şekliyle kullanılacaktır.¹⁶

Chavannes'in yanında Wolfram Eberhard da Ankara Üniversitesi'nde çalıştığı sırada *Çin Tarihi* adlı eseri kaleme almış¹⁷ ve bu eser pek çok konuya önemli ölçüde ışık tutmuştur. Bunların haricinde Türkiye'de özellikle son zamanlarda hatırı sayılır bir ilim adamı grubu Çin tarihleri üzerinde çalışmakta ise de Türk Şâhîlerle ilgili fazla bir gayret görülmemektedir. Sadece Bahaeddin Ögel ve Kürşat Yıldırım'ın araştırmalarından¹⁸ bazı hususlarda en geniş şekliyle istifade edilmeye çalışılmıştır.

Chiu T'ang Shu

¹⁵ J. de Guignes, *Histoire Générale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des Autres Tartares Occidentaux*, Paris 1756; bu eser 1925-1928 yılları arasında Hüseyin Cahit Yalçın tarafından Osmanlı Türkçesiyle sekiz cilt halinde neşredilmiştir. Eser son olarak 2018 yılında Hüseyin Cahit Yalçın'ın neşrine sadık kalınarak Erol Kılınç tarafından günümüz harfleriyle üç cilt olarak neşredilmiştir. Bkz., De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi*, (nşr. E. Kılınç), İstanbul 2018.

¹⁶ Bkz., Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue, Turcs Occidentaux* (1903), Paris 1903.

¹⁷ Bkz., Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s.197-224. Ayrıca bkz., a. mllf., *Çin'in Şimal Komşuları*, (nşr. N. Uluğtuğ), Ankara 1996, s.210 vd.

¹⁸ Örnek olmak üzere bkz., Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II*, Ankara 1981; a. mllf., "*Eski Orta Asya Kâbileleri Hakkında Araştırmalar I Yüce-çiler*", *DTCFD XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957)*, s.247-278; a. mllf., "*Çin kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler*", *DTCFD VI/4, (Eylül- Ekim 1948)*, s.259-278: Ayrıca bkz., Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul 2013.

Çin’de 618 yılında Sui Hanedanından İmparator Wen-ti’nin komutan Li-Shimin tarafından bir darbe sonucunda öldürülmesiyle 907 yılına kadar sürecek olan T’ang Hanedanlığı dönemi başlayacaktır.¹⁹ Bu hanedan döneminde Çin, kendi ortaçağının en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde ülkenin sınırları genişleyecek ve pek çok millet hâkimiyet altına alınacaktır.²⁰

T’ang Hanedanlığı dönemini içine alan, günümüze ulaşabilen en eski ve en kapsamlı kitap T’anglardan sonra 906-960 yılları arasında hüküm süren Beş Sülale döneminde, 941-945 yılları arasında imparatorun emriyle yazılan “Chiu T’ang Shu” adlı eserdir. Asıl adı *T’ang Shu* olan bu eser Beş Sülale döneminden sonra gelen Kuzey Sung Hanedanlığı hâkimiyeti esnasında yazılmış ve esas T’ang Shu’dan ayrı olduğunu gösterebilmek için ilk kitabın başına eski manasına gelen Chiu kelimesi eklenmiştir.²¹

Chiu T’ang Shu, yüz elli bölüm biyografi, yirmi bölüm hükümdar kayıtları ve otuz bölüm de diğer kayıtlardan olmak üzere iki yüz bölümden meydana gelmiştir.²² Kitabın yazım süreci Chao Ying adlı bir vezir tarafından takip edilmiştir. Ortaya çıkan eserin bir yerde düzenlenmesi ve çeşitli açılardan kontrolü Liu Hsü adlı birisi tarafından gerçekleştirilecektir. Aynı zamanda eseri imparatora sunma görevini de üstlenen Liu Hsü, bahse konu kitabın yazarı olarak bilinse de yazma işi Chang Chao ve Chia Wei adlı kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Chiu Tang Shu yazılırken belgelerin tasnifine gerekli özenin gösterilmemiş olmasının yanında ifade edilen siyasi ortamdaki karışıklıkların tam olarak tebarüz ettirilememesi, velhasıl Chang Chao ve Chia Wei’nin anlatım kabiliyetlerinin yetersizliği yeni bir Tang tarihinin yazılmasına sebep olacaktır.²³ Ancak bu

¹⁹ T’ang Hanedanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Wen Daya Zhuan, **Da Tang Chuang Ye Qi Ju Zhu**, Şangay 1983; Gülnar Kara, “*Tang Hanedanı’nın Türk Topraklarını Hâkimiyet Altına Alma Çabaları*”, **Bilig 84 (Kış 2018)**, s.45-67.

²⁰ Irina F. Popova, “*Orta Asya Türkleri ve Erken Tang Çin Devleti*”, **Türkler II**, (nşr. H.C. Güzel), s.213.

²¹ V. Çakan, s.103.

²² Eyüp Santaş, **Çin Kaynaklarına Göre Türkişler Boyu ve Hâkimiyeti**, Ankara 1996, s.13, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi).

²³ Bülent Okay, “*Chui T’ang Shu*”, **Doğu Dilleri Dergisi V/2 (1993)**, s.1-5.

araştırmada istifade edilen kayıtların büyük çoğunluğu Chiu Tang Shu da yer almaktadır. O sebeple Eski Tang Tarihi yani Chiu Tang Shu tercih edilmiştir.

Chiu T'ang Shu'nun biyografi bölümünde komşu milletler hakkında ayrıntılı malumata rastlanmaktadır. Bu bölümde özellikle Göktürkler ile Uygurlar hakkında geniş bilgiler verilir. Bu Türk topluluk ve siyasi teşekküllerinin T'ang dönemindeki tarihleri bütün ayrıntılarıyla bahse konu kaynakta yer alır. Bu yönüyle verilen bilgiler Türk İslam öncesi ve İslam'a geçiş dönemleriyle ilgili olarak paha biçilmez değeri haizdir. Onun yanında Chiu Tang Shu'nun içerdiği bazı makaleler aynı zamanda Çin'in o dönemdeki düşünce yapısı ve coğrafya ilmiyle ilgili verdiği bilgiler bakımından da dikkate şayandır.²⁴

b. İslam Kaynakları

İslam öncesi dönemde dış dünya ile ilgili bilgileri sınırlı bulunan Araplar, İslamiyet'in zuhurundan sonra gerçekleştirdikleri fetihler ile o zamana kadar bilmedikleri pek çok kavim ve coğrafya ile temasa geçip onları tanıma imkânına kavuştular.²⁵ Esasen Arap-İslam ahali tarih yazımını başlangıçta siyer ve megâziden ibaret zannederken fetihlerle temasa geçilen halklardan coğrafya matematik, astromi vb. ilimler yanında tarih yazıcılığı alanında da oldukça istifade etmişlerdir.²⁶ Bu bağlamda özellikle İslam tarih ve coğrafyacılarının kayıtları Türk Şâhî hâkimiyetinin sınırları ve sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir.²⁷ Bunlardan:

Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk

²⁴ Liu Xu, **Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)**, (nşr., İ. Togan vd.), Ankara 2006, s. 12 vd.

²⁵ Geniş bilgi için bkz., Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, s. 16 vd; C. Brockelmann, **İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi**, (N. Çağatay), Ankara 1964, s.11 vd.

²⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Fuat Sezgin, **İslam'da bilim ve Teknik I-V**, Ankara 2015, a. mllf., **Arap-İslam Bilimleri Tarihi 1**, İstanbul 2015.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., Yusuf Ziya Yörükân, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, İstanbul 2004, s.338 vd.

IX. yüzyılın önemli isimlerinden olan Ebu Cafer Muhammed, ömrünün sonuna kadar tasnif ve telifle meşgul olmuş ve pek çok talebe yetiştirmiş bir âlimdir. Öğrencilerine düşünce ve görüşlerini tahrir ettiren Taberi, ilim meclislerine katılıp sohbetlerde bulunmuş, telif ve tasnif ettiği eserlerle kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve tarih alanlarında büyük bir otorite haline gelmiştir.²⁸

Bir iğtişaş döneminde yazılan Tarih-i Taberi, Tarih-i Ca'feri, Ahbaru'r-Rusûl ve'l-Mülûk adlarıyla da tanınmakta ve bu eseri önemli İslam klasiklerden sayılmaktadır. Tarih açısından İslam dünyasının Herodot'u kabul edilen Taberi'nin, kendisinden sonra gelen tarihçiler için geniş bir başvuru eseri olan Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk, yaratılıştan başlayarak 915 yılına kadar olan olayları içermektedir.²⁹ On bir ciltten oluşan bu eser, muhteva bakımından iki bölüme ayrılır. İslami döneme kadar olan birinci bölüm İsrailoğulları, Zerdüştler ve pek çok hurafeye doludur. Yazar, eserin girişinde sorumluluğu ravalere yükleyerek bu bilgileri verdiğini ifade etmektedir. İkinci bölüm ise Hz. Muhammed zamanından X. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar olan gelişmeleri ihtiva etmektedir.³⁰

Tarih-i Taberi'nin tamamı ilk kez Michael Jean de Goeje başkanlığındaki bir heyet tarafından neşredilmiştir. Çeşitli kütüphanelerden toplanan yazmaları esas alarak Latince geniş bir mukaddimeyle birlikte neşredilen bu çalışma, 1879-1901 yılları arasında Leiden'de, başlangıçtan Hulefâ-yi Râşidîn döneminin sonuna kadar geçen süreç, Emevîler dönemi ve 915 yılına kadar olan Abbâsî hâkimiyet dönemi olmak üzere üç bölümden oluşan on beş cilt halinde yayımlanmıştır.³¹ Bu neşrin aynı metni esas alan biri on üç, diğeri sekiz ciltlik iki ayrı baskısı daha Kahire'de

²⁸ Taberi ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için örnek olmak üzere bkz., Necattin Hanay, "Allâme Muhammed İbn Cerîr et-Taberî'ye Dair Bir Bibliyografya Denemesi", **RTEÜİFD III (2013)**, s.227-250; Ali Dadan, **Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)**, Konya 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Hacı Önen, "Tefsirde Tarih İlminde Yararlanma: Taberî Örneği", **ŞİAD X, (Kasım 2013)**, s.17-25; Hasan Kurt, **Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği**, Samsun 1991, s.18 vd. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

²⁹ M. Şemsettin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-**, İstanbul 1991, s.43.

³⁰ Fikret Işıltan, "Taberî", **İA XI**, s.596.

³¹ Bkz., M. J. De Geoeje, **Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari**, fLeiden 1909.

1938 yılında yayımlanmıştır. Bunun dışında Mısırlı Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, bulduğu bazı yeni yazmalardan faydalanarak Târîhu'l Ümem'i zeyilleriyle birlikte yeniden neşretmiştir.³²

Târîhu'l-ümem, Muhammed b. Tâhir el-Berzencî tarafından da rivayetler değerlendirilip sahih ve zayıf olanlar ayrı ciltlerde olmak üzere yayımlanmıştır.³³ Taberî tarihinin asıl metninin Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir tarafından yapılan Türkçe tercümesi Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eserin 643 yılına kadarki hadiselerle dair kısmı 1954-1958 yılları arasında Milletler ve Hükümdarlar Tarihi adıyla beş cilt halinde neşredilmiştir.³⁴ Ancak bu çalışmada eserin tamamını içine alan ve 1979 yılında Konya'da yayınlanan tercümesi kullanılmıştır.³⁵

Tarih-i Taberî, Çin, Bizans, Ermeni ve Gürcü vakayinameleri ile karşılaştırıldığında Batı Türkleriyle, Maveraünnehr, Toharistan ve Hazar Türklerine dair önemli bilgiler vermekte ve pek çok olayı aydınlatmaktadır. Bu yönüyle Tarihü'l Ümem, Tang vakayinamelerini tamamlar.³⁶ Bu arada Türk Şâhî hâkimiyeti hakkında da önemli bilgiler sunar.

el-Kâmil fi't-Târîh

XII. yüzyılın ikinci yarısında Cizre'de doğan İbnü'l-Esir, Cezeri nisbesiyle ve babasının Esirüddin lakabını taşımasından dolayı da İbnü'l-Esir künyesiyle anılır. Babasının kendisi ve diğer iki kardeşinin eğitimi için Musul'a yerleştiği bilinen İbnü'l Esir, burada dönemin büyük âlimlerinden Ebu'l-Fazl Abdullah et-Tûsî, Ebü'l-Ferec Yahyâ es-Sekafî, Ebû Mansûr Müslim es-Sihî ve İbn Şebbe en-Nahvî el-Mukrî'nin talebesi olmuştur. Musul atabeginin bir nevi Bağdat elçiliğini de yapmasıyla o bölgedeki eserleri de görüp kullanma imkânı bulmuştur. Yine bu sıfatı sebebiyle Şam, Halep ve Kudüs'e de ziyaretlerde bulunmuş hatta 1188'de Şam'da Selahaddin Eyyubi ile görüşmüştür. 1230'da yeniden Şam'a dönen Müellif,

³² Bkz., **Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk**, (nşr. M.F. İbrâhîm) Kahire 1960.

³³ Muhammed b. Tahir el-Berzencî, **Sahîhu Târîhi't-Taberî**, Beyrut 2007.

³⁴ Taberî, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi (I-V)**, (nşr. Z.K. Ugan – A. Temir), İstanbul 1991.

³⁵ Bkz., Taberî, **Tarih-i Taberî Tercemesi I-III**, Konya 1979.

³⁶ Mustafa Fayda, "*Taberî, Muhammed b. Cerîr*" **DİA XXXIX**, s.316.

ertesı yıl Halep'e oradan da Musul'a dönmüştür. Ömrünün son demlerini hadis ilmine vakfeden İbn Esir, 6 Haziran 1233'de, Musul'da öldü.³⁷

Yaratılıştan XIII. yüzyıl ilk yarısının ortalarına kadar meydana gelen olayları ele alan bu eser genel bir İslam tarihidir. İbnü'l-Esir, eserin mukaddimesinde niçin yazdığını anlatırken erken yaşlarda tarihe ilgi duyduğunu, buna dair kitapları okurken bir kısım tarihçilerin olayları bazen çok abarttıklarını veya önemli olaylara ya hiç temas etmediklerini ya da kısaca geçıştirdiklerini belirtir.³⁸ Ayrıca Doğu İslam dünyasından tarihçilerin Batı İslam dünyasında meydana gelen olayları ihmal ettiklerini, Batılı tarihçilerin de Doğu'daki olaylara önem vermeyip kitaplarına almadıklarını ekler. İbnü'l-Esir bu durumun tarihe meraklı kişiler tarafından bilgi edinme hususunda çok fazla kitap incelemesi gerekeceğini, o sebeple bu eseri kaleme alarak tarih incelemelerine kolaylık sağlamak istediğini anlatır.³⁹

İbnü'l-Esir 915 yılına kadarki olayları yazarken Taberi'nin Tarihu'l-Ümem ve'l Mülûk adlı eseri temel olmak üzere güvenilir bulduğu İbnü'l-Kelbi Müberred, Belâzûrî ve Mesudi gibi tarihçilerin eserlerinden faydalanmış; iktibas ettiğı bilgileri büyük bir titizlikle değerlendirek kullanmıştır. 915 sonrasındaki olaylar için de eline geçen güvenilir bütün kaynakları, belgeleri, tüccar ve ulemeden derlediğı rivayetleri neredeyse günümüz tarih yazıcılarının mantığıyla bir süzgeçten geçirdikten sonra değerlendirecektir.⁴⁰

İbnü'l-Esir'in on cilt halinde yazdığı el-Kâmil, Carolus Johann Tornberg tarafından 1851-1876 yılları arasında Leiden'de son cildi indeks olmak üzere on üç

³⁷ Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l-Esir", **DİA XXI**, s.26.

³⁸ Ş. Günaltay, s.154.

³⁹ İbnü'l-Esir ve tarihçiliğı hakkında ayrıntılı bilgi için örnek olmak üzere bkz., Şerafettin Yaltkaya, "İbnü'l-Esir", **İA V/2**, s.852 vd; Afşin Ünal, "İbnü'l-Esir'in 'el-Kâmil fi't-Târîh' İsimli Kaynak Eserinin 'Selçuklu Kültür ve Medeniyeti' Bakımından Bir Değerlendirmesi", **EÜSBED VIII (1999)**, s.115-122; Mustafa Özkan, "İbnü'l-Esir El-Cezeri'nin Hayatı ve Târîhçiliğı", **Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (Şırnak 14-16 Mayıs 2010)**, Ankara 2010, s.723-728; Yernar Mazhen, **Ya'kûbî'nin Târîhu'l-Ya'kûbî ve İbnü'l-Esir'in el-Kâmil fi't-Târîh'ine Göre Emevî Halifelerinin Kişilikleri**, Konya 2010 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Mustafa Özkan, "İbnü'l-Esir el-Cezeri'de Tarih Metodolojisi" **Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu (Mardin 6-8 Nisan 2012)**, İstanbul 2012, s.43-46; Ziya Polat, "Cizreli Bir Alim: İbnü'l-Esir", **TOD XXXIV (Haziran 2018)**, s.87-107.

⁴⁰ Ş. Günaltay, s.155 vd.

cilt olarak yayımlanmıştır.⁴¹ el-Kâmil'in 1098 yılında Antakya'nın Haçlılar tarafından işgaliyle başlayıp 1231 yılına kadar gelişen olaylara dair kayıtları Arapça metni William Mac Guickin de Slane, aynı bölüm daha sonra Casimir Adrien Barbier de Meynard tarafından Fransızcaya tercüme edilerek 1872-1887 yılları arasında iki cilt halinde neşredilecektir.⁴² Söz konusu kaynak 1985-1987 yılları arasında birinci cildi komisyon, diğer ciltleri ise çeşitli ilim adamları tarafından Türkçeye tercüme edilmek suretiyle Mertol Tulum'un editörlüğünde İstanbul'da basılmıştır.⁴³

Tabakât-ı Nasiri

Minhaceddin b. Sirac el-Cüzcani ilim ve edebiyatla meşgul bir aileye mensuptur. Babası Gurlu hükümdarları Muizzüddin Muhammed b. Sam ve Bahaeddin Sam zamanında önemli devlet hizmetlerinde bulunmuştur. O sebeple aile fertleri büyük itibar görmüş bu arada Cüzcani sarayda yetiştirilerek genç yaşta önemli görevlere atanmıştır. 1215'te Gurlu hâkimiyetinin sonra ermesini müteakip Gurlu meliklerden Ucc-Multan hakimi Nasıreddin Kabaca'nın hizmetine giren müellif Medrese-i Firuzi'de görevli iken Kabaca'nın İltutmuş ile olan mücadeleyi kaybedip vefat etmesi üzerine 1228'de, Şemseddin İltutmuş tarafından Dehli'ye davet edilmiştir.⁴⁴ Burada zamanla önemli görevler üstlenen cüzcani aynı zamanda bahse konu eserini yani Tabakât-ı Nasiri'yi yazmaya başlayacaktır. Cüzcani, çok kıymetli olan bu eserine Dehli'de görev aldıktan sonra başlayacaktır.⁴⁵

Tabakat-ı Nasiri te'lif edilirken daha önce yazılmış pek çok eserden istifade edilmiştir.⁴⁶ 1260 yılında eserini Sultan Nasreddin Mahmud'a sunulduğu için Nasiri nisbesiyle anılan bu kaynak aynı zamanda yirmi üç bölümden oluşan bir genel İslam

⁴¹ C. Johann Tornberg, **Ibn el-Athiri (I-XII)**, Leiden 1876.

⁴² Bkz., B. de Meynard, **Extrait de la Chronique Intitulée "Kamel-Altevarykh", par Ibn-Alatyr (I-II)**, Paris 1877; ayrıca bkz., A. Özeydin, "*İbnü'l-Esir*", s.26.

⁴³ Bkz., İbnü'l Esir, **İslam Tarihi I-XI: el-Kamil fi't-Târih**, (nşr. M. Tulum), İstanbul 1986.

⁴⁴ Bugün Hindistan Cumhuriyeti'nin de başkenti olan Delhi şehrinin adı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., S.Cöhçe, **Şemsî Melikleri**, Elazığ 1986, s.10, (Basılmamış Doktora Tezi).

⁴⁵ S. Cöhçe, **Şemsî...**, s.IX vd.

⁴⁶ Cüzcani bu eserinde Ebu'l Hasan Heysem b. Muhammed Nâbî'nin "Kıyas-ı Sâni" adlı eseri ile Fahreddin Mübârekşah'ın kayıtlarından istifade etmiştir. Bkz., S. Cöhçe, **Şemsî...**, s.VIII.

tarihi hüviyetini haizdir. Tabakât-ı Nasırî'nin en eski yazma nüshasının British Museum India Office'de bulunduğu bilinmektedir.⁴⁷ Bu eser ilk defa W. Nassau Lees tarafından İngilizceye çevrilerek 1864'te bastırılmıştır. Bu neşir bazı bölümlerin kısaltılması ya da hiç söz konusu edilmemesi sebebiyle kullanışlı bir çalışma olmadığı gibi akademik açıdan da herhangi bir değeri muhtevi bulunmamaktadır.⁴⁸

Cüzcânî'nin eserinin eleştirel bir üslupla ilk kez tanıtımı ve çevirisi 1881 yılında H.G. Raverty tarafından yapılmıştır.⁴⁹ İlim aleminde bugün yaygın bir şekilde kullanılan neşri de budur. Raverty'nin tahkiki esnasında dipnotlarda verdiği açıklayıcı bilgiler bu neşrin önemini daha da artırmaktadır.⁵⁰ W. Nassau Lees'in yaptığı çalışma ise eserin bazı bölümlerini kısalttığı veya hiç almadığından Raverty'nin çalışması kadar kullanışlı değildir.

Tabakât-ı Nâsırî'nin Afganistan, Pakistan ve Hindistan ile ilgili kısımları M.A. Çağatay tarafından bir fihrist eklenmek suretiyle aynen yayınlanmışsa da⁵¹ son olarak tamamı bazı not ilâveleriyle birlikte Afganistanlı âlim Abdu'l-Hayy Habibî tarafından pek çok yazma nüsha yanında, o zamana kadar eser üzerinde yapılan bütün çalışmalar da gözden geçirilerek tekrar neşredilecektir.⁵²

Târîh-i Sistân

Müellifi veya müellifleri belli olmayan ve asıl nüshasında ismi verilmeyen Târîh-i Sistân, 1363-64 yılına kadar Sistan'da meydana gelen siyasi olayları anlatan bir şehir tarihidir. “Ahbar'u Sistan”, “Sistannâme”, “Fezâil'i Sistan” gibi farklı isimlerle de anılan bu eser, ilk defa 1881-1884 yıllarında İran'da bir gazetede yayınlanmıştır.⁵³ 1925'de eldeki tek yazmayı keşfeden Muhammed Tâki eseri 1935

⁴⁷ Bkz. C.Rieu, H. Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office*, Oxford 1903.

⁴⁸ S. Cöhçe, Şemsi..., s.IX., ayrıca bkz., Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, (nşr. W. Nassau Lees), Calcutta 1864.

⁴⁹ Cüzcânî, *Tabaqat-ı Nasırî* (nşr. H. G. Raverty), London 1881.

⁵⁰ A. S. Bazmee Ansari, “*Cüzcânî, Minhâc-ı Sirâc*”, *DİA VIII*, s.98.

⁵¹ Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, (nşr. M.A. Çağatay), Lahor 1952.

⁵² Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, (nşr. A. Habibî), Kâbil 1963.

⁵³ Tahran'da yayınlanan “*Ruzname-i İran*” adlı gazetede 1881-1884 yılları arasında tefrikalar halinde yayınlanmıştır.

senesinde Tahran’da yayınlamıştır.⁵⁴ Bu çalışma Târih-i Sistân’ın ilk neşridir. Eserin diğer bir nüshasının da Paris’teki Bibliotheque Nationale’de 2281’de kayıtlı bulunduğu bilinmektedir.⁵⁵ Tarih-i Sistan’ın bir diğer nüshası da Tiflis’te olup bunlar üzerinde ciddi bir tahkik de yapılmış bulunmaktadır.⁵⁶

Tarih-i Sistan Muhammed Taki neşrinden kısa bir süre sonra Batı’da bir tez olarak çalışıldığı⁵⁷ gibi Milton Gold tarafından da İngilizceye çevrilerek yayımlanmıştır.⁵⁸ Son olarak bu kaynağın Türkçe neşri 2018 yılında Vural Öntürk tarafından okuyucunun hizmetine sunulmuştur.⁵⁹

Tarih-i Sistan, İran ve hassaten Sistan’da İslam hâkimiyetinin tesisinden önceki gelişmeler hakkında önemli bilgiler verdiği gibi çalışma konumuz ile ilgili olarak da Rutbil-Halife mücadelelerinde diğer kaynaklarda rastlanılmayan haberler sunmaktadır.⁶⁰ Mesela Rutbil’in Yakub b. Leys ile mücadelesinde öldürülen ve esir alınan askerleri Türk Şâhîlerin ordusuyla ilgili bir fikrin ortaya çıkmasına vesile olan oldukça önemli bir malumdur.⁶¹ Ayrıca bu hâkimiyetin 864 yılından 870’deki inkırazına kadar olan siyasi olaylar tüm ayrıntıları ile sadece bu eserde yer almaktadır.

Ahbâr’u Mekke

Doğum tarihi kesin olarak tespit edilemeyen Ebu’l-Velid Muhammed’in Mekke’de doğduğu ve Ezraki nisbesini dedesinden aldığı bilinmektedir. Ailesinin menşei hakkında kaynaklarda bazı görüşler mevcut ise de Müellif’in bizzat kendisi

⁵⁴ **Târih-i Sistân**, (nşr. M. Taki), Tahran 1894.

⁵⁵ Bkz., E. Blochet, **Catalogue des Manuscrits Persians IV**, Paris 1934, s. 227 vd.

⁵⁶ Bkz., J. Giunashvili, **Noskhe-ye Khatti-ye Târikh-e Sistân Mowjud dar Tbilisi**, Tiflis 1971.

⁵⁷ Y. Armajani, **A Critical Study and Translation of the Arabic and Persian Sources Concerning the Saffârid Period**, New Jersey 1939; R. Park Johnson, **A Critical and Explanatory Translation of Portions of the Anonymous Ta’rikh-i-Sistân**, New Jersey 1941.

⁵⁸ Bkz., **The Tarikh-e Sistân**, (nşr. M. Gold), Roma 1976.

⁵⁹ Bkz., **Târih-i Sistân**, (nşr. V. Öntürk), İstanbul 2018.

⁶⁰ Tülay Metin, “*Tarih-i Sistân’da Selçuklular ile İlgili Bilgiler*”, **SÜTAD XXXV (Bahar 2014)**, s.370 vd.

⁶¹ Tarih-i Sistân, s.183 vd.

aslen Gassanilere mensup olduğunu bildirmektedir.⁶² Ezraki'nin doğumu gibi vefat tarihi de açık olarak bilinmemekte, genel görüşe göre IX. yüzyılın ikinci yarısı olarak gösterilmektedir.⁶³

Ezrakî'nin şöhreti *Ahbâr 'u Mekke ve ma Ca'e Fihâ Mine'l Âsâr* adlı eserinden gelmektedir. Eser, Mekke şehrinin yerleşim planı ve topografik yapısı ile özellikle de Kâbe hakkında geniş bilgi vermektedir. Ezraki daha önce Mekke'de toplanmış olan ve yine şehrin içerisindeki bazı binaların kitabelerini mümkün olduğunca aslına uygun şekilde naklederek eserine büyük bir değer kazandırmıştır. Dolayısıyla diğer kaynaklarda bulunmayan bazı özgün bilgileri içeren bu eser, daha sonraki yıllarda Mekke tarihi hakkında çalışan müellifler için birinci derecede kaynak hüviyetini kazanmıştır.⁶⁴

F. Wüstenfeld, Avrupa kütüphanelerindeki üç nüshayı Almanca olarak 1858 yılında Leipzig'de neşretmiştir.⁶⁵ Rüşdi Salih Melhas tarafından Mekke'de 1933-1934 yıllarında, Medine'deki iki nüshayla Kahire nüshasının bir kopyası esas alınarak metnin tenkitli neşri yapılmıştır.⁶⁶ Ahbârü Mekke'nin daha sonra bu neşri esas alınarak 1964 ve 1979 yıllarında Beyrut'ta yeniden basıldığı görülmektedir. Eserin bir başka nüshası da İstanbul'da, Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan yazma esas alınarak Mehmed Âşık Hafî tarafından yapılan muhtasar bir

⁶² “Yemen’den göç edip III. yüzyıl başlarında Suriye’ye yerleşen Gassânîler Kahtânîler’in Kehlân koluna mensuptur. kabilenin Amr Müzeykiyâ b. Amr Mâüssemâ’ adlı reisinin oğlu olan Cefne Gassânîler’in kurucusu ve ilk hükümdarıdır.” Bkz., Ahmet Ağırakça, “*Gassaniler*”, **DİA XIII**, s.397 vd.; Neşet Çağatay, **İslam’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara 1957, s.51 vd.

⁶³ A. Özeydın, “*Ezrakî*”, **DİA XII**, s.69.

⁶⁴ A. Özeydın, “*Ahbaru Mekke*”, **DİA I**, s.491; toplanan bu kitabeler, İslam ordularının fethettikleri ülkelerden Mekke’ye gönderilen ganimet payı içinde yer almaktadır. Bu kitabelerin tam olarak sayısına vakıf olamasak da konu itibarıyla son Kâbilşah Lagaturman/Splapati Deva/Mahrab Pati Dumî’nin Halife Me’mun’a gönderilen tahtı üzerinde kitabesi bulunmaktaydı. Bu kitabe hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Abdul Gafur, “*Two Lost Inscriptions Relating to the Arab Conquest of Kabul and the North West Region of West Pakistan*”, **Ancient Pakistan II**, Peşaver 1965, s.1-7.

⁶⁵ F. Wüstenfeld, **Die Geschichte und Beschreibung der Stadt Mekka von al-Azraqi**, Leipzig 1858.

⁶⁶ Ebu’l-Velid Muhammed Ezrakî, **Ahbaru Mekke ve mâ Câe fiha mine’l-Âsâr I-II**, (nşr: Rüşdî es-Sâlih Melhas), Mekke 2002.

tercümesidir.⁶⁷ Bu kitap 1974 yılında İstanbul’da Yunus Vehbi Yavuz tarafından bazı ilavelerle *Kâbe ve Mekke Tarihi* adıyla tercüme edilerek yayımlanacaktır. Son olarak eser 2017 yılında Mehmet Azimli tarafından Türkçeye tercüme edilerek yeniden yayınlamıştır.⁶⁸

D. SEYAHATNAMELER VE COĞRAFYA KİTAPLARI

a. Çin Seyahatnameleri

Fa Hsien Seyahatnamesi

Budist seyyah Fa Hsien, V. yüzyılın başlarında ülkesindeki Buda külliyyatının eksikliğini fark ederek bunları tamamlamak üzere Doğu Chin Devleti’nin Ch’ang-an şehrinden Hindistan’a gitmek üzere yola çıkmıştır.⁶⁹ 399 yılında başlayan bu gezi 413 yılına kadar sürmüş ve Yazar yolculuğu boyunca görüp duyduklarını bir seyahatnamede anlatmıştır.⁷⁰ Bu arada Hindistan’da Sanskritçe de öğrenecek olan Fa Hsien, geniş bir Buda külliyyatıyla ülkesine dönecektir.⁷¹

Bahse konu seyahatname XI. yüzyıldan itibaren 1080’de Ch’ung-ning-wan-shou Ta-tsang, 1112’de P’i-lu Ta-tsang, 1132’de Szu-hsi-yüan-chüeh ve nihayet 1225-1227 yılları arasında da Ch’i-sha-tsang adıyla Çin’de pek çok kere istinsah edilmiştir.⁷² Bunların dışında Japonya’da Kyoto şehrinin Güney tapınağında ele geçen ve halen Şangay’da muhafaza edilen 1400 yılına âit nüsha da oldukça önemlidir.⁷³

Fa Hsien seyahatnamesinin çeşitli dillere tercümeleri yapılmıştır. Bunlardan bazılarını söz konusu etmek gerekirse Samuel Beal, Li Rongxi, James Legge ve

⁶⁷ Bkz., A. Özeydin, “*Ahbaru Mekke*”, s.491.

⁶⁸ Ezrakî, *Ahbaru Mekke*, (nşr. M. Azimli), Ankara 2017.

⁶⁹ Jacques Gernet, *A History of Chinese Civilization*, Cambridge 1999, s.223.

⁷⁰ H. Wilson, “*Account of the Foe Kue Ki, or Travels of Fa Hian in India*”, *JRAS* V/9, s.108 vd.

⁷¹ “*Fa Xian (Fa Hsien)*” *Encyclopedia of World History I The Ancient World Prehistoric Eras to 600 C.E.*, (Ed. M. E. Ackermann vd.), s.145 vd.

⁷² Bkz., Kürşat Yıldırım, ‘*Fa Hsien’in Türkistan’da Seyahati*’, *TDİD* XV/1, (Yaz 2015), s.45 vd.

⁷³ Bkz., *Fa Xian Chuan Jiao-zhu*, (nşr., Zhang Xun), Shanghai 1986.

Herbert A. Giles tarafından İngilizceye,⁷⁴ Abel Rémusat tarafından Fransızcaya,⁷⁵ Max Deeg tarafından Almancaya,⁷⁶ Ester Bianchi tarafından İtalyancaya,⁷⁷ Nagasawa Kazutoshi tarafından Japoncaya yapılan tercümelemler dikkate şayandır.⁷⁸ Samuel Beal'in neşri rahat ulaşılması ve anlaşılabilir bir dil ile yayına hazırlanması sebebiyle bu çalışmada tercihen kullanılmıştır.

Sung-Yün Seyahatnamesi

515 yılında Tabgaç Türklerinin kurduğu Kuzey Wei Devleti'nin başına geçen ve Budizm'in hamisi konumunda bulunan hükümdarın dul karısı Hu,⁷⁹ 518 yılında Budist metinlerini Çin'e getirmeleri için keşişlerden oluşan bir heyeti Hindistan'a göndermiştir. Bu heyette bulunan Sung Yün'ün seyahati boyunca elde ettiği bilgiler ile müşahedelerini yazdđı seyahatname İslam öncesi Türkistan Türk tarihi açısından oldukça önemlidir. Özellikle bu seyyahın 519 yılında Akhun ve ertesi yıl Udyana ile Gandhara'ya yaptığı ziyaretleriyle ilgili kayıtları,⁸⁰ bölgede Türk Şâhîlerden önceki siyasi ve coğrafi durumun tespiti açısından oldukça önemlidir.

Sung Yün seyahatnamesinin 547 yılında istinsah edilmiş tam bir nüshası elimizde bulunmaktadır. Ayrıca bu kaynağın Hsüan-chih Yang'ın eseri içinde bir

⁷⁴ Bkz.; S. Beal, **Fah-Hian and Sung-Yun Buddhist Pilgrims, from China to India**, London, 1869; a. mlf., **Si-Yu-Ki Buddhist Records of the Western World**, London, 1888; Li Rongxi, *"The Journey of the Eminent Monk Faxian"*, **Lives of Great Monks and Nuns**, California 2002, s. 157-214; James Legge, **A Record of Buddhistic Kingdoms; Being an Account by the Chinese Monk Fa-Hien of His Travels in India and Ceylon, A.D. 399-414**, Oxford 1886; Herbert A. Giles, **Record of the Buddhistic Kingdoms**, London 1877.

⁷⁵ Bkz., Abel Rémusat, **Foé Koué Ki, ou Relations des Royaumes Bouddhiques: Voyage dans la Tartarie, dans l'Afghanistan et dans l'Inde, Exécuté, à la Fin du IVE siècle, par Chy Fa Hian**, Paris 1836.

⁷⁶ Bkz., Max Deeg, **Das Gaoseng-Faxian-zhuan als Religions Geschichtliche Quelle: mit Übersetzung der Texte**, Wiesbaden, 2004.

⁷⁷ Bkz., Ester Bianchi, **Faxian: un Pellgrino Cinese nell'India del V Secolo**, Milano 2012.

⁷⁸ Bkz., Nagasawa Kazutoshi, **Sōngyūn Xíng Jì**, Tokyo 1975.

⁷⁹ İmparator Wu-ti'nin 515 yılında aniden hastalanıp ölmesi ardından yerine geçen oğlu çok küçük olduğu için hırslı annesi İmparatoriçe Hu yönetime hâkim oldu. İmparatoriçe, 518 yılında Budhizm'in hamiliğini üstlenerek resmi devlet dini ilan etti. Bkz., W. Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 187.

⁸⁰ René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (nşr. M.R. Üzmen), İstanbul 1980, s.84.

bölüm olarak yer aldığı da bilinmektedir.⁸¹ Esasen daha sonraki dönemlerde istinsah edilmiş nüshaları da ele geçmiştir.⁸² Bütün bu yazmalarda Buda manastırları hakkında verilen geniş bilgiler yanında değişik bölgeler, buralarda meydana gelen hadiseler ile genel olarak tarih, coğrafya, kültür ve bir takım topluluklara ait efsanelere dair zengin bilgiler verilmektedir.⁸³

Seyahatname üzerinde ilk defa 1869 yılında Samuel Beal tarafından bir çalışma gerçekleştirilmiştir.⁸⁴ Beal, bu çalışmasını 1906 yılında ikinci defa neşredecektir.⁸⁵ E. Chavannes da bu seyahatnameyi inceleyerek titiz bir çalışma yürütmüş ve ulaştığı sonuçları bir makalede yayımlamıştır.⁸⁶ Bu araştırmada her iki çalışmadan da istifade edilecektir.

Hsüan Tsang Seyahatnamesi

Hsüan Tsang, kendisini dini yönden geliştirmek maksadıyla 630-645 yılları arasında Çin'den Hindistan'a seyahat eden bir başka Çinli Budisttir. Seyyah bu gezisindeki izlenimlerini *Batı Bölgeleri Seyahatnamesi* adını verdiği bir raporla imparatora aktarmıştır.⁸⁷ Batı Göktürk Devleti'nin en güçlü olduğu zamanda gerçekleştirilen bu seyahatte Hsüan Tsang'ın Göktürk hükümdarı Tung Yabgu ile de görüştüğü ve onun iltifatına mazhar olduğu bilinmektedir.⁸⁸ O sebeple söz

⁸¹ Bkz., Hsüan-chih Yang, **A Record of Buddhist Monasteries in Lo-yang (Lo-yang Ch'ieh-lan Chi)**, Princeton 2014, s.215 vd.

⁸² Örnek olmak üzere bkz., Lu Ts'ai, **Lo-Yang Ch'ieh-Lan Chi Ho-Chiao**, Şangay 1915; **Ku-chin i-shih** (nşr. Wu Kuan), Chin-shih 1571.

⁸³ K. Yıldırım, "Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati", **TİD XXX/1 (Temmuz 2015)**, s.282 vd.

⁸⁴ Bkz., S. Beal, **Fah-Hian and Sung-Yun Buddhist Pilgrims, from China to India**, London 1869.

⁸⁵ Bkz., S. Beal, **Si-Yu-Ki Buddhist Records of the Western World**, London 1906.

⁸⁶ Bkz., E. Chavannes, "Voyage de Song Yun dans l'Udyāna et le Gandhāra" **Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient, III/1** (1903), s.379-441.

⁸⁷ Bkz., Gürhan Kirilen, "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", **DTCF LIII/1 (2013)**, s.64.

⁸⁸ Bkz., Nazmiye Togan, "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hsüan-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları", **İTED IV/1-2** (1964), s. 22.

konusu seyahatname bu devlet hakkında kayda değer bilgileri muhteva bulunmaktadır.⁸⁹

Hsüan Tsang seyahatnamesi 646 yılında on iki bölüm olarak yazılmıştır. Eserin asıl nüshası günümüze ulaşabilmiştir. Ayrıca bu eserin Kore ve Japonya nüshaları da vardır. Bunlar içinde en iyi korunan Kore nüshası XI. yüzyılın son çeyreğinde istinsah edilmiş, ancak Moğol saldırıları esnasında bir bölümü yanmıştır. Daha sonra diğer nüshalarla tamamlanan Yeni Kore Nüshası, Kyoto Devlet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır.⁹⁰

Seyahatname ilk kez Fransız Sinolog Stanislas Julien tarafından 1858'de Çince'den Fransızca'ya iki cilt olarak çevrilip yayımlanmıştır.⁹¹ Daha sonra 1884 yılında İngiliz ilim adamı Samuel Beal Çince'den İngilizce'ye iki cilt halinde çevrilerek yayımlanmıştır.⁹² Eser kıymetine binaen 1904 yılında üçüncü kez T.W.R. Davids ve S.W. Bushell tarafından Thomas Watters'ın çevirisi esas alınarak tekrar neşredilecektir. Watters bu çalışmada on iki bölümlük eseri kendine has yöntemiyle on sekiz bölüme ayırarak metinden daha geniş yorumlarla tertip etmişti.

Eserin Türkçeye ilk çevirisi Nazmiye Togan tarafından yapılmış ve 1964 yılında yayımlanmıştır. Bu çeviride S. Julien'in Fransızca çevirisi esas alınmıştır.⁹³ Daha sonra 1988 yılında Lin-Kuan-Hua bir yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır. Bu tezde sadece birinci ve on ikinci bölüm üzerinde durulmuştur.⁹⁴ Seyahatname daha sonra 2003 yılında Erkin Ekrem tarafından doktora tezi olarak çalışılacaktır.⁹⁵ Son

⁸⁹ Bkz., Thomas Watters, **On Yuan Chwang's Travels in India (A.D. 629-645) I-II**, London 1904, s.102 vd.

⁹⁰ Bkz., Kyoto Communique on Digital Libraries; <http://edb.kulib.kyoto-u.ac.jp/minds-eu.html>, (05.04.2019, 17:51)

⁹¹ Bkz., Stanislas Julien, **Memories sur les Contrees Occidentales, Traduits du Sanscrit en Chinois, en l'An 648, par Hiouen-Tsang, et du Chinois en Français**, Paris 1857-58.

⁹² Bkz., Samuel Beal, **Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang, A.D. 629**, London 1884.

⁹³ Bkz., Nazmiye Togan, s.21-64.

⁹⁴ Lin Kuan-Hua, **Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi Ta-T'ang-Si-Yü-Chi Üzerine Bir Çalışma**, İstanbul 1988, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁹⁵ Bkz., Erkin Ekrem, **Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan**, Ankara 2003, (Basılmamış Doktora Tezi).

olarak bu eserin “*yeni Kore nüshası*” 2011 yılında İsmail Hakkı Ergüven tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılıp Türk okuyucunun hizmetine sunulmuştur.⁹⁶

Huei Chao Seyahatnamesi

Aslen Koreli bir Budist olan Huei Chao, 726 yılında Budizm ile ilgili klasiklerin temini için deniz yoluyla Hindistan’a gitmiş karayoluyla dönmüştür.⁹⁷ Bu gezisinde kendisinden bir yüzyıl önce bölgeyi ziyaret etmiş olan Hsüan Tsang’tan farklı olarak gezi güzergâhında gördüklerini, müşahedelerini günlükler halinde zapt ederek seyahatname tarzında bir eserde toplamıştır.⁹⁸

Fransız Sinolog Paul Pelliot, 1908 yılında Dunhuang mağaralarındaki araştırmaları esnasında pek çok değerli arkeolojik kalıntı ve yazma eser ele geçirmişti.⁹⁹ Bunların içerisinde o zamana kadar kayıp olarak bilinen Huei Chao’nun seyahatnamesinin bir yazmasının da olduğu görülmüştür. Ancak dut ağacından yapılmış kağıt üzerine kaydedilmiş olan bu nüshanın baş ve son kısımlarında bazı bölümler bulunmamaktadır.¹⁰⁰

Huei Chao seyahatnamesinin ilk tercümesi 1938’de Alman filolog Walter Fuchs tarafından Berlin’de yapılmıştır.¹⁰¹ Daha sonra iki defa İngilizceye çevrilen bu eserin ilki 1984 yılında Amerika’da Yang Han Sung, İda Shotaro, Laurence Preston ve Jan Yun Hua tarafından neşredilecektir.¹⁰² Diğeri ise 2012 yılında Roderick Whitfield editörlüğünde Matty Wegehaupt, Michael Finch, Sem

⁹⁶ Bkz., İsmail Hakkı Ergüven, **Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl) (Metin Çevirisi ve Değerlendirme)**, Çanakkale 2011, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) .

⁹⁷ Donald S. Lopez, **Hyecho's Journey: The World of Buddhism**, London 2017, s.45 vd.

⁹⁸ Eyüp Sarıtaş, “*Seyyah Hui Chao’nun Beş Tianzhu Ülkesine Seyahati ve Türk Tarihi Bakımından Önemi*”, **Şarkiyat Mecmuası XVI (2010)**, s.107.

⁹⁹ P. Pelliot’un bulduğu orijinal metin için bkz., http://idp.bl.uk/database/oo_scroll_h.a4d?uid=131004915115;bst=1;recnum=60867;index=1;img=1, (05.04.19, 18:36)

¹⁰⁰ Surendranath Sen, **India Through Chinese Eyes (Sir William Meyer Endowment Lectures 1952-53)**, Madras 1956, s.38.

¹⁰¹ Walter Fuchs, “*Huei-ch'ao Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentral-Asien um 726*” **SPAW XXX (1939)**, s.426-469.

¹⁰² **The Hye Ch'o Diary: Memoir of the Pilgrimage to the Five Regions of India**, (Ed. Yang Han Sung vd.) Berveley 1984.

Vermeersch tarafından çevrilerek Seul'da yayınlanmıştır.¹⁰³ Huei Chao seyahatnamesi son olarak 2010 yılında Maurizio Riotto tarafından İtalyancaya da çevrilecektir.¹⁰⁴ Türklerde müşahade ettiği yaylak-kışlak hayatı ile Zabulistan ve Kapisa hakkında verdiği özgün bilgiler eserin değerini artırmakta olup bu araştırmada W. Fuchs ve Roderick Whitfield editörlüğünde yapılan neşirlerden istifade edilmeye çalışılmıştır.

Wu-K'ung'un Seyahat Notları

751 yılında Kapisa büyükelçisini ülkesine götürmekle yükümlü muhafızlar arasında yer alan Wu-K'ung, Gandhara'ya kadar gelmiş ve burada hastalanmıştır. Diğer muhafızlarla birlikte ülkesine dönemeyen Wu-K'ung, muhtemelen bir tapınakta iyileşmeyi beklemiş ve VIII. yüzyılın sonunda rahip olarak ülkesine dönmüştür.¹⁰⁵ Bu arada tuttuğu notlar bir seyahatname haline getirilmiş olup bu kayıtlarda oldukça az ama Türk Şâhî hâkimiyetinin menşei ve kültürel faaliyetleri hakkında bir o kadar da değerli bilgiler verilmektedir. Bu gezi notları 1895'de M. Sylavin Lévi ile E. Chavannes tarafından tahkikli bir şekilde yayınlanacaktır.¹⁰⁶

b. Arap Seyahatnameleri

et-Tahkîku mâ li'l-Hind

Tam adı Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Birûnî, 973 yılında Harezm'in Kas kasabasında doğmuştur. Daima *üstad* lakabıyla anılan Birûnî, yalnız İslam âlemi için değil bütün insanlık bakımından ortaçağda yetişmiş en büyük âlimlerinden birisidir.¹⁰⁷ Hayatının büyük bir bölümünü saraylarda geçiren Birûnî, hükümdarların desteği ile döneminin astronomi, matematik ve kimya konularında çalışmış çok yönlü ve önemli müelliflerinden olup İslâm dünyasında kültür tarihi

¹⁰³ **Collected Works of Korean Buddhism X**, (Ed. R. Whitfield), Seul 2012, s.5-174.

¹⁰⁴ Bkz., Maurizio Riotto, **Hyecho Pellegrinaggio Alle Cinque Regioni dell'india**, Milan 2010.

¹⁰⁵ E. Chavannes, s.256.

¹⁰⁶ M. Sylvain,-E. Chavannes, "L'itinéraire D'ou-K'ong (751-790)", **Journal Asiatique VI (1895)**, s.341-384.

¹⁰⁷ Z. V. Togan, "*Birûnî*", **İA II**, s.635 vd.

ile de uğraşan nadir bilim adamlarındandır.¹⁰⁸ Birûnî farklı ülkelerin kültürleri ile ilgilenmiş, bunlar arasında Hindistan ve Hint kültürüne ayrı bir alaka göstermiştir. Hint kültürünü daha iyi inceleyebilmek için Sanskritçe de öğrenen Bîrûnî, bu kültürü tanıtmak üzere *et-Tahkiku malî'l-Hind* diye bilinen eserini kaleme almıştır.¹⁰⁹

Birûnî'nin bu eseri Hindistan'ın coğrafi yapısı, dağları, ırmakları, şehirleri, halkları, dinleri, ırkları ile burada kullandıkları ölçüler, edebiyat, yaşam şekli vs. hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Edward Sachau eserin Arapçasını ve İngilizce tercümesini neşretmiştir.¹¹⁰ Başka bir Arapça baskı 1958'de Haydarabad'da yapılmıştır.¹¹¹ Eser son olarak daha önce Kıvameddin Burslan tarafından tercüme edildiği şekliyle 2015 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır.¹¹² Birûnî'nin bu eseri Türk Şâhîlerden ilk kez bahseden kaynak olması sebebiyle de bu çalışma açısından oldukça önemlidir.

Fütûhu'l-Büldân

Nesebi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte İran kökenli olduğu düşünülen Belâzûrî, döneminin Abbasi halifeleriyle sıkı ilişki içinde bulunan birisidir. Bu bağlamda halife Mu'tez'in oğluna hocalık etmiş Bağdat sarayında çalıştığı sırada okuduğu bazı tarih kitaplarının da etkisiyle Fütûhu'l-Büldân adlı eserini kaleme almıştır.¹¹³ Belâzûrî, eserini yazarken kullandığı belgelerin tahkikine büyük önem verdiği gibi daha önce meydana getirilmiş kaynakları da kullanırken

¹⁰⁸ Mehmet Mekin Meçin, “*Ebu Reyhan el-Birûnî ve Bilimsel Bakışı Üzerine Bir Analiz*”, **TOD XX**, (Aralık 2014), s.2.

¹⁰⁹ Bu büyük alim hakkında geniş bilgi için bkz., **Beyruniye Armağan**, (Ed. A. Sayılı), Ankara 1974; s.19-38; Günay Tümer, “*Bîrûnî*”, **DİA VI**, s.206-215; a. mllf., **Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslam Dini**, Ankara 1975; **Al-Birûnî Commemorative Volume**, (Ed. H. M. Said), Karaçi 1979; İbrahim Agâh Çubukçu, “*Bîrûnî*”, **AÜİFD XXVII/89 (1985)**, s. 89-95; Abdullah Duman, “*Bîrûnî: İlmî Kişiliği, Tarih Anlayışı ve Yöntemi*”, **TDİD X/2**, (Kış 2010), Mehmet Alıcı, “*Bir Dinler Tarihçisi Olarak Birûnî ve Tâhkîku mâlî'l-Hind'de Tanrı Kavramına Yaklaşımı*”, **İÜİFD**, S.8, (2003), s.209-229.

¹¹⁰ Bkz., Edward Sachau, **al-Beruni's India**, London 1910.

¹¹¹ Bkz., Birûnî, **at-Tahqîqu ma li'l-Hind**, (nşr. E. Sachau), Haydarabad 1958.

¹¹² Bkz., Birûnî, **Tahkiku ma li'l-Hind Birûnî'nin Gözüyle Hindistan**, (nşr. K. Burslan) Ankara 2015.

¹¹³ Bkz., Ş. Günaltay, s.32.

çok titiz davranacaktır. O arada kendisine ulaşan rivayetleri de tahkik ettikten sonra kullanmaya da büyük bir hassasiyet gösterdiği bilinmektedir.¹¹⁴

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle başlayan Fütuhu'l-Büldân coğrafya kitabı mahiyetine haiz bulunup siyasi olaylar mesela İslam hâkimiyetinin yayılışı bölge ve şehirlerin fetihlerini anlatmak suretiyle ortaya konulmaya çalışılmıştır.¹¹⁵ Belâzûrî eserinde savaflara ayrıntılı bir şekilde yer vermeden genellikle söz konusu ettiği şehir ya da bölgenin fatihi, fetih tarihi, tarh edilen vergiler ve İslam hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte iskan ve imar faaliyetlerini söz konusu etmiştir¹¹⁶

Fütuhu'l-Büldân ilk kez De Goeje tarafından 1866 yılında Leiden'de neşredilmiş¹¹⁷ aynı baskıdan faydalanılarak 1901 yılında Kahire'de yeniden basılmıştır. Türkçeye ilk kez 1956 yılında, İstanbul'da Zâkir Kadiri Ugan tarafından çevrilen eser, bazı matbaa tashihindeki hatalı okumaları ile birlikte iki cilt halinde neşredilmiştir.¹¹⁸ Daha sonra bu eser Mustafa Fayda tarafından yeniden çevrilmiş ve 1987 yılında Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Bizim de bu çalışmada bahse konu çevirinin 2013 yılındaki baskısı kullanılacaktır.¹¹⁹

Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik

X. yüzyıl yazarlarından olan İbn Hurdadbih, İran'ın eski sülalelerinden birine mensuptur. Büyük babası Hurdadbih Mecusi reislerinden iken daha sonra İslamiyet'i kabul etmiş Taberistan valiliğine kadar yükselmişti.¹²⁰ İyi bir tahsil gören Müellif, Bağdat eşrafi arasında yer almış, içinde bulunduğu çevre vasıtasıyla ulaşabildiği resmi belgeler eserlerinin güvenilirliğinde etkili olmuştur.¹²¹ Kitabını 846-47 yılı civarında yazmış, daha sonra 885'te de bir özetini meydana getirmiş

¹¹⁴ Bkz., M. Fayda, "Fütuhu'l-Büldân", **DİA XIII**, s.258.

¹¹⁵ Bkz., Chikh Bouamrane, "İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış" (trc. N. Yazıcı), **AÜİFD XXX (1988)**, s.266 vd.

¹¹⁶ Bkz., M. Fayda, "Belâzûrî", **DİA V**, s.392.

¹¹⁷ Bkz., Al Biladuri, **Fütuhu'l-Büldân**, (nşr. De Goeje), Leiden 1866/Kahire 1901.

¹¹⁸ Bkz., Belâzûrî, **Fütuhü'l-Büldan I-II**, (nşr. Z. K. Ugan), Ankara 1955.

¹¹⁹ Bkz., Belâzûrî, **Fütuhü'l-Büldan**, (nşr. M. Fayda), İstanbul 2013.

¹²⁰ C. Van Arendonk, "İbn Hurdazbih" **İA V/2**, s.755.

¹²¹ Bkz., S. Maqbul Ahmad, "İbn Hurdazbih", **DİA XX**, s.78 vd.

bulunan İbn Hurdadbiḥ'e Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik adlı eseri İslam coğrafyacılarının babası unvanını kazandıran önemli bir çalışmadır.¹²²

İbn Hurdadbiḥ, yalnız ilk Müslüman Arap coğrafyacılarından değil aynı zamanda İslam âleminde kendinden sonra gelen meslektaşlarına yol gösteren tarifli ve tasvirli bir coğrafya eseri ortaya koymuş ilk müellif olup belirli bir ekolün de kurucusudur. Bu eser, coğrafya yazıcılığında Irak bölgesinin hilafet merkezi olması esasına göre düzenlenen ve Irak ekolü kitapları adıyla bilinen eserlerin ilkidir.¹²³ İbn Hurdadbiḥ, coğrafyanın yanı sıra döneminin sosyal hayatını yansıtan hemen bütün konularda çalışma yapmıştır.¹²⁴

İbn Hurdadbiḥ eserinin büyük kısmını yollara ayırmıştır. Buna bağlı olarak Hindistan ve Çin gibi ülkeler de tanıtılmıştır.¹²⁵ Esasen Ortadoğu coğrafyası söz konusu olduğunda pek çok araştırmacı için ana kaynak hüviyetine haiz bulunan İbn Hurdadbiḥ'in eseri ilk defa De Geoje tarafından Fransızcaya tercüme edilerek Kudame b. Ca'fer'in *Kitâbü'l-Harac* eserinin bir bölümü ile birlikte Bibliotheca Geographorum Arabicorum serisinin VI. cildi olarak Leiden'de 1889 yılında neşredilmiştir.¹²⁶ Bu neşir 1961 yılında Beyrut'ta Abduh Halife tarafından yeniden yayımlanacaktır.¹²⁷ Aynı nüsha tıpkıbasım halinde 1992'de Fuat Sezgin tarafından neşredilirken 2008 yılında Murat Ağarı tarafından yapılan Türkçe çevirisi de bu çalışmanın önemli kaynaklarından birisini teşkil edecektir.¹²⁸

Kitâbü'l-Büldân

¹²² Bkz., M. Ağarı, "İbn Hurdazbih'in el-Mesalik ve'l Memalik'i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler" **DAD VII/21**, s.238.

¹²³ Bkz., M. Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya 'kubî ve İstahrî", **TAED, S.34 (2007)**, s.171.

¹²⁴ E. Bosworth, "Ebn Khordadbeh", **EIR VIII**, s.37.

¹²⁵ Ş. Günaltay, s.422 vd.

¹²⁶ Bkz., İbn Khordadbeh, **Kitab al-Masalik wa'l-Mamalik**, (nşr. De Geoje), Leiden 1889.

¹²⁷ Bkz., İbn Hurdadbiḥ, **Muhtar min Kitabu'l-lehu ve'l-Melahim li Ibn Hurdadbiḥ**, (nşr. A. Halife) Beyrut 1961.

¹²⁸ Bkz., İbn Hurdadbiḥ, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, (nşr. M. Ağarı), İstanbul 2008.

Büyük dedelerinden Vâzih'a nisbetle İbn Vâzih diye de anılan Yakubi'nin Bağdat'ta doğduğu ve İran asıllı olduğu bilinmektedir.¹²⁹ Babası ve dedesinin Abbasilerin hizmetinde üstlendikleri devlet görevleri Yakubi'nin siyasi hayatı daha iyi tanınmasına imkân verecektir. 874 yılında Horasan'a giderek Tahirilerin hizmetine giren Yâkubî, daha sonra Hindistan'dan Endülüs'e kadar uzanan pek çok İslam ülkesini gezecek ve ömrünün son günlerini Tolunoğulları hâkimiyetinde bulunan Mısır'da geçirecektir.¹³⁰ Müellif ilk İslam coğrafya kitapları arasında yer alan Kitâbü'l-Büldân adlı eserini seyahatlerini tamamladıktan sonra 891 yılında kaleme almıştır.¹³¹

Kitâbü'l-Büldân'ı ilk kez Abraham W. T. Juynboll Leiden'de 1861 yılında neşretmiştir.¹³² M. J. de Goeje bu eseri, 1892 yılında yine Leiden'de İbn Ruste'nin eseriyle birlikte *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* serisinin VII. cildi olarak tekrar yayımlamıştır.¹³³ Kitâbü'l-Büldân'ı Gaston Wiet 1937'de Fransızcaya çevirerek bir takım eklerle yayımlarken, Muhammed İbrâhim Âyetî aynı eseri 1964'de Farsçaya kazandıracaktır.¹³⁴ Yakubi'nin eseri, Türk Şâhîlerin hakimiyet bölgesinde yazıldığı dönem içerisinde yerel yöneticilere verilen unvanları kaydetmesi bakımından önemli olup bu çalışmada kullanılan Türkçe neşri 1992 yılında Murat Ağarı tarafından yapılmıştır.¹³⁵

Mürûcû'z-Zeheb

Mesudi, meşhur sahabe Abdullah b. Mesud'un soyundan geldiği için Mesudi, Hüzeyl kabilesine mensubiyetinden dolayı da *Hüzelî* nisbeleriyle tanınmaktadır.¹³⁶ Müellifin aldığı dersler ve okuduğu kitaplarla yetinmeyip bilgisini arttırmak için

¹²⁹ Bkz., C. Brockelmann, “*Yakûbî*”, **İA XIII**, s.351.

¹³⁰ Yakubi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Selahattin Çamyar, **Ya'kubi ve Tarihçiliği**, Ankara 1998, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹³¹ Murat Ağarı, “*Ya'kubî*”, **DİA XLIII**, s.287 vd.

¹³² Bkz., Al-Ya'qubi, **Kitab al-Büldân**, (nşr. W.T. Juynboll), Leiden 1861.

¹³³ Bkz., Yaqubi, **Kitab al-Büldân**, (nşr. De Geoeje), Leiden 1892.

¹³⁴ Bkz., Yakubi, **Kitâbü'l-Büldân** (nşr. M. İ. Âyetî), Tahran 1343/1924.

¹³⁵ Bkz., Yakubi, **Ülkeler Kitabı**, (nşr. M. Ağarı), İstanbul 2002.

¹³⁶ Hüzeyl kabilesine adını veren ve Basra ekolünün kurucusu Mutezile alimi Ebu'l-Hüzeyl için bkz., Metin Yurdağur, “*Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf*” **DİA X**, s.330-332.

Mağrib ve Endülüs hariç dönemin İslam coğrafyasında, hatta İslam coğrafyası dışında uzun seyahatler yaptığı bilinmektedir.¹³⁷ 912 yılında başladığı bu seyahatlere dair notlarını 943 yılında Fustat'ta kaleme aldığı Mürûcû'z-Zeheb adlı eserinde toplamıştır.¹³⁸ Ömrünün son demlerini Fustat'ta geçirdiği anlaşılan Mesudi, burada çalışmalarını gözden geçirmiş ve yeni eserler yazmaya gayret etmiştir. İlme olan merakı ve çok yönlü bir kişiliği ile tanınan Mesudi 956/957 yılında vefat edecektir.¹³⁹

Mesudi, eserinde bilinmesi gereken hemen hemen her ilimle ilgili bir takım konuların yer aldığını belirtmektedir. Gerçekte de pek çok yerde gerekli, gereksiz ansiklopedik mahiyeti haiz bilgiler verildiği dikkati çeker. Hz. Adem'den başlayan peygamberler tarihi, yeryüzünün belli başlı coğrafi bölgeleri, Hintliler, Çinliler, Yunanlılar, Roma ve Bizans ile Persler ve Sâsânîler, Türkler; İslam öncesi Arap tarihi kitabın belli başlı konularını teşkil eder. Geriye kalan kısımlarda da Hz. Peygamber döneminden Abbasi Halifesi Mutillillah'a kadar İslam tarihi anlatılmış ve bu çerçevenin dışına çıkılmamaya çalışılmıştır.¹⁴⁰

Pek çok baskısı yapılan Mürûcû'z-Zeheb'in Londra'da, 1841'de Aloys Sprenger tarafından bazı bölümleri İngilizceye çevrilmiştir.¹⁴¹ 1861-1930 yılları arasında önce Barbier de Meynard tarafından üç cildi, geriye kalan altı cilt de Pavet de Courteille vasıtasıyla Fransızca çevrilerek neşredilecektir.¹⁴² Bunun dışında bahse konu kitap 2001'de, Riyad'da Aziz el-Azme tarafından bazı bölümleri seçilerek neşredilmiştir.¹⁴³ Mürûcû'z-Zeheb son olarak 2004 yılında Ahsen Batur tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır.¹⁴⁴

¹³⁷ Bkz., C. Brockelmann, "Mesudi" **İA VIII**, s.144.

¹³⁸ Casim Avcı, "Mes'ûdî", **DİA XXIX**, s.354.

¹³⁹ Mesudi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Hatalmış, **Mes'ûdi ve Tarihçiliği**, Ankara 1998, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹⁴⁰ Ş. Günaltay, s.74 vd.

¹⁴¹ Aloys Sprenger, **Al-Mas'ûdi's Historical Encyclopedia: Meadows of Gold and Mines and Gems**, London 1841.

¹⁴² Bkz., Barbier de Meynard - Pavet de Courteille, **Les Prairies d'Or Maçoudi I-IX**, Paris 1861-1877, 1913-1930.

¹⁴³ Bkz., Aziz el-Azme, **el-Mesûdî**, Riyad 2001.

¹⁴⁴ Bkz., Mesudi, **Murûcû'z-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, (nşr. A. Batur), İstanbul 2004.

Sûretü'l-Arz

X. yüzyılın ilk çeyreğinde doğduğu tahmin edilen İbn Havkal, aslen Nusaybinlidir. Yazarın hayatı hakkındaki bilgiler Sûretü'l-Arz adlı eserinden öğrenilmektedir. Gençliğinde Bağdat'ta ticaretle uğraşıp, bu arada çeşitli ülkelerden bahseden eserleri okumuştur. Bu eserlerden öğrendiklerini tüccar ve seyyahlardan dinlediği hatıralarla zenginleştirerek Sûretü'l-Arz'ı telif edecektir. Yazar derlediği bu bilgileri titizlikle mukayese etmiş bunlar arasındaki farklara dikkat çekerek bir kısmını kendi kanaatleri doğrultusunda düzeltme cihetine gitmiştir.¹⁴⁵ Bununla birlikte İbn Havkal'ın eserini tamamlayabilmek için bizzat ticaret kervanlarıyla birlikte 943-977 yılları arasında otuz dört yıl İslam ülkelerini dolaştığı ve gezisi esnasında aldığı notları da kullandığı bilinmektedir.¹⁴⁶

Sûretü'l-Arz, IX. yüzyılın büyük âlimlerinden Ebu Zeyd Belhî'nin¹⁴⁷ tarzında kaleme alınmış bir İslam coğrafyası kitabı olup kısa bir mukaddime ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde dünya haritası ve eserin telifinde takip edilen metotla ilgili bilgilerin yer aldığı girişten sonra Müellifin seyahat ettiği coğrafya, haritalarıyla beraber verilmiştir.¹⁴⁸ İkinci bölümde ise halifeliğin doğu bölgeleri söz konusu edilirken buralara mücavir ülkelerdeki gayrimüslimler hakkında önemli açıklamalarda bulunulmuştur. Bu arada İbn Havkal'ın dolaştığı İslam ülkeleri ve komşuları hakkında topladığı bilgileri daha önceki kayıtlarla karşılaştırarak kendine özgü bir usul takip ettiği de görülmektedir. Bu bağlamda Sûretü'l-Arz'da daha önceki dönemlere dair verilen bilgiler oldukça dikkat çekicidir.¹⁴⁹

İbn Havkal'ın eseri, ikisi kendi hayatta iken olmak üzere üç kez istinsah edilmiştir. Eser ilk defa William Ouseley tarafından 1800 yılında Londra'da

¹⁴⁵ Bkz., Jean-Claude Garcin, “*Ibn Hawqal, l’orient et le Maghreb*”, **ROMM XXXV (1983)**, s.77 vd.

¹⁴⁶ Ramazan Şeşen, “*İbn Havkal*”, **DİA XX**, s.34.

¹⁴⁷ 850 yılında Horasan'ın Belh şehri yakınındaki Şamistiyan köyünde doğduğu için bu nisbeyle anılan büyük âlim ve fakih olan Ebu Zeyd Belhî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., İlhan Kutluer, “*Belhî, Ebu Zeyd*” **DİA V**, s.412-414.

¹⁴⁸ Bkz., C. van Arendonck, “*İbn Havkal*”, **İA V/2**, s. 747.

¹⁴⁹ Ş. Günaltay, s.432 vd.

Oriental Geography of Ebn Haukal adıyla İngilizceye çevrilmiş¹⁵⁰ 1873 yılında da Leiden’de Michael Jan de Goeje tarafından özgün şekliyle Bibliotheca Geographorum Arabicorum serisinin II. cildinde yayımlanmıştır.¹⁵¹ Bunların yanında Ca’fer Şiar da Sûretül Arz’ın Farsça tercümesini yapacak ve 1926 yılında Tahran’da neşredecektir.¹⁵² 1967 yılında Johannes Heindrik Kramers, başta Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’ndeki nüsha olmak üzere çeşitli yazmalarla Goeje neşrini ve daha sonraki müelliflerin eserden yaptıkları alıntıları karşılaştırarak bahse konu eserin Leiden’de, Fransızca tenkitli bir neşrini yayımlayacaktır.¹⁵³ Kramers’in bu çalışması Gaston Wiet tarafından gözden geçirilerek 1964 yılında Paris’te yeniden neşredilecektir. Eser son olarak Ramazan Şeşen tarafından 2014 yılında Türkçeye de çevrilmiştir.¹⁵⁴

Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib

Eser Afganistan'ın kuzeyinde Cüzcan bölgesinde hüküm süren Ferîgünîler hanedanından Emir Ebu'l Haris Muhammed b. Ahmed'e sunulmuştur.¹⁵⁵ Minorsky, müellifi belli olmayan eserin Ferîgünîlerden İbn Ferigun tarafından yazıldığını ileri sürmektedir. 982-83 yılında yazılan Hudûdu'l-Âlem’in günümüze ulaşan tek nüshası 1258 yılında Ebu'l-Müeyyed Abdülkayyum tarafından istinsah edilen nüshasıdır.

Eserinde birçok kaynaktan istifade ettiğini belirten Müellif, sadece Batlamyus ve Aristo’nun adını vermiştir. Bölgelerin tasnifinde Batlamyus’un usulünü takip etmiş ancak enlem ve boylamlara yer vermemiştir. Diğer coğrafya kitaplarından farklı olarak bu eserde İslam dünyası tanıtılırken doğudan batıya doğru olan

¹⁵⁰ W. Ouseley, *The Oriental Geography of Ebn Haukal*, London 1800.

¹⁵¹ İbn Haukal, *Kitâb Şûrat al-Ard*, Leiden 1873.

¹⁵² İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (nşr. C. Şiar), Tahran 1926.

¹⁵³ İbn Hawqal, *Sûrat al-Ard*, (nşr. J.H. Kramers), Leiden 1938.

¹⁵⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası* (nşr. R. Şeşen), İstanbul 2014.

¹⁵⁵ Feriguniler, adını efsanevi İran hükümdarı Feridun’dan aldığı söylenen ve bugünkü Afganistan’ın kuzeyinde, Cüzcan’da 892-1010 yılları arasında hüküm süren İran asıllı bir hanedandır. Bu hanedanın Saffarilere tabi olduğu bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Tahsin Yazıcı, “*Feriguniler*”, *DİA XII*, s.398-399.

alışkanlık yerine güneyden kuzeye doğru bir anlatım şekli tercih edilmektedir.¹⁵⁶ Eserde İslam dünyası dışındaki bölgelere ayrılan bölüm İslam dünyasına ayrıldan daha fazladır. X. yüzyılda İslam ülkelerinin kültür ve iktisadi tarihi için önemli bir kaynak olan Hudûdü'l-Âlem, en eski mensur örneklerinden biri olması hasebiyle Fars edebiyatı için de önemli bir yere sahiptir.¹⁵⁷

Toumansky, Hudûdü'l-Âlem'i neşretme girişiminde bulunmuş ise de bu arzusunu yerine getiremeden ölmüştür. Bunun için eser Barthold tarafından 1930'da Leningrad'da geniş bir inceleme yazısıyla birlikte yayımlanacaktır.¹⁵⁸ Barthold'un bu çalışması 1937'de Londra'da İngilizceye çevrilerek Vladimir Minorsky tarafından yeniden yayımlanarak okuyucunun hizmetine sunulmuştur. Bu çevirinin ikinci baskısı Minorsky'nin yaptığı ilavelerle birlikte 1970'te yine Londra'da yapılacaktır.¹⁵⁹ Aslında Hudûdü'l-Âlem, ilk önce Minûçihir Sütûde tarafından 1921'de, ardından 1933'de Seyyid Celal Tahrani tarafından da Tahran'da neşredilmişti.¹⁶⁰ Ancak bu neşirler Batı'da nedense pek rağbet görmemiştir. Bu çalışmada Hudûdü'l-Âlem'in Abdullah Duman ve Murat Ağarı tarafından yapılan Türkçe neşri kullanılmıştır.¹⁶¹

Ahsenü't-Tekâsim

946 yılında Kudüs'te doğduğu için Makdisi veya Mukaddesi mahlaslarıyla anılan Muhammed b. Ahmed el-Bennah, X. yüzyılın önemli müelliflerinden biridir. Eserin tam adı *Kitâbü Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*'dir.¹⁶² Eserdeki bir bölümden hareketle Kuzey Suriye'de hüküm süren Hamdani Emiri Sa'düddeve b.

¹⁵⁶ C.A. Storey, **Persian Literature II**, London 1971, s.120.

¹⁵⁷ Bkz., Rıza Kurtuluş, “*Hudûdu'l-Alem*”, **DİA XVIII**, s.304.

¹⁵⁸ Bkz., W. Barthold, **Khudud al-Alem Rukopis' Tumanskogo S. vvedeniyem i Ukavatelem V. Vartol'da Leningrad**, Leningard 1930.

¹⁵⁹ Bkz., V. Minorsky, **Hudûd al-Âlam “The Regions of the World”**, London 1937.

¹⁶⁰ Bkz., Rıza Kurtuluş, s.304.

¹⁶¹ Bkz., V. Minorsky, **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib**, (nşr. A. Duman, M. Ağarı), İstanbul 2008.

¹⁶² Bkz. Betül Yurtalan, “*Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî. İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*”, **AÜİFD LIX/2**, s.172.

Seyfûddeve'nin hükümdarlığının sonuna doğru yani X. Yüzyılın son çeyreğinde kaleme alındığı düşünülmektedir.¹⁶³

Mukaddesi sosyal, ekonomik ve kültürel alanlara ilgisini yansıtan kendine has tarzıyla ilk dönem coğrafya anlayışını günümüzde "beşeri coğrafya" denilen bilim dalına çeviren kişidir. Ortaçağ İslam dünyasında seyahat türünde eser yazmış bazı müelliflerin belli konulara bağlı kaldıklarını, bu sebeple tam ve açıklayıcı olarak bilgileri aktaramadıklarını ileri sürerek onları eleştirmiştir.¹⁶⁴ Gözlemlediği bu eksikleri, eserini kaleme alırken göz önünde tutmuş, tacirler, seyyahlar ve kültür sahibi insanlara hitap eden faydalı bir kitap yazmayı planlamıştır. Mukaddesi de sadece İslam ülkelerini anlatmış, kendisinin de ifade ettiği gibi kâfir ülkelerini ziyaret etmemiş ve tasvire ihtiyaç duymamıştır.¹⁶⁵

Ahsenü't-Tekâsim'in asıl nüshası İstanbul'da Kitâbü'l-Mesafât ve'l-Vilâyât adıyla Süleymaniye Kütüphanesi'nde,¹⁶⁶ bundan istinsah edilmiş diğer bir nüshası ise Berlin'dedir.¹⁶⁷ Eserin tenkitli neşri M. J. de Goeje tarafından Bibliotheca Geographorum Arabicorum serisinin III. cildi olarak Leiden'de 1877 ve 1906 yıllarında yayınlanmıştır.¹⁶⁸ Bu neşirden Dr. Ali Naki Münzevi tarafından yapılan Farsça tercüme iki cilt halinde Tahran' da 1982 yılında basılmıştır.¹⁶⁹ Gazi

¹⁶³ Bkz., J. H. Kramers, "*Mukaddesi*", **İA VIII**, s.562 vd. konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Osman Ciner, *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi Ve Türkçe Tercemesi*, İstanbul 2018, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹⁶⁴ Marina A. Tolmacheva, "*Makdisî, Muhammed b. Ahmed*", **DİA XXVII**, s.431 vd.

¹⁶⁵ İslam dünyasını on dört bölgeye ayırmış ve altısını Arap ülkeleri olarak ele almıştır. Bunlar Arap yarımadası, Irak, Kuzey Mezopotamya, Şam, Mısır ve Kuzey Afrika ülkeleridir. Geri kalan sekizini de Acem ülkeleri başlığı altında incelemiş ve bu bölümde Meşrik (Horasan, Maverâünnehir. Harizm, Sistan); Deylem (Cürcan'dan Kafkas dağlarının batısına kadar Elburz dağları), Rihab (Azerbaycan. Ermenistan), Cibâl (Rey ve Batı İran), Hûzistan (Media'nın güneyi ve Mezopotamya'nın doğusu), Fars (eski İran), Kirman (İran'ın güneyindeki bölgeler) ve Sind (Hint yarımadası) ülkelerini anlatmıştır. Bkz., Kramers, "*Mukaddesi*", **İA VIII**, s.562 vd.

¹⁶⁶ Tarihçi Mucuriddin el-Uleymî'nin (ö.1522) *el-Ünsü'l-Celil bi Tarihi'l-Kuds ve'l-Halil* adlı eserinde *El-Ba'di fî Tafzîl-i Memleket-i İslam* şeklinde bahsedilen [bkz., M. Bilge, "*Ahsenü't-Tekâsim*", **DİA II**, s.180.] bu eser için bkz., Ayasofya nu.2971.

¹⁶⁷ Bahse konu eserin Ahlwardt nu:6033 kayıt numarasıyla tespit edilen Berlin nüshası için bkz., W. Ahlwardt, *Bibliothek zu Berlin, verzeichnis der Arabischen Handschriften*, Hildesheim 1887.

¹⁶⁸ al- Muqaddasi, *Ahsan al-Taqâsîm fî Ma'rifat al-Aqālîm* (nşr. De Goeje), Leiden 1877.

¹⁶⁹ el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm I-II*, (nşr. A.N. Münzevi), Tahran 1361/1942.

Tuleymat'ın hazırladığı bazı bölümler de Suriye Kültür Bakanlığı tarafından 1980'de Şam'da yayımlanacaktır.¹⁷⁰ G. Ranking ile R. Azoo'nun yaptıkları kısmi İngilizce tercüme Bibliotheca Indica'da neşredilmiştir.¹⁷¹ Bu eserin umumiyetle Türklere dair kısımları 2015 yılında Türkçeye çevrilerek Ahsen Batur tarafından yayımlanacaktır.¹⁷²

Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik

Eserleri günümüze ulaşmış İslam coğrafyacılarının klasik dönem temsilcilerinden Belh ekolüne mensup İstahri, nisbesinden de anlaşılacağı üzere İran'ın Fars bölgesindeki İstahr şehrindendir. İstahri'nin eseri, Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik her ne kadar klasik mahiyeti haiz bulunsun da, dâhil olduğu ekolün yenilikçi üslubunu da içermektedir. Eserde Müslümanların yaşadığı dünya yirmi 'iklim'e ayrılır ki, esasen bu ayırım idari bölgeleri tespit etmekten öte bir anlam taşımamaktadır.¹⁷³ Müellif bu hususta da kendisinden önceki ya da çağdaşı olan coğrafyacıardan da istifade etmiştir.

930-952 yılları arasında Arapça olarak telif edildiği düşünülen bu eser, pek çok kez Farsçaya da tercüme edilmiştir.¹⁷⁴ Özellikle doğu İslam ülkelerinde çok etkili olan Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, aynı zamanda pek çok İslam coğrafyacısına kaynak teşkil edecektir. Kitabın 134 bölümü, tam ve özet yazma nüshalar halinde değişik kütüphanelerde bulunmaktadır; bunların çoğunda haritaların tamamı mevcuttur. Esere ait muhtasar bir nüshanın neşri 1839'da J. H.

¹⁷⁰ el-Mukaddesi, **Min Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekalim**, (nşr. G. Tuleymat), Şam 1980.

¹⁷¹ M. Bilge, "*Ahsenü't-Tekâsim*", s.180.

¹⁷² Mukaddesi, **İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)**, (nşr. A.Batur), İstanbul 2015.

¹⁷³ İstahri, yeryüzünün meskûn kısmıyla ilgili kara ve deniz ölçülerini anlatan bir girişten sonra bölgelerin tanımını anlatmaya geçer. Esere önce Arabistan'ın tasviriyle başlanır; daha sonraki bölümlerde Avrupalılarla meskûn olan bölgeler, Hint Okyanusu, Mağrib, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, Irak, Hüzistan, Fars, Kirman, Sind, Ermenistan, Arran, Azerbaycan, Cibâl, Deylem, Hazar denizi, Doğu İran ve Maveraünnehr'e ayrılan bölümler gelir. Eserde her bölge için ilk defa şehirler tanıtılır. Elde edilen yeni bilgiler bu plana göre metne yerleştirilir ve bunlara resmi belgelerle bazı tarihi bilgiler eklenir. Bkz., M. Ağar, "*İstahri ve Mesâlikü'l-Memâlik'i*", **TAKSAD IV/1 (Mart 2015)**, s.82 vd.

¹⁷⁴ Revşen Hudayberganov, "*Önemli Bir Tarihi Kaynak Olarak İstahri'nin Mesâlik el-Memâlik İsimli Eseri*", **MTAD I/2 (2014)**, s.6.

Moeller tarafından yapılmıştır.¹⁷⁵ Bu nüsha 1845'te Hamburg'da Andreas David Mordtman tarafından Almancaya çevrilmiştir.¹⁷⁶ Daha sonra, 1870 yılında Michael Jan de Goeje Berlin yazmasını esas alarak bu kaynağı yeniden neşredecektir.¹⁷⁷ Eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde altı ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde üç yazma nüshası daha vardır.¹⁷⁸ Eser 2015 yılında Murat Ağarı tarafından Türkçeye çevirmiştir.¹⁷⁹

er-Ravzû'l-Mi'târ fi Haberî'l-Aktar

XII. yüzyılın son çeyreği ile XIII. yüzyılın başlarında yaşadığı tahmin edilen Himyeri, Ebû İshak el-Gafiki ve İbnü's-Şat gibi bazı âlimlerin derslerine devam etmiş Arapçaya hâkimiyetiyle dikkat çekmiştir.¹⁸⁰ Müellif aynı zamanda aklî ilimler sahasında da temayüz eden bir fakihtir.¹⁸¹ Ölüm tarihi hakkında farklı rivayetler olsa da bu eserin tamamını neşreden İhsan Abbas, İbn Hacer'in vermiş olduğu 1327 tarihini daha gerçekçi bulmaktadır. Bundan başka bir de müellifin nisbesi sebebiyle adı konusunda da farklı görüşler ileri sürülmüş ve yine İhsan Abbas tarafından İbn Abdülmü'nim olması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁸²

Müellif eserin mukaddimesinde coğrafi veya tarihi açıdan önemli yerleri dikkate aldığını bildirmektedir. Eserde yer isimleri alfabetik sıraya göre verilmiş zaman zaman da bu isimlerin nereden geldiği yani etimolojisi gösterilmeye çalışılmıştır. Kitabın hacmini büyütmek için bazı önemli olayları kısaltarak verdiğini söyleyen Himyeri, bir yerin bazen sadece ismini ve nerede olduğunu zikrederken bazen de anlattığı bölgenin coğrafi özellikleri sonrasında bu yerin

¹⁷⁵ Abu-Ishako el-Faresi Vulgo el-Isstachri, **Liber Climatum** (nşr. J.H. Moeller), Beckereana 1839.

¹⁷⁶ el Isztachri, **Das Buch der Länder von Scheich Ebu Ishak el-Farsi el Isztachri**, (A.D. Mordtman), Hamburg 1845.

¹⁷⁷ İstahri, **Mesâlik al-Memâlik**, (nşr. De Goeje), Leiden 1927.

¹⁷⁸ Topkapı Sarayı nüshaları; Bağdat Köşkü nr. 334; Revan Köşkü, nr. 1646; III. Ahmed. nr. 2830, 3012, 3348, 3349 Süleymaniye Nüshaları; Ayasofya, nr. 2613, 2971, 3156'dır. Bkz., Marina A. Tolmacheva, "İstahri", **DİA XXIII**, s.205.

¹⁷⁹ İstahri, **Ülkelerin Yolları**, (nşr. M. Ağarı), İstanbul 2015.

¹⁸⁰ Müellifin de mensubu olduğu Himyerîler hakkında bilgi için bkz., Halil Ortakçı, **İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler**, İstanbul 2014, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹⁸¹ Bkz., T. Lewicki, "Ibn 'Abd al-Mun'im al-Himyarî", **Eİ III**, s.675.

¹⁸² Mustafa Bilge, "Himyerî", **DİA XVIII**, s.60 vd.

tarihi, demografik yapısı, edebiyatı ve folkloru ile ilgili bilgiler vermekten kaçınmamıştır.¹⁸³ Yazma nüshalarından biri Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunan bu eseri¹⁸⁴ ilk kez kısmi olarak neşreden âlim E. Levi-Provençal'dir.¹⁸⁵ Eserin son olarak 1975 yılında Beyrut'ta İhsan Abbas tarafından tamamı neşredilecektir.¹⁸⁶

Takvimü'l-Büldân

Eyyubi hânedanından bir tarihçi ve coğrafyacı olan Ebu'l-Fida, 1273 yılında Şam'da doğmuştur. Moğol istilası döneminde ailesiyle yaşadığı Hama'dan Şam'a kaçmak zorunda kalmış, 1281'de Moğolların Elbistan yenilgisini müteakip ailesiyle birlikte tekrar amcasının yönetimindeki Hama'ya dönmüştür.¹⁸⁷ Ebu'l Fida hanedan mensubu olmasından dolayı askeri ve idareci yönleriyle de temayüz etmiş bir şahsiyettir. Birçok savaşa katılarak büyük kahramanlıklar gösterdiği ifade edilir.¹⁸⁸ Babasının ölümünden sonra Eyyubîlerden Melikü'l-Muzaffer'in yardımcılığına getirilmiştir. Ancak 1299'da Eyyubi melikinın ani ölümü ile sülalenin inkıraza uğraması üzerine Memluklulara iltica eden Ebu'l Fida, onların da takdir ettiği bir kişi olması sebebiyle 1310'da amcasının yönettiği Hama naipliğine atanacaktır.¹⁸⁹ Bu görevi sırasında halkın sevgisini kazanan Ebu'l Fida, 26 Ekim 1331'de vefat etmiştir.¹⁹⁰

Çok erken yaşlarından itibaren döneminde meydana gelen olayları kaydetmeye başlayan Ebu'l-Fida'nın Takvimü'l-Büldân adlı eseri XIV. yüzyılda coğrafya alanında yazılmış en değerli kitaplardan biri olup ilk defa 1840'ta J. T.

¹⁸³ W. Kubiak, "Some West- and Middle- European Geographical Names According to the Abridgement of Idrisi's *Nuzhat al-Mustak* Known as *Makrizi's Gany al-Azhar min ar-Rawd al-Mi'tar*", **Folia Orientalia** I/2 (1959-60), s.198 vd.

¹⁸⁴ Bu yazma için bkz., Nuruosmaniye Kütüphanesi, nu:44. Bu kayıttaki eserin tam ismi er-Ravzatü'l-Mi'tar fi Zikrû'l-Müdüüm ve'l Aktar şeklindedir.

¹⁸⁵ al-Himyarî, *La Peninsule Ibérique au Moyen Âge d'après le Kitâb ar-Rawd al-Mi'târ fi Habar al-Aktâr d'Ibn 'Abd al-mun'im al-Himyarî*, (nşr. E. Lévi-Provençal), Leiden 1938.

¹⁸⁶ Himyeri, *Ravdü'l-Mitâr fi-Haberi'l-Aktâr*, (nşr. İ. Abbas), Beyrut 1985.

¹⁸⁷ C. Brokelmann, "Ebülfida" **İA** IV, s.78.

¹⁸⁸ Bkz., Osman Gürbüz, "İktidara Uzanan Yolda Eyyûbî Ailesinin Serüveni" **TAED** 48 (2012), s.389.

¹⁸⁹ Bkz., R. Şeşen, "Eyyubiler" **DİA** XII, s.24 vd.

¹⁹⁰ Ş. Günaltay, s.204 vd.

Reinaud ve M. G. de Slane tarafından Paris'te yayımlanmıştır.¹⁹¹ Bunun dışında eser 2017 yılında, Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlanacaktır.¹⁹²

E. ARAŞTIRMA ESERLER

Türk tarihinin Güney Asya sahasında İslamiyet öncesi ve İslam'a giriş dönemine ait Türkiye'deki çalışmalar oldukça azdır. Bunlar arasında Türk Şâhîler dönemine ışık tutan Zeki Velidi Togan'ın çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Hassaten Akhunlar/Eftalitler üzerine yaptığı çalışması söz konusu hâkimiyetin menşei ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.¹⁹³ Bunun dışında Genel Türk Tarihi alanında yapılan çalışmalarda birinci derecede başvuru eseri olan “Umumî Türk Tarihi'ne Giriş” ve Bugünkü Türkî (Türkistan) ve Yakın Tarihi” adlı kitapları da bu çalışmanın temel araştırma eserleri arasında sayılabilmektedir.

Türkoloji alanındaki çalışmalarıyla dikkat çeken Emel Esin, İslamiyet öncesi ve İslam'a giriş döneminin Türkiye'de öne gelen isimlerindendir. Fransızca, İngilizce ve Almancanın yanı sıra Arapça ve Farsça dillerine de hâkim olan Esin, Türkistan Türk sanatı ve kültürü hakkında da önemli çalışmalar kaleme almıştır. Özellikle bu çalışmanın tespitinde 1987 yılında kaleme almış olduğu makalesi etkili olmuştur.¹⁹⁴ Bunun dışında yazarın 1972'de yazdığı *İslamiyet'ten Önceki Türk Tarihi ve İslam'a Giriş* adlı eser de bu çalışma için en önemli araştırma eserlerden birisidir.¹⁹⁵ İslamiyet öncesi Türk dini ve İslamiyet'e geçiş sürecini ve Budizm'in Türk geleneklerine göre yorumlanması hususunda da önemli çalışmaları mevcuttur.¹⁹⁶

¹⁹¹ A. Özeydin, “Ebu'l Fida”, **DİA X**, s.320 vd..

¹⁹² Bkz., Ebu'l Fida, **Takvimü'l-Büldan**, (nşr. R. Şeşen), İstanbul 2017.

¹⁹³ Bkz., Z.V. Togan, “Eftalitlerin Menşei Meselesi”, **İTED IV/1-2**, (1964), s. 58-61; a. mllf., “Eftalit Devletini Teşkil Eden Kâbilelere Dair”, **AÜFEFD XIII/1 (1985)**, s.58-63; a. mllf., “Sakalar”, **BTTD XIX (Eylül 1986)**, s.29-33.

¹⁹⁴ Bkz., E. Esin, “Toharistan Yabguları, Türk Şâhîler, Şul(Çöl) Türkleri Devletleri”, **TTDS**, Ankara 1987, s.205-223.

¹⁹⁵ Bkz., E. Esin, **İslamiyet'ten Önceki Türk Tarihi ve İslam'a Giriş**, İstanbul 1972, s.241 vd.

¹⁹⁶ Bkz., E. Esin, “«Tengrilik» (Türklerde Gök Tapınağına Dâir)”, **Sanat Tarihi Yıllığı XII (Kasım 1983)**, s.35-46; a. mllf., “Türk Kültür Tarihinden Bir Safha: Milâdî Sekizinci Yüzyılda Türkistan'da İslâmiyet'in Burkan Dini ile Karşılaşması”, **TKAD XVI/2 (1977)**, s.231-237.

Türk Şâhîler adlı bu çalışmamızda oldukça geniş bir şekilde istifade ettiğimiz bir diğer önemli araştırma eseri de 1976 yılında Abdur Rehman tarafından Avustralya Ulusal Üniversitesi Felsefe bölümüne sunulan doktora tezidir. Abdur Rehman'ın bu çalışması her ne kadar bizzat Türk Şâhîler ile ilgili olmasa da onların hâkimiyet hakkında derli toplu bilgi veren ilk çalışma olarak kabul edilebilir. Özellikle bu çalışmada Türk Şâhîlerin menşei siyasi ve kültürel tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

Çin kaynakları üzerinden Batı Göktürkler hakkında yapılan en önemli çalışma, Fransız Türkolog Edouard Chavannes tarafından yazılan eserdir. Eserde Göktürklerden sonra hâkimiyeti altındaki Ceyhun'un güneyindeki topluluklar hakkında da detaylı bilgiler vermiştir. Dört bölümden oluşan ve 1903 yılında Fransızca olarak yazılan bu eser 2007 yılında Türkçeye çevrilmiştir.¹⁹⁷ Bunların dışında pek çok araştırmada ele alınan konulara ilgisi nisbetinde Türk Şâhîlere dair bir takım bilgiler mevcuttur. Onlar da bu araştırmada istifade edilen diğer eserler gibi dipnotlarda tespit edilerek bibliyografyada gösterilmiştir.

¹⁹⁷ Bkz., E. Chavannes, **Çin kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, (nşr. M. Koç), İstanbul 2007.

GİRİŞ

Türk ve dünya tarihi açısından büyük öneme sahip olan Türkistan jeopolitik ve jeostratejik açıdan “*kâlpğâh*” niteliğini haiz bir bölgedir. Özellikle prehistorik dönemlerden itibaren Ceyhun nehrinin güneyine sarkan topluluklar, bugünkü İran, Afganistan ve Hindistan’ı yurt tutmuş ve burada tarihe yön veren önemli devletler kurmuşlardır. Bu bölgelerde yürütülen arkeolojik çalışmalarda prehistorik dönemlere ait önemli materyaller elde edilmiştir. Çıkan malzemelerin incelenmesi sonucunda bölgenin Orta Paleolitik dönemden başlayarak çevresindeki diğer kültürlerle etkileşim içerisinde olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁹⁸

1936 yılından sonra yoğunlaşan bu tür çalışmalar bölgenin tarih öncesi dönemine yeni bir boyut kazandırmıştır. Nitekim ele geçen Orta Paleolitik (M.Ö. 50000) döneme ait bir musteryen parça Ceyhun havzasıyla ilgili önemli fikirler verebilecek niteliktedir.¹⁹⁹ Bugünkü Afganistan’ın Bedeşşan eyaletindeki Kara Kemer ile Belh yakınlarındaki Ak Kupruk mağaralarında yapılan kazılarda Üst Paleolitik (M.Ö. 34000) döneme ait materyal bulunmuş, bu arada Kara Kemer mağarasında Mezolitik (M.Ö. 10500) dönemin neredeyse tüm özelliklerini tasvir edebilmemize yarayacak veriler ele geçmiştir.²⁰⁰ M.Ö. 8000’lerde neolitik devrim olarak adlandırılan avcı-toplayıcılıktan tarım ve hayvancılığa geçiş görülmüş, koyun ve keçi gibi hayvanlar evcilleştirilmiştir. Her ne kadar etrafındaki bölgelere göre biraz daha geç bir dönemde olsa da bölgede M.Ö. beşinci bin yılın başlarında keramik üretimine geçilmiştir.²⁰¹

1950 yılının sonlarında Afganistan’ın güneyindeki Kandahar eyaleti sınırları içinde Kalkolitik bir site olan Morasi Ghundai köyünün yakınındaki höyükte yapılan incelemelerde M.Ö. IV-I. bin yılın ortalarına tarihlenen Kalkolitik-Bronz

¹⁹⁸ Walter A. Fairservis, **Archeological Studies in the Seistan Basin of South Western Afghanistan and Eastern Iran**, New York 1961, s.9 vd.

¹⁹⁹ Bridget Allchin, “*Middle Paleolithic Culture*”, **HCA I (1996)**, s.77 vd.

²⁰⁰ O. Yazıcı-Recep Özman, “*Afganistan’da Prehistorya Çalışmaları*” **SÜSBMYOD XVII/2 (2015)**, s.13.

²⁰¹ Töre Sivrioğlu-A. Jawid Türkoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi**, İstanbul 2017, s.35.

Çağ'a ait bir yerleşim yerine rastlanılmıştır.²⁰² Morasi Gundai II'de de bölgenin yarı göçebe topluluklar tarafından iskân edildiği anlaşılmaktadır. Yine burada yapılan kazılarda elde edilen malzemelerin özellikle Türkistan'daki Namazgâh Tepe'de²⁰³ ortaya çıkarılan malzemelerle benzerliği iki bölge arasındaki irtibatın çok eski devirlere dayandığını göstermektedir.²⁰⁴

Bölgedeki en önemli Bronz çağı yerleşkesi olan ve Kandahar sınırları içerisinde yer alan Mundigak kültürü²⁰⁵ ile İndus vadisindeki Mohanjedaro ve Harappa kültürleriyle etkileşim içerisinde olduğu bilinmektedir.²⁰⁶ Araştırmacılar tarafından Harappa medeniyetinin kurucusu olarak görülen Proto-Dravidler bugünkü İran, Afganistan ve Hindistan'ın Aryan öncesi halkları olarak kabul edilmektedir.²⁰⁷

Bölgenin en eski ahalisi özellikle Batılı tarihçiler tarafından Aryanlar olarak gösterilse de²⁰⁸ buranın otokton bir ahalisi bulunmamaktadır. Aryanlar zamanla

²⁰² Bkz.; Louis Dupree, “*Prehistoric Research in Afghanistan (1959-1966)*”, **Transactions of the American Philosophical Society Held at Philadelphia for Promoting Useful Knowledge LXII/4 (1972)**, s.7.

²⁰³ Namazgahtepe Batı Türkistan'da Kalkolitik kültürü temsil eden ve Ön Asya ile de yakın münasebetleri olan bir kültür merkezidir. Bütün ayrıntılarıyla Anau kültürüne benzeyen bu merkezde arpa buğday, çavdar ve üzüm taneleri ile ehil hayvanlardan koyun, keçi, sığır, deve, köpekler ait kemikler bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz., Bahaeddin Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Ankara 1984, s.20 vd.

²⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz., L.Dupree, **Deh Morasi Ghundai: a Chalcolithic Site in South-Central Afghanistan**, **Anthropological Papers of the American Museum of Natural History**, New York 1963, s.82.

²⁰⁵ Mundigak bölgesi ve bahse konu kültür için bkz., Jean-Marie Casal, **Fouilles de Mundigak I-II- Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan XVII**, Paris 1961, s.143 vd.

²⁰⁶ O. Yazıcı-R. Özman, s.6; bölgedeki Mohanjedaro ve Harappa kültür örnekleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mohammad Rafique Mughal, **The Early Harappan Period in the Greater Indus Valley and Northern Baluchistan (C. 3000-2400 B.C.)**, Pennsylvania 1970; George Dales - J. Mark Kenoyer, **Excavations at Mohenjo Daro, Pakistan the Pottery, with an Account of the Pottery from the 1950 Excavations of Sir Mortimer Wheeler**, Pennsylvania 1986.

²⁰⁷ T. Sivrioğlu-A.J. Türkoğlu, s.42; Harappa medeniyeti hakkında ayrıca bkz., Mukhtar Ahmed, **Ancient Pakistan- an Archeological History III: Harappan Civilization-the Material Culture**, California 2014, s.55 vd; J.M. Kenoyer, **Ancient Cities of the Indus Valley Civilization**, Oxford 1998, s.85 vd.

²⁰⁸ P. Giles, “*The Aryans*”, **The Cambridge History of India I: Ancient India**, Delhi 1955, s.65 vd.; Aryanlar hakkında geniş bilgi için bkz., Michel Danino, “*Aryans and the Indus Civilization: Archaeological, Skeletal, and Molecular Evidence*”, **A Companion to South Asia in the Past**,

Hindistan'a yayılıp, yerleşik hayata geçerek gösterdikleri çeşitli gelişmelerle Hint medeniyetine hatırı sayılır derecede katkı sağlamışlardır.²⁰⁹ Bölgenin ilk fatihleri Pers Ahameniş hanedanı olarak bilinmektedir. İlk defa hükümdar Kyrus (M.Ö. 559-529) zamanında Belh, Horasan, Harizm ve Soğdiana fethedilerek imparatorluğun sınırları Sir Derya'ya kadar genişletilmiştir.²¹⁰ Daha sonraki dönemlerde imparatorlukta baş gösteren karışıklıklar sırasında bölgede etkinliklerini kaybetmeler de M.Ö. VI. yüzyılda Hükümdar Darius I (M.Ö. 521-486) ile birlikte yörede yeniden hâkimiyet tesis ederek İndus'a kadar genişleyeceklerdir.²¹¹

Perslerin bölgedeki yaklaşık iki yüz yıllık hâkimiyeti Makedonyalı İskender karşısında arka arkaya alınan üç büyük mağlubiyet neticesinde sona erecektir.²¹² Cihanşumul bir imparatorluk arzusunda olan İskender İran'dan doğuya yönelerek Herat, Kandahar ve Belh'i zapt edip²¹³ günümüzdeki Tacikistan'ın Soğd vadisinde yer alan Hocend yöresinden Sir Derya'yı geçmiştir.²¹⁴ Ancak, aynı zamanda göç yolları üzerinde bulunan yörede gördüğü direnç sonucunda²¹⁵ burada hâkimiyet

(Ed. G. R. Schug), New Jersey 2016, s.205 vd.; Isaac Taylor, **The Origin of the Aryans**, New York 1890.

²⁰⁹ M.Ö. 1700-1500 yılları arasında Sind havzasına hâkim olarak Mohanjedaro ve Harappa'da gelişmiş bir uygarlığın yaratıcısı olan halk M.Ö. 1500lül yıllarda Hazar Denizi kıyılarından başlayan büyük bir göçün sonucunda ortadan kalkarken tesis ettikleri muhteşem medeniyet de sönecek o arada nüfusu on binleri aşan Mohanjedaro ve Harappa gibi merkezler de terk edilecektir. Bu sonuca sebep olan halk karanlık ve barbarlığı hâkim kılan savaşçı ve Arî soydan Aryanlardan başkası değildir. Buna karşılık Aryanlar döneminde tarım ve hayvancılık, Sanskritçe'ye dayalı dini edebiyat gelişecek sosyal hayatta Kast sistemi etkili olmaya başlarken dini hayatta da belirgin bir süreklilik çerçevesinde çeşitlilik yaşanmaya başlanacaktır. Geniş bilgi için bkz., Salim Cöğçe, "İlkçağ'da Hindistan'da Türk Varlığı", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1 (Ocak-Haziran 2001)**, s.2 vd.

²¹⁰ Clement Huart, **Ancient Persia and Iranian Civilization**, London 1972, s.41.

²¹¹ Dursun Ali Akbulut, **Arap Fütühatına Kadar Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler**, Erzurum 1984, s.5, (Basılmamış Doktora Tezi); Orhan Yazıcı, **Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922**, Malatya 2011, s.6; Darius ve dönemi hakkında ayrıca bkz., Jacob Abbott, **Darius the Great**, Cambridge 1903; Matt Waters, "Darius the First, the Ninth King", **Excavating an Empire Achaemenid Persia in Longue Duree**, California 2014, s.63 vd.

²¹² Bkz., A.T. Olmstead, **History of the Persian Empire**, London 1948, s.495 vd.

²¹³ W.W. Tarn, "Alexander, the Conquest of the Far East", **Cambridge Ancient History VI**, s.388; S. Cöğçe, "İlkçağ'da...", s.14.

²¹⁴ G. Catherine Ramsey, **Kingship in Hellenistic Bactria**, Saskatchewan 2003, s.4 vd.; İskender'in Hucend faaliyetleri hakkında ayrıca bkz., Numan N. Negmatov, "Archaic Khujand -Alexandria Eschate (to the Problem of the Syr-Darya Basin Urbanization)", **JCA IX/2 (1988)**, s.42-45.

²¹⁵ Makedonyalı İskender'in karşısına çıkan ilk direncin M. Ö. IV. asırda yaşamış bir Türk hükümdarı olan Şu olduğu düşünülmektedir. Hükümdar Şu'nun hayatı hakkında anlatılan ve

kurmanın zorluğunu anlayarak Baktria'ya dönecektir.²¹⁶ O arada bölgedeki isyanları bastırıp Hindistan seferine çıkarken ardında da Makedonya, Kıbrıs ve Mısır'dan getirtilen halkın iskân edildiği pek çok koloni ve garnizon bırakmıştır. Bu ahalinin günümüzdeki Belh merkez olmak üzere Greko-Bactriana /Unutulmuş İmparatorluk adı verilen bir devlet kurduğu bilinmektedir.²¹⁷

Soğdiyana'nın zaptı sonrasında bölgede bir süre daha kalan İskender, bazı Racalardan Hindistan'daki yöneticilerin birbirleriyle mücadelesini eğer olası bir saldırı durumunda yanında yer alacağını öğrendi.²¹⁸ Aslında bir cihan hakimiyeti mefkuresi olan İskender için de Hindistan'daki zenginliklere hakim olma fikri oldukça cazip geliyordu. Bunun için İskender Hindistan topraklarının Perslere ait olan kısmı üzerinden ilk mücadelelerini başlatarak sınırlarını Hint okyanusuna kadar genişletti.²¹⁹ Ancak Hindistan seferleri İskender'in sandığı kadar kolay geçmemişti. İlk kez savaş meydanında fillerle karşılaşan Yunan ordusu ağır kayıplar vermişti. Pencap bölgesi hakimi Porus'un ise İskender'in en büyük rakiplerinden biri olduğu ve çetin mücadeleler sonunda bölgede İskender'in satrapı olarak kaldığı bilinmektedir.²²⁰

İskender'in Mısır'a giderken Babil Sarayı'nda ani ölümünü müteakip bölgede görevlendirdiği generalleri arasında iktidar mücadeleleri başlayacaktır. Bunlar arasında Babilonia Satraplığı'nı²²¹ ele geçiren Seleukos, Mezopotamya ve İran'ı idaresi altına almayı da başaracaktır.²²² Diğer bir yanda Türkistan taraflarında

Makedonyalı İskender'in Türk illerine yürüyüşü sebebiyle birleştirilen bir hikâye mevcuttur. [Bkz., N. Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I**, İstanbul 1983, s.15 vd.] Bu destansı hikâye Kaşgarlı Mahmud'un eserinde Türkmanand maddesinde açıklanmış olup çalışmanın ilerleyen bölümlerinde anlatılmıştır.

²¹⁶ W.M. McGovern, **The Early Empires of Central Asia**, New York 1939, s.66.

²¹⁷ W. Tarn, **The Greeks in Baktria and India**, Cambridge 1966, s.291. "Bu devlet kuruluşundan yaklaşık yüz yıl sonra Hindistan'da güçlü bir devlet olan Çandraguptalarla ciddi mücadelelere girişerek zayıfladı." O. Yazıcı, *Modern...*, s.7.

²¹⁸ Cuma Ali Yılmaz, "Büyük İskender Hindistan'da", **JASSS/S.53 (Kış 2016)**, s.502.

²¹⁹ J.G. Droysen, **Büyük İskender Tarihi**, (nşr. B.S. Baykal), İstanbul 2007, s.495.

²²⁰ Murat Albecer, **Büyük İskender'in Doğu Siyaseti**, Ankara 2000, s.83 vd., (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

²²¹ Bu satraplık genel manada Maveraünnehr bölgesindeki hâkimiyet için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.; W. Tarn, "Alexsander..." s.438 vd.

²²² D.A. Akbulut, s.7; W. Tarn, "Alexander..." s.467 vd.

ortaya çıkan Partlar ise batıya doğru harekete geçmiş bulunuyordu. Bunun sonucunda İran'da Seleukos hâkimiyeti kısa bir süre sonra ortadan kalkacaktır.²²³

Partlar, Seleukosları ortadan kaldırdıktan sonra bölgeye tamamen hakim olmaya çalışırken, Türkistan'da batıya doğru hareketlenen Yüe-çilerin önünden çekilen Sakalarla karşı karşıya geldiler.²²⁴ Issık Göl havzasında birkaç asırdır varlığını sürdüren Saka toplulukları M.Ö. II. yüzyılda Yüeçiler tarafından Issık gölü çevresindeki yurtlarından da sürülecek,²²⁵ ancak kuzey batı Hindistan'da tutunabileceklerdir.²²⁶ Burada varlıklarını sürdürebilmek için büyük gayret sarf etmelerine rağmen²²⁷ M.S. 19'da Part hükümdarı Gondophannes tarafından mağlup edilerek itaat altına alınmış ve zamanla da milli kimliklerini yitirmişlerdir. Onun için bölgedeki Saka hâkimiyetinden günümüze ulaşan "Sakastana/Sicistan-Sistân" isimlerinden başka bir şey kalmayacaktır.²²⁸

Hun imparatorlarından önce Mau-tun'un (M.Ö.212-174) esas yurtlarından batıya sürdüğü Yüeçiler daha sonra da Mau-tun'un oğlu Giyük (Lao-shang – M.Ö. 174-160) tarafından şiddetli darbelere maruz bırakılacak ve nihayet Giyük'ün desteklediği Wusunların M.Ö. 172-170 yılları arasında gerçekleştirdikleri

²²³ "Partlar, Massagetlere bağlı Dahaelerin bir kolu idiler." Bkz.; D.A. Akbulut, s.8; Gregory Frumkin, *Archeology in Soviet Central Asia*, Leiden 1970, s.142.

²²⁴ Esasen Sakalar, M.Ö. VIII. yüzyılda Çinlilerin kuzeyde hâkim oldukları bozkırlarda takip ettikleri siyaset sebebiyle otlak sıkıntısına düşen Türk kabilelerinin batıya kaymaya başlamalarıyla ortaya çıkmıştır. Bu Saka toplulukları M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Aryanların önünden çekilerek bugünkü Taşkent ile Issık Göl çevresine hâkim olup orada bir siyasi hâkimiyet teşkil edeceklerdir. Bkz.; İlhami Durmuş, *İskitler*, Ankara 2008, s.31 vd.

²²⁵ Bkz.; Bahaeddin Ögel, "*Eski Orta Asya Kâbileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çiler*", *DTCFD XV/1-3 (1957)*, s.259. Sakaların bir bölümü Yüeçilere iltihak ederken geriye kalanlar Keşmir'e incek orada bir devlet kuracaktır. [Bkz., S. Cöhçe, "*Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*", *Türkler I*, s.1288.; B. Ögel, "*Eski Orta Asya...*", s.258.] Esas büyük grup ise Ceyhun-Merv-Herat yoluyla Gandhara bölgesine ulaşarak bugün Sistân/Sicistan denilen bölgeyi yurt tutacaklardır. Bkz., B. Ögel, "*Eski Orta Asya Kâbileleri...*", s.269.

²²⁶ S.Cöhçe, "İlk Çağ...", s.12 vd.

²²⁷ Mesela Sakaların Hindistan'da, Türkistan'da yaşattıkları bir takım adet ve ananelerle birlikte konargöçer hayatı devam ettirmeye çalıştıkları gibi Orhun yazıtlarına benzer dikili taşlar da bıraktıkları bilinmektedir. Bkz., Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.408. A. Belenitsky, *Central Asia*, s.52 vd.; Satya Shraha, *The Sakas in India*, Lahor 1947, s.35 vd.

²²⁸ Togan, s.46. Gondhopharnes tarafından kuzey Hindistan'da yeni bir Part devleti kurulurken güneyde bazı Saka gruplarının yarı müstakil bir şekilde varlıklarını sürdürdüğü ve Gücerat'taki Saustıra ile Malva arasındaki Uccain'i de içine alan bir bölgeyi yönettikleri de bilinmektedir. Bkz., S. Cöhçe, "*Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti...*", s.1288; R. N. Frye, *The History of Persia*, London 1962, s. 185 vd.; B. Ögel, "*Eski Orta Asya Kâbileleri...*", s. 271.

taarruzuyla²²⁹ Issık Göl civarından ayrılarak Soğdiana ve bugünkü Afganistan'daki Ta-hi-ya'ya çekilmek zorunda kalacaklardır.²³⁰ Burada beş ayrı yabgunun hâkimiyeti altında yaşamaya başlayan Yüe-çilerin yükselişi tedrici olacak ve 10 yılında Yabgu I. Kujula Kadphises (Ch'iu-chiu-ch'i) önderliğinde birleşerek Kuşan Devleti'ni kurdukları görülecektir.²³¹ Bu arada Kâbil de ele geçirilecektir.²³²

İskender'in artığı Baktria Helenlerini I. yüzyılın ilk yarısında ortadan kaldıran Kuşanlar, Vima Kadphises (Yen-kuo-ch'en- öl.78) döneminde Hindistan'a yönelecek ve yine bu dönemde devletin sınırları doğuda Varanasi (Banares), batıda Parthia hudutları, kuzeyde de Buhara'ya kadar uzanacaktır. Kanişka Devri (78-101) ise, Kuşanların en parlak, tarihlerinin de en iyi bilinen dönemini teşkil etmektedir.

233

VI. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettiren Kuşanlar, Hindistan'da kurulan ilk büyük imparatorluktur. Ayrıca bu dönem Batı Türkistan ve Hindistan medeniyeti için de altın bir çağ olmuştur.²³⁴ Kuşanlar yerlerini V. yüzyılın

²²⁹ Wu-sunlar ve bir takım faaliyetleri ile ilgili geniş bilgi için bkz., B. Ögel, "Çin kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **DTCFD VI/4 (Eylül- Ekim 1948)**, s.259-278.

²³⁰ D.A. Akbulut, s.40 vd.; Soğdiana bölgesi: "Su-t'e'ye ses bakımından benzerliği bulunan Sughd'a ait ilk tarihi kayıtlara Behistun, Persepolis ve Nakşı Rustem kitabeleri ile Herodot'ta rastlanılmaktadır. Fakat hiç bir zaman buranın coğrafi konumu tespit edilememiştir. Sonraki yıllarda Grek müellifleri, bu ülkeye işaret etmekle beraber onlar da sınırlarını kesin olarak belirtmemişlerdir. Bununla birlikte genellikle Oxus (Ceyhun) ve Iaxartes (Seyhun) ırmakları arasındaki bölgeye bu adı veriyorlardı. Ancak Makedonyalı Alexandros'un fetihlerinden sonra Grekler, Soğd'u daha dar bir bölgeye, aşağı Zerefsan ırmağının her iki yanına tahsis ettiler." [D. A. Akbulut, s.17.] Bu arada Yüeçilerin tamamı da Soğdiana'ya gelip yerleşmiş değildir. Bu gruptan bir kısmı Bactria'ya çekilerek Tai Yüeçilerini teşkil edeceklerdir. Bkz., B. Ögel, "Eski Ortaasya Kâbileleri Hakkında Araştırmalar...", s.265 vd.

²³¹ Yabgu unvanının Sakalarla bağlantılı olması muhtemeldir. Çin kaynaklarındaki yabancılar ve yabancı kavimlerin liderlerine "Xihou, Shehu ve Yehu unvanları ile Kuşan sikkelerindeki Zaoou, Hiaou kelimeleri de muhtemeldir ki "Yabgu" kelimesinin tahrifata uğramış imlalarıdır. Bkz.; Mehmet Tezcan, "Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)", **TAED XLVIII (2012)**, s.305.

²³² B. Ögel, "Eski Orta Asya Kâbileleri...", s. 273.

²³³ S. Cöhlçe, "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti...", s.1289.

²³⁴ M. Tezcan, "Kuşanlar Tarihi, (Yüe-chih'lardan Kuşanlara), (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum 1996, s. B. Ögel, "Eski Orta Asya Kâbileleri...", s.272 vd.; "Kanişka'nın Budizm'i benimseyerek bir konsül topladığı ve bu dini cihanşümûl bir hale getirdiği bilinmektedir. Ancak bu hükümdar kendi topraklarında yaşanan kültür ve din çeşitliliğinin farkında olmuş ve hepsine

ortalarından itibaren Maverâünnêr bölgesinde güçlenen Akhunlara bıraktılar.²³⁵ IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren saldırılarıyla hırpaladıkları Kuşanları Peşaver tarafına çekilmeye zorlayan Akhunlar, Sâsânî hükümdarı Behram Gur döneminde ağır bir darbe aldıysa da, İran'daki taht mücadelesinden faydalanarak Peşaver tarafına kaydırılmış olan Kuşan prenslerini birer birer ortadan kaldırmışlardır.²³⁶

V. ve VI. yüzyılın en kudretli siyasi varlığı olarak görülen Akhunlar, Kuşanların başlattığı bir takım kültürel faaliyetleri geliştirerek Hint toplumu üzerinde oldukça etkili olmuştur.²³⁷ Ancak Göktürk Devleti'nin adet üzere doğuda yani Çin'de hâkim olsa bile varlığını devam ettirmesi mümkün değildi. Bu yüzden, Göktürkler Türklerin yoğun olarak yaşadığı batıya yöneldiler. Göktürk Devleti'nin siyasi politikası çok yönlü kuvvetler dengesi idi.²³⁸ Bunun bir tezahürü olarak Göktürkler, Akhunları ortadan kaldırmak için Sâsânîlerle eş zamanlı saldırıya girişmiş ve 562 ile 568 yıllarında iki büyük savaşla bugünkü Afganistan'da Akhun hâkimiyetini yıkılmanın eşiğine getirmişlerdir.²³⁹

552 yılında A-şi-na boyundan Bu-min Kağan liderliğinde kurulan Göktürk Devleti önce Juan-Juanları ortadan kaldırmış daha sonra Türk Boy Birliği'ni VI. yüzyılın dünya siyasetinde etkili bir konuma getirmişti. Kuruluştan itibaren iki kollu yönetim anlayışına sahip olan Göktürklerde ülkenin doğusunu Kağan, batısını

gerekli itibarı göstermiştir. Öyle ki, hem Budist Gandhara, hem de Mathura okuluna destek verilmiş ve sonuçta Sarnath okulu ile özgün bir Hind-Kuşan sanatının doğması sağlanmıştır. Yalnız, bu okullarda yapıp da günümüze kadar ulaşan heykellerde Türk süvarilerine ait tipik elbiseler görülür. Paraların üzerinde ise, güzel manasına gelen “kucula” gibi Türkçe unvanlar yer alır. Bütün bunlar Budizmi kabul etmiş olmalarına rağmen Kuşanların pek de Hintlileşmediklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu arada tamamen Türkçe olan “Manas” isimi de Budha panteonuna, bir ilah adı olarak her halde bu devirde girmiş ve yine bu dönemde Brahmaputra nehrinin kollarından birisine ad olarak verilmiştir.” S. Cöhce, “*Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti..*”, s.1290.

²³⁵ Akhunların Avarlara bağlı Hua koluna mensup olduğu bilinmektedir. [B. Ögel, “*İlk Töles Boyları*”, **Belleten XII/48 (Ekim 1948)**, s.826.] Ayrıca Akhunlar, Farsça kaynaklarda Xiyôn/Hyaona/Hyon, Latin kaynaklarında Chionitae, İslam kaynaklarında ise Haytal/hayatila şeklinde zikredilmişlerdir. Bkz.; Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, İstanbul 2016, s.93.

²³⁶ Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.35 vd.

²³⁷ S. Cöhce, “*İlk Çağda...*” s.9.

²³⁸ D.A. Akbulut, s.101.

²³⁹ Saadettin Gömeç, **Türk-Hun Tarihi**, Ankara 2012, s.374 vd.

yabgu unvanı ile kardeşi yönetiyordu.²⁴⁰ Kısa bir zamanda hızla büyüyen Göktürkler büyüklü küçüklü tüm Türk boylarını birleştirerek yeni topraklar elde etmek üzere batıya yöneldi.²⁴¹

Göktürkler 562 yılında Ceyhun nehrinin güneyini hâkimiyetleri altında tutan Akhunları ortadan kaldırmak için Sâsânîlerle ittifak yaptı.²⁴² Bu ittifak hamlesini öğrenen Akhunlar harekete geçerek Çin sarayından Göktürk saldırılarına karşı yardım talebinde bulundular. Ancak Çinliler bu talebi kabul etmedi.²⁴³ Akhunlar Göktürk akınları durdurmak için hazırlıklara başladığı sırada İstemi Yabgu süratle Akhun topraklarında ilerlemeye başladı. Başlangıçta hiçbir mukavemetle karşılaşmadı. Ancak Akhunların hazırlıklarını tamamlamalarını müteakip iki ordu bugünkü Özbekistan'ın Karşı şehri önlerinde şiddetli bir muharebeye girdi. Bu savaşın neticesinde Akhunlar mağlup oldu ve hükümdarları öldürüldü.²⁴⁴ Akhunlar Göktürklerle savaşırken aynı zamanda Sâsânî saldırılarına da maruz kalmış ve bu eş zamanlı taarruz sonucunda topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiştir.²⁴⁵

Bütün bu saldırılara rağmen Ceyhun nehrinin güneyinde yer alan Belh ve Toharistan hala Akhunların elindeydi. İstemi Yabgu, 565 yılında bir kez daha harekete geçerek Akhunları ağır bir hezime uğrattı ve daha önce alınamayan Belh ve Toharistan'ı da ele geçirdi.²⁴⁶ Böylece Akhunların bölgedeki hâkimiyetlerine son verildi. Ancak bu sırada Bizans tahtındaki değişiklik ve yeni imparatorun Sâsânîlere karşı gösterdiği tavizsiz tutumu Göktürkleri Sâsânî meselesine yönlendirdi. Akhun toprakları ise yerli yöneticilere bırakıldı.²⁴⁷ Kısa bir süre sonra

²⁴⁰ N. Kurat, “*Göktürk Kağanlığı*”, **Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat Makaleler I**, (haz. N. Yazılıtaş-A. Vurgun), Ankara 2015, s.526 vd.; M. Tezcan, s.306 vd.

²⁴¹ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara 2018, s.23 vd.

²⁴² Bu eş zamanlı saldırı her ne kadar ittifak edildiği izlenimini verse de konuyla ilgili sadece Sâsânî İmparatoru Anuşirvan'ın Firuz'un intikamını almak için Hakan'a yardım ettiği söylenir. Yani en başından yapılan bir ittifak olmayıp, karşılıklı olarak ele geçirdikleri Akhun toprakları üzerinde sınır belirlemek için yapılan bir anlaşma olduğu ifade edilir. Bkz., Akbulut, s.107.

²⁴³ Eberhard, Çin Tarihi, s.173.

²⁴⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2012, s.86 vd.

²⁴⁵ Kuşanların ortadan kaldırılmasını müteakip Ceyhun nehri Sasani-Göktürk sınırı olarak belirlenecektir. Bkz., D.A. Akbulut, s.109.

²⁴⁶ R. Grousset, s.92 vd.

²⁴⁷ Bir diğer sebep de bölgenin tamamen kontrol altında tutulmasında zorluk yaşanacağını bilindiği için yönetimi yerel yöneticilere bırakarak merkezi otoriteye karşı muhalif olabilecek grupları

Hindistan’da da hâkimiyetlerini kaybeden Akhunlar, VII. yüzyılın başlarında Hindu asıllı Racalar tarafından tamamen ortadan kaldırılacaklardır.²⁴⁸ Sadece bunlardan bir kısmı dağlık bölgelerde tutunarak varlıklarını XI. yüzyılın başlarına kadar sürdürebilecektir.²⁴⁹

Akhun hâkimiyetinin sona ermesinin ardından Gazneliler dönemine kadar geçen sürede bölgede bir takım mahalli Türk siyasi teşekkülleri ortaya çıktı. Esasen Akhunlar döneminde Tegin unvanıyla bölgede var olan siyasi güç odakları, ortaya çıkan durum çerçevesinde birer siyasi teşekkül haline geldi ve büyük oranda Batı Göktürk Devleti’nin vesayeti altında bölgedeki varlıklarını devam ettirdi. 582’de Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılan Göktürk Devleti’nin Doğu kolu 630’da Çin saldırısıyla yıkıldı. Yaklaşık otuz yıl sonra da Batı kolu yıkılan Göktürk Devleti tamamen Çinlilerin hâkimiyeti altına girdi.²⁵⁰ Bunun sonucunda Ceyhun’un güneyinde kalan Türk boyları bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Bu dönemde Türk yabgulukları ile Çin sarayı arasında bir nevi vassallık ilişkisi mevcuttur. Toharistan Yabguluğu Çin sarayına bağlılığını bildirmek için ilki 635 yılı beşinci ayında olmak üzere dört kez elçi göndermiştir.²⁵¹ Toharistan’dan başka Ceyhun’nun güneyinde hâkimiyet süren diğer beyliklerin de Çin sarayına elçiler gönderdikleri bilinmektedir. Bunlardan Türk Şâhîler 724 yılında Çin sarayına elçi göndererek Tibet’in Çinli prensesi Kin-ç’eng’in Ku-şe-mi (Keşmir) kralına sığınma talebinde bulunduğunu, kralın da bunu Zabulistan kralına bildirerek Tibet’in takibinden çekindiği ve yardım istediği, Zabulistan kralının da üstüne düşeni yaptığını bildirmiştir. Zabulistan hükümdarı bu davranışıyla İmparatorun takdirine mazhar olmuş ve elçisine yüz top ipek hediye edilerek ülkesine gönderilmiştir.²⁵²

kontrol altına almaktı. Bkz., D.A. Akbulut, s.113; Alessandr Belenitsky, **The Ancient Civilization of Central Asia**, (nşr. J. Hogarth), London 1969, s.112 vd.

²⁴⁸ Salim Cöhçe, “*İlk Çağda...*”, s.10.

²⁴⁹ Enver konukçu, Kuşanlar..., s.95.

²⁵⁰ A. Taşağıl, “*Göktürk Devletlerinin Kuruluşları ve Çöküşleri*”, **Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu (Sakarya 5–6 Kasım 2007)**, Sakarya 2008, s.27.

²⁵¹ E. Chavannes, s.211.

²⁵² E. Chavannes, 264.

Şüphesiz İslamiyet'in zuhuru Arap ve dünya tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur.²⁵³ Hassaten kabileler halinde yaşayan Arap toplumu İslam kaideleri vesilesiyle devletleşmeye ve müesseseler tesis etmeye başlamıştır. İslamiyet'in ortaya çıktığı topraklarda kabul edilişi de tedrici olmuştur. Özellikle Hz. Muhammed'in vefatı ardından çıkan karışıklıklar halledildikten sonra dört halife döneminde gözlerini dış dünyaya çevirdikleri ve “*adeta yayından boşanmış bir ok gibi*” verimsiz yurtlarından çıktıkları bilinmektedir.²⁵⁴ Bu dönemlerde İslam ordularının fetih coğrafyasının Türkistan ve çevresi olduğu görülmektedir.²⁵⁵

642'de Hz. Ömer döneminde (634-644) Nihavend Savaşı'nda Sâsânîlerin ağır bir yenilgiye uğratılmasını müteakip, Hz. Osman döneminde (644-656) Basra valisi Abdullah b. Âmir tarafından 651'de III. Yezdigerd'in Merv'de öldürülmesiyle Sâsânî hâkimiyetine son verilmiştir.²⁵⁶ Türkistan ve Hindistan fetihlerinde Arap ordularına ilk mukavemet Hz. Osman'ın Basra valisi olan Ahnef b. Kays'ın ordusuna karşı Toharistan'daki bir Türk hükümdar tarafından gösterilmiştir. Yine bu dönemde Ahnef b. Kays tarafından Cüzcan'ın fethiyle görevlendirilen Akra b. Hâbis, muhalif bir grubu mağlup ettikten sonra Faryab, Talekan ve Belh'i aldı.²⁵⁷ Ancak, 656-659 yılları arasında çıkan isyanlar sebebiyle Arap orduları bir süreliğine bölgeyi boşaltmak zorunda kaldılar.²⁵⁸ Bu dönemdeki İslam ordularının asıl amacı yağma akınlarıyla Arap ilerleyişi ve İslamiyet'in yayılmasını sağlamaktı. 661 yılında Muaviye'nin halifeliğinin kabulüyle ordular yeniden harekete geçtiler.²⁵⁹ İbn Amir ile başlayan İslam-Arap ordularının doğu fetihleri, bu

²⁵³ C. Lindhom, **İslamî Ortadoğu (Tarihsel Antropoloji)**, (nşr. B. Şafak), Ankara 2004, s.121vd.

²⁵⁴ Bkz., Nesimi Yazıcı, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Ankara 1992, s.13; S. Cöhçe, “*İslam Hâkimiyeti Dönemine Kadar Ana Hatlarıyla Nusaybin ve Çevresi*”, **Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu (Mardin 27-28 Mayıs 2004)**, Ankara 2009, s.88.

²⁵⁵ Zekeriya Kitapçı, **Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi**, Konya 2014, s.84 vd.

²⁵⁶ Abdullah b. Amir'e dair ayrıntılı bilgi için bkz., M. Fayda, “*Abdullah b. Âmir*” **DİA I**, s.84-85.

²⁵⁷ Hamilton A.R. Gibb, **Orya Asya'da Arap Fetihleri**, Ankara 2005, s.29; T.W. Arnold, s.49 vd.

²⁵⁸ Çin belgelerine göre Arap çekilişi esnasında bu orduları takip edip, İran'da Yezdigerd'in yerine oğlu Firuz'u tahta çıkaran Toharistan hâkimi Türklerdi. Bahsedilen Türk hâkimiyeti muhtemelen Akhunların bakiyeleri idi. Bkz.; E. Chavannes, s.172.

²⁵⁹ Belâzûrî, s.576.

dönemden 870 yılında Kâbil'in Yakub b. Leys tarafından ele geçirilmesine kadar devam edecektir.²⁶⁰

Bu araştırmanın temel konularından birisini VII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyılın son çeyreğine kadarki sürede Ceyhun'un güneyinde gelişen İslam Arap-Türk mücadeleleri teşkil etmektedir. Ancak bu mücadelenin İslam-Arap tarafı ilim âleminde oldukça iyi bir şekilde bilinmekte iken Türk Şâhîlere dair gerek ülkemizde, gerekse yurt dışında yeterli bir çalışma ile buna bağlı olarak doyurucu bilgiler mevcut değildir. O sebeple çalışmanın birinci bölümünde Türk Şâhî hâkimiyetinin ortaya çıkışına etki eden siyasi süreç, hâkimiyetin teşekkülü ve Türk Şâhî adının anlamı ile menşesine dair görüşler ele alınacaktır. Sabit bir bölge olmamakla beraber yine bu bölümde Türk Şâhî yurdu ve bu yurdun sınırlarının tespitine de çalışılmıştır.

İkinci bölümde kendi iç meselelerini halletmiş olan Arapların bölgeye gelişi ve kendilerine gösterilen mukavemet ele alınacaktır. Bu arada Türk Şâhîlerin İslam-Arap yayılışını önleme çabalarının boyutu ve önemi bir başka deyişle Türk Şâhîlerin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede verdikleri başat mücadelenin mahiyeti bu bölümde ortaya konulmuştur. Dolayısıyla Emeviler döneminde Sistân valileriyle olan sert mücadelelerin Abbasilerin Hariciler meselesine öncelik vermeleri sebebiyle yerini daha mutedil bir çekişmeye bıraktığı gösterilmeye çalışılacaktır.

Üçüncü bölümde Arap-İslam yayılmasına karşı Türk Şâhîlerin bilhassa Göktürk ve Çin İmparatorluğu ile tesis etmeye çalıştıkları ittifak çabaları konu edilecektir. Bu husustaki kayıtların çoğunlukla Çin kaynaklarında yer almış olmaları ve fazla bir teferruatın muhtevi bulunmamaları sebebiyle bu çalışmada istenilen derecede bir değerlendirme yapılamadığı görülecektir. Ancak kaynakların verdiği sınırlı bilgilere rağmen Çin ile İslam-Arap yayılma alanı arasında tampon bir güç vasfına haiz bulunan Türk Şâhîlerin özellikle Çin imparatorlarından övgü dolu sözler ve lafza dayalı teşviklerin dışında ciddi hiçbir yardım alamadıkları gösterilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda çalışmaya konu olan bu siyasi

²⁶⁰ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz., H. D. Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi III**, İstanbul 1992, s.266 vd.

teşekkülün nasıl adım adım inkıraza yürüdüğü de bu bölümde gösterilmeye çalışılacaktır.

Araştırmanın dördüncü bölümünde ise Türk Şâhîlerden bir kısmı günümüze kadar ulaşan bir kısmı ise sadece kaynakların sayfaları arasında unutulmuş bulunan kültürel değerleri ele alınmıştır. Bu arada sahada yer alan özellikle Buda heykelleri, tapınaklar vb. yapılar üzerinde yeterince durulmadığı görülecektir. Bu hususun başka disiplinleri daha çok ilgilendirmesi yanında müstakil bir çalışmanın konusu olabileceği ve bir yüksek lisans tezinin çapını çok çok aşacağı düşünüldüğünden böyle bir sınırlandırma gerekli görülmüştür.

Türk tarihinin en az bilinen kısımlarından birisi bir takım eksiklerine rağmen böyle bir araştırmayla aydınlatılmaya çalışıldı. Bu bağlamda siyasi faaliyetlere dair kaynaklarda yer alan pek az bilgiye karşılık Türk Şâhî coğrafyası hakkında özellikle Arap coğrafyacılarının verdiği geniş bilgi dikkati çekmektedir. Siyasi olayların değerlendirilmesinde teknik gereklilikler el verdiği ölçüde bu bilgilerden de istifade edilmeye çalışıldı.

Elinizdeki araştırmayla konunun bütün yönleriyle ortaya konulduğuna dair bir iddiada bulunulamaz. Ancak yapılan çalışma ülkemizde değişik araştırmalarda birkaç cümle, en fazla birkaç paragrafla geçirilen iki yüz elli seneye yakın devam etmiş bir Türk hâkimiyetinin kaynakların verdiği sınırlı bilgilere dayanarak tarihi ve kültürel yönlerini bir bütün halinde ortaya koyma gayretinin bir eseri olarak görülmelidir. İleride konuyla ilgili yeni kaynaklar bulunabilir bu arada gerçekleştirilecek arkeolojik kazılarla daha pek çok verinin ortaya çıkması da mümkündür. Dolayısıyla ilerleyen zaman içerisinde Türk Şâhîler hakkındaki bilgilerin kat be kat artacağı ümit edilmektedir.

I. BÖLÜM

TÜRK ŞÂHÎLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI

A. AKHUNLARIN/ EFTALİTLERİN İNKIRAZI

a. Akhun Devleti'nin Mahiyeti ve Yıkılışı

Menşei ve coğrafi sınırları halen tartışma konusu olan Akhunlar, V. yüzyılın son çeyreğinde Türkistan'ın güneyinde tarih sahnesine çıkıp Hindistan'ın orta kesimlerine; Dekken yaylalarına kadar etkili olmuş önemli bir siyasi teşekküldür.²⁶¹ Doğuda Göktürkler, batıda Sâsânîlerle farklı siyasi münasebetler geliştiren bu Türk topluluğu, Hindistan'da başlangıçta Kuşanlar gibi *Mleccha* (yani yabancı/murdar) sıfatıyla anılmalarına rağmen zamanla bölgede hâkimiyetlerini pekiştirdikten sonra yerli halk tarafından milletleri tanınarak kaynaklarda Hun ya da Huna şeklinde zikredilmeye başlanacaktır.²⁶²

Akhunlar 400'lü yıllarda, Çungarya steplerinde Avarlara²⁶³ bağlı küçük bir oymak iken muhtemelen Kuzey Wei hükümdarı Wu-ti'nin²⁶⁴ kuzeye yaptığı seferler esnasında, yani V. yüzyılın ilk çeyreğini müteakip batıya doğru kaymış boylardan birisidir. Bu grup Maveraünnehr'e geldiğinde pek güçlü sayılamayacak bir mahiyeti haiz bulunmaktaydı. Ancak bu zayıf topluluğun içerisinden çıkan bir kesim kısa süre sonra Ceyhun'un güneyine inerek bugünkü Kunduz dolaylarında belirli belirsiz bir hâkimiyet tesis etmeyi başarmıştır. O dönemde bölgedeki güç

²⁶¹ Bkz., E. Konukçu, Kuşanlar..., s.71. Eski Türk devletlerinde hâkimiyet topraklarının iki yönde idare edilmiş ve bu yönere göre ülkelere ve halklarına isimler verilmiştir. Bahsi geçen Akhun hâkimiyeti de bu gelenek içerisinde olarak bu adı almıştır. Ancak bu Türk hâkimiyeti İslam kaynaklarında daha çok "Eftalit/Haytal" şeklinde telaffuz edilmektedir.

²⁶² Bkz., S. Cöğçe, "İlkçağda...", s.19 vd.; E. Konukçu, Kuşanlar..., s.46 vd.

²⁶³ Avarlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., A.N. Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.22 vd; S. Gömeç, "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", **Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi (13-14 Mayıs Kazakistan 2011)**; Istvan Erdelyi, "Avarlar", (nşr., K. Yıldırım), **TDİD XIII/2 (Kış 2013)**, s.337-346.

²⁶⁴ Bu hükümdar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Eberhard, ÇinTarihi, s.184 vd.

boşluğundan²⁶⁵ da istifade eden Akhunlar kısa sürede bölge siyasetinde etkili bir konuma yükselmiştir.²⁶⁶

Ceyhun'un güneyinde yani bugünkü Afganistan coğrafyasında hâkimiyetini pekiştiren Akhunlar, yılın belirli zamanlarında Gazne'den hareketle pek çok yönden özellikle de iklimi açısından ata yurtları Türkistan'ı anımsatan Pencap'a akınlara başladılar. Başlangıçta Guptalar tarafından engellenmişler²⁶⁷ ise de 495 yılında bu engel aşılarak Mihirakula (515-550) zamanında Kuzey Hindistan'a tamamen hâkim olunacaktır.²⁶⁸

Mihirakula'nın oğlu Toraman zamanında Hindistan hâkimiyeti zirveye çıkan Akhunların aynı dönemde kuzeyde güç kaybına uğradıkları görülmektedir.²⁶⁹ Nitekim Sâsânîlerle anlaşılan Göktürkler müşterek bir hareketle doğu ve kuzey batıdan Akhunlara taarruz ederek bu devlete ciddi darbeler vurdular. Sonuçta Akhunlar on yıllık bir mücadeleyi müteakip 567'de bugünkü Afganistan'daki siyasi

²⁶⁵ Ekseriyetle nüfus kalabalığı, otlak darlığı ve kuraklık Türkleri göçe mecbur eden en önemli meseleler olarak görülmektedir. IV. Yüzyılın sonlarında başlayan "Kavimler Göçü" hareketi de bu cümledendir. Türkistan'da Asya Hunlarının ahfadı olan Türk toplulukları 370'li yıllarda Batı Türkistan'da yeniden siyasi teşekküllerini tamamlayarak kendilerine yeni yurtlar bulmak amacıyla harekete geçmişlerdir. Bu göçlerin bir kolu Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a doğru ilerlerken [Batıya ilerleyen gruplar Got ve Germen kavimlerinin de batıya doğru ilerlemesine neden olmuş ve Roma İmparatorluğu büyük bir tazyike maruz kalarak yıkılış sürecine girmiştir. Bkz., Fatma Çapan, "Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü", **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum VI/18 (Kış 2017)**, s.629-640.] bir kısmı ise güneye inerek Horasan bölgesine yerleşmişti. Bu dönemde güneyde iki büyük hâkimiyet mevcuttu. Bunlardan Sâsânîler kendi iç karışıklığıyla boğuşurken yeni gelen bu Türk gruplarından istifade etmekten geri durmamıştır. [konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., B. A. Litvinsky-Zhang Guang, "The Sasanians", **HCA III (1996)**, s.24 vd; ayrıca bkz., Cihat Cihan, "Türk-Sâsânî Askerî İttifakları ve Sâsânî Ordusunda Türkler", **MKÜSBED XII/32 (2015)**, s.96 vd.] Diğer büyük hâkimiyet olan Kuşanlar ise bu dönemde git gide zayıflamaya başlamıştı. Özellikle Guptaların milli bir devlet halinde gelişmeye başlaması Kuşanların ancak Pencap bölgesinde tutunabilmesine sebep olmuştu. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., E. Konukçu, Kuşanlar..., s.34 vd.

²⁶⁶ D.A. Akbulut, s.86 vd.

²⁶⁷ Guptalar ve Akhunlar ile olan mücadeleleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., K. Chakrabarti, "The Gupta Kingdom", **HCA III (1996)**, s.191; Radhakumud Mookerji, **The Gupta Empire**, Bombay 1947.

²⁶⁸ S. Cöhçe, "İlk Çağ'da...", s.19.

²⁶⁹ D.A. Akbulut, "Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverâünnehr ve Horasan'da Türkler", **Türkler I**, s.1318 vd.

hâkimiyetini kaybederlerken siyasi ağırlıklarını Kuzey Hindistan'a kaydırarak, VII. yüzyılın sonlarına kadar bölgedeki hâkimiyetlerini devam ettireceklerdir.²⁷⁰

b. Akhunların Ardılı Olan Siyasi Teşekküller

Akhunların yıkılışından sonra bu devletin siyasi varlığında etkin olan unsurlardan bir kısmı bulundukları mahallerde siyasi birer teşekkül olarak ortaya çıkıp varlığını sürdürmeye çalıştı. Gayet tabii olan bu gelişme kısa sürede bölgeyi ciddi bir çatışma alanı haline getirecektir. Bunlardan Toharistan ile çevresine hâkim olan yabguluk ile Kâbil merkez olmak üzere Gandhara'ya kadar olan bölgeyi kontrol altına alan Türk Şâhîlerin daha baskın çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla İslam kaynaklarında Etrak, Kencine ve Halaç gibi topluluklar²⁷¹ yanında Huttal, Bamiyan ve Sistân'da teşekkül eden bir kısım beylikler²⁷² zamanla bu iki yabguluğun hâkimiyet alanları içerisinde yerlerini alacaklardır.²⁷³

ba. Toharistan Türk Yabguluğu

Akhunların bugünkü Afganistan coğrafyasından tamamen çekilmelerini müteakip bölgeye yayılan Göktürkler kaynaklarda halkı ve coğrafyası farklı şekillerde anılan Toharistan'a hâkim oldular.²⁷⁴ Bu isim yani Toharistan adı sadece bir coğrafi ad olmayıp aynı zamanda bir yerleşim birimini de ifade etmektedir.²⁷⁵

²⁷⁰ Akhunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; A. Kurbanov, **The Hephthalits (Archeological and Historical Analysis)**, Berlin 2010, (Basılmamış Doktora Tezi).

²⁷¹ Bu Türk toplulukları ve siyasi faaliyetleri ile ilgili bkz., Doğan Avcıoğlu, **Türklerin Tarihi III**, İstanbul 1978, s.1110; Bilgehan Atsız Gökdağ, “*İran Türkleri*”, **Türk Yurdu/ S.287 (Temmuz 2011)**, s.7; a. mllf, “*Kençekler ve Kençekçe*” **DİAD I/1 (Güz 2007)**, s.97-108; E. Konukçu; “*Akhunların Bakiyesi Olarak Halaçlar*”, **Türkler II**, s.845 vd.

²⁷² Bahse konu oluşumlar hakkında geniş bilgi için bkz., E. Konukçu, Kuşanlar..., s.109 vd.

²⁷³ E. Konukçu, Kuşanlar..., s.104.

²⁷⁴ Grek kaynaklarında “Toxaroi”, Çin kaynaklarında “T’u-huo-loveya Ta-hsia”, Sanskritçe “Tukhara, Tuşhara” dönemin Farsçasında “Tugristin” ve Türkçede “Tuhri, Tokar, Döker” olarak zikredilir. Bkz., C.E.Bosworth, “*Tukharistan*”, **Eİ X**, s.601.

²⁷⁵ Bu adın Greko-Baktrianları yıkan Toharlardan geldiği genel olarak kabul edilir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için, Ahmet Yılmaz, “*Toharistan’ın Adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları*”, **TAED LXII (2018)**, s.338 vd. Toharların menşei hususunda Âri soydan geldikleri bazı araştırmacılar tarafından iddia edilse de [bkz., Lillia Yu. Tuğuşeva, “*Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler*”, **Türkler II**, s.261-268.] Z. Velidi Togan, Toharların menşei hakkında oldukça geniş bilgiler vererek onların Türk kökenli olduklarını açık bir biçimde ortaya koymuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz., Z.V. Togan, Umumi..., s.421 vd.

Zira İslamiyet'ten önce kuzeyden Demir Kapı²⁷⁶ ile Buzgala geçidi²⁷⁷, batıdan İran, güneyden Hindu Kuş ile sınırlı bu bölge İslam döneminde Ceyhun nehrinin yukarı mecrası ile Belh'i de içine alan dağlık kesimi tanımlamaktaydı.²⁷⁸ 630 yılında ülkeyi ziyaret eden Hsüan Tsang bu coğrafyada birkaç yüzyıldır hâkim gücün olmadığını yirmi yedi ayrı beyliğe bölünüp hepsinin de Batı Göktürklerle bağlı olduğunu kaydeder.²⁷⁹

Verimli geniş otlaklara sahip olan ve Himalayaların batıdaki uzantısını teşkil eden tepeler ile doğuda Hindukuş dağ silsilesinin bir kale gibi çevirdiği Toharistan her zaman Türk boyları için bir cazibe merkezi olmuştur. Doğu ve batıdaki dağ silsileleriyle korunaklı bir coğrafi alan konumunda bulunan bu yöreye Türklerin ilgisinin diğer bir sebebi de önemli yolların kavşağı konumuna sahip olmasıdır. Bunun yanında iklim olarak da mutedil sayılabilecek bir iklimik havza olup yetiştirilen zirai ürünlerin çokluğu ve çeşitliliğiyle de başkalarının iştahını kabartan bir coğrafyadır. Dağlar vesilesiyle kendilerini dış tehlikelerden koruyan Türkler bu bölgede teşkilatlarını geliştirerek devlet veyahut beylikler kurmaya muvaffak olmuştur.

²⁷⁶ Demir Kapı terimi, "geçit, boğaz, yar" gibi anlamlara gelmektedir. En meşhur *Demirkapı* hiç şüphesiz Göktürk yazıtlarının yukarıda adı geçen Maverünnehr'deki Baysun-tau dağında bugünkü Derbent adlı köyün yakınında, eski Semerkant-Tirmiz yolu boyunca bulunmaktadır. Bu Demir Kapı'nın kaynaklarda ilk kez Hsüan Tsang'ın seyahat notlarında görüldüğü bilinmektedir. Seyyah; sağda ve solda pek yüksek paralel iki dağ arasında bulunan boğazlara Demir Kapı denildiğini, dağların çok dar ve dik uçurumlarla çevrili bir keçi yolu ile birbirinden ayrıldığını, her iki yamacının da, demir renkli birer taş duvar görünümünde olduğunu aktarmıştır. Ayrıca geçit yerine, demirle sağlamlaştırdıkları iki kanatlı bir kapı yerleştirildiğini ve kapı kanatlarına da bir sürü demir çingirak asılmış, aşılması güç ve çok iyi korunmuş olduğu için bu geçide bu ismi verdiklerini de eklemiştir. Bkz., T. Watters, s.102 vd. Demir Kapı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., V. Barthold-A. Decei, "*Demirkapı*", **İA III**, s.522-526; Aliev Saleh Mehmedoğlu, "*Demirkapı*", **DİA IX**, s.153-154; Imre Baski, "*Demirkapılar*", **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9- 15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir)**, İzmir 2007, s.73-88; Mehmet Ölmez, "*Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon yazıtlarında geçen Yer ve Kişi Adları*", **III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl (26-29 Mayıs Ankara 2010)**, Ankara 2011, s.629-640; O. Özgül-N. Ceylan, "*Eskiçağda Kafkasya Geçitleri*" **ATDD IV/13 (Aralık 2017)**, s.24-62.

²⁷⁷ Buzgala geçidi hakkında bilgi için bkz., Erhan Aydın, "Tonyukuk Yazıtında Geçen Ek Tag Üzerine", **Belleten LXX/257, (Nisan 2006)**, s.86 vd.; Anıl Yılmaz, "*Göktürk Tarihi Coğrafyası*", **TCAD I/1 (Temmuz 2015)**, s.59.

²⁷⁸ W. Barthold, "*Toharistan*", **İA XI**, s.399.

²⁷⁹ T. Watters, s.102 vd.

567’de Akhunların tarih sahnesinden çekilmesini müteakip bölgede doğan güç boşluğu Batı Göktürk kağanı T’ung Yabgu’nun (618-630) müdahalesiyle doldurulacak ve Toharistan bundan böyle Türk umumi coğrafyası içindeki yerini alacaktır.²⁸⁰ Ancak 659’da Çinliler karşısında mağlup olan Batı Göktürklerinin bölgedeki hâkimiyetleri sona ererken buna bağlı olarak yörede pek çok mahalli hükümetler ortaya çıkacaktır. Nitekim sadece Toharistan’da yirmi dört ayrı siyasi yapılanma teşekkül edecektir ki Çinliler önceleri bunların başına hepsini yönetecek A-şi-na adlı bir genel vali atamak zorunda kalacaktır. Bu genel valinin zamanla yabgu olarak da anıldığı görülmektedir.²⁸¹

Çinlilerin batıda Toharistan’a kadar nüfuz etmelerinin bazı önemli sonuçları da beraberinde getirmesi normaldir. Zira VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk yabgulukları ile Çin sarayı arasında bir nevi vassallık ilişkisi başlamış ve Toharistan Yabguluğu ilki 635 yılının beşinci ayında olmak üzere ve daha sonra çeşitli zamanlarda Çin’e dört defa elçilik heyeti göndermek ihtiyacını hissetmiştir.²⁸² Bunlardan 718’de gönderilen heyet bir yandan Toharistan hâkiminin kardeşinin terfiini talep ederken öte yandan Çin hükümdarına bölge hakkında detaylı bilgiler ile geniş muhtevalı bir layiha sunmuştur.²⁸³ 727 yılında

²⁸⁰ Hüseyin Salman, “*Toharistan Türk Yabguluğu*”, **TDA LXV**, s.138.

²⁸¹ Çin kaynaklarında 660 yılında Akhun başkenti olan Varvaliz yani Kunduz’un Yüe-çi hükümetine dönüştürülerek bölgede bulunan küçük şehirlerin yirmi dört bölgeye ayrılıp Kral A-şi-na’ya da buranın genel valisi unvanı verildiği anlatılır. Ayrıca bu kralın iki yıl sonra saraya oğlunu göndererek bağlılığını bildirdiği de kaydedilmiştir. Bu bilgilerin dışında aynı kaynakta bölgenin kralına yabgu unvanı verildiği de görülmektedir. [Ayrıntılı bilgi için bkz., E. Chavannes, s.211 vd.] Sadece A-şi-na ismine bakılırsa atanan yöneticinin Türk olduğu hatta Göktürklerle akraba olabileceğine hükmedilebilir. Ancak ülkenin yirmi dört ayrı hâkimiyete ayrılmış olmasının Türk boy teşkilatında önemli olan yirmi dört sayısı ile [bu hususta bkz., Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, Ankara 1972, s.4 vd.] bir ilgisinin bulunup bulunmadığını söyleyebilmek mümkün gözükmemektedir. Nitekim kaynaklarda da buna dair herhangi bir bilgi yer almaz.

²⁸² E. Chavannes, s.211 vd.

²⁸³ Hükümdarın kardeşi A-şi-Tegin Pu-lo İmparator’a sunduğu dilekçede; “Toharistan yabgusu ağabeyimin emri altında değişik krallık, genel vali ve valilerden oluşan iki yüz on iki reislik bir meclis vardır. Sie-yü (Zabulistan) kralı iki yüz bin süvari ve askeri kumanda ediyor; Ku-t’u (Huttal) kralı, Şe-han-na (Kuran) kralı, Kie-su (Şuman) kralı, Şe-ni (Şignan) kralı, İ-ta (Akhun) kralı, Hu-mi (Wahan) kralı, Hu-şe-kien(Cüzcan) kralı, Fan-yen (Bamyan) kralı Kiu-yüe-to-kien (Kubadiyan veya Kuvadiyan) kralı ve Pu-t’şan (Badahşan) kralı, bunlarının her birinin elli bin savaçısı var. Dedemden ve babamdan şu anki hükümdara kadar tüm Toharistan kralları hep bu değişik krallıkların hükümdarları olmuşlardır.” malumatını vermektedir. Bkz., E. Chavannes, s.259 vd.

gönderilen heyet ise tâbiyetlerini arz etmekle birlikte Arapların kendilerine yükledikleri ağır vergilerden, yaşadıkları zorluklardan bahisle daha önce söz verilen yardımın bir an evvel yapılmasını isteyecektir.²⁸⁴

VIII. yüzyılda Arap-İslam savaşlarına sahne olan Toharistan'da Badgis Akhunlarının başında Nizek Tarhan adlı bir yabgu görülmektedir.²⁸⁵ Arap ordularının komutanı ve bölgenin umumi valisi Kuteybe b. Müslim ile Nizek Tarhan mücadelesi İslam kaynaklarında geniş yer bulacaktır.²⁸⁶ İlk Müslüman Türk hükümdarlarından Nizek, Toharistan Türk yabgusunun mahiyetinde yetişmiş birisiydi. Kaynaklarda III. Yezdigerd'in Merv'e kaçtığı sırada ona sığındığından bahsedilir. Bu kayıt da Nizek Tarhan'ın yöredeki itibar ve gücünü göstermesi bakımından önemlidir.

Koyu bir Budist olan Nizek Tarhan, Hz. Osman zamanında (644-656) İslamiyet'i kabul eden yörenin önemli güç odaklarından birisi olan Bermek ailesine²⁸⁷ özellikle de aile reisi Halid b. Bermek'e Budizm'i tekrar kabul ettirmek için ağır darbeler vurmuş ve bu aileden pek çok kişiyi katletmiştir.²⁸⁸ Ona rağmen 671'e kadar ciddi bir mücadeleye giriştiği Arap-İslam ordularının baskısıyla kendisi de İslamiyet'i kabul edecek ve cihat meydanlarında boy göstermeye başlayacaktır.²⁸⁹ O arada elde edilen ganimetten ayrıca pay almaya kalkışması

²⁸⁴ Bkz., E. Chavannes, 265.

²⁸⁵ Nizek Tarhan adlı Bu yabgunun her iki adı da aynı zamanda askeri bir unvan oluşu için konuyla ilgili çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Nizek adının aslında Tirek olduğu ve Uygurlarda elçilere verilen bu unvanın İslam dönemindeki *imamü'd-devle* makamına tekabül ettiği. Bkz. E. Esin, **İslamiyet'ten..**, s.149; unvan hakkında bkz., Abdulkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988, s.51vd. Bir diğer isim olan Tarkan da hanedana mensup olmayan rütbeli askerlere verilen unvandır. Bkz., Hayrettin İhsan Erkoç, **Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)**, Ankara 2008, s. 198 vd. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

²⁸⁶ Bkz., Taberi III, s.341 vd.; Belâzurî, s.359; İbnü'l-Esir, IV, s.485 vd.; konuyla ilgili ayrıca bkz., Akdes Nimet Kurat, "*Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Zaptı*", **DTCFD VI/5**, Ankara 1948, s.393 vd.; Zekeriyâ Kitapçı, **Türkler Nasıl Müslüman oldu?**, Konya 2013, s.121 vd.

²⁸⁷ Halid b. Bermek ve Bermekîler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., H. D. Yıldız, "*Bermekîler*", **DİA V**, s. 517 vd.

²⁸⁸ Nizek'in sadece Halid b. Bermek'in on erkek çocuğunu katlettiği hususunda bkz., Zekeriyâ Kitapçı, **Oğuz Han İlk Türk Hükümdar ve Hakanları Nasıl Müslüman oldu?**, Konya 2015, s.92 vd.;

²⁸⁹ Z. Kitapçı, Oğuz Han..., s.97 vd.

Kuteybe b. Müslim ile arasının açılmasına sebep olacak ve VIII. yüzyılın başlarında ülkesine yani Badgis'e dönmek zorunda kalacaktır. Nizek, Badgis'e yaklaştığı sırada Kuteybe'nin elçileri de kendisine ulaşmak üzereydi. Bu heyetten çekinen Nizek, onlarla görüşmeyip Badgis'e girmeden bölgeden uzaklaşmayı tercih etti. Onun bu tavrı Kuteybe ve adamları tarafından bir isyan hareketi olarak değerlendirildi. Aslında onun da isyan etme fikrinde olduğu anlaşılmaktadır. Zira o, ortaya çıkan durum üzerine Kâbilşah dâhil olmak üzere bölgedeki diğer tüm Türk boylarına gönderdiği haberde Kuteybe'ye karşı birleşmelerini istemekteydi.²⁹⁰

Nizek Tarhan'ın niyetinin tamamen anlaşılması üzerine bizzat harekete geçen Kuteybe'ye Rud ve Simincan bölgesi hâkimleri aldıkları bir takım tavizler karşılığında rehberlik ettiler ve onu Nizek Tarhan'ın sığındığı Bağlan kalesine yönelttiler. O Arada ailesini ve kıymetli eşyalarını Kâbilşah'a gönderen Nizek Tarhan bölgede bir süre Kuteybe'yi oyaladıktan sonra onunla anlaştı. Ancak Kuteybe'nin tüm çabalarına rağmen Emevilerin Basra valisi Haccac'ın ısrarlı talebi sonucunda 713 yılında öldürüldü.²⁹¹ Bu Türk başbuğunun ortadan kaldırılmasından sonra Araplar için Toharistan'da herhangi bir engel kalmamıştı. Bölge Arap hâkimiyetini müteakip bir müddet Çin kontrolünde kalacak sonra da Samanoğulları ve Gazneli hâkimiyetini takiben Gurîlerin Bamiyan kolunun eline geçecektir.²⁹²

bb. Türk Şâhîler

İlk kez Birûnî'nin *et-Tahkîk-u Mâli'l-Hind* eserinde adına tesadüf edilen Türk Şâhîler, VII. yüzyılın üçüncü çeyreği ile IX. yüzyılın son çeyreği arasındaki yıllarda hüküm sürmüş bir Türk hânedanıdır.²⁹³ Kâbilşah, Tiginşah gibi farklı isimler ile de anılan bu hanedan,²⁹⁴ Kâbil ve çevresinde Akhunların siyasi hâkimiyetinin sona ermesinin ardından aynı coğrafyada önce Göktürklerle bağlı bir yabguluk, ardından İslam ordularının akınlarına müteakip Araplara vergi ödeyen bir devlet olarak

²⁹⁰ E. Konukçu, Kuşanlar..., s.108 vd.

²⁹¹ Nizek tarhan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., E. Konukçu, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", **Türkler IV**, s.305-310.

²⁹² W. Bartold, s.400.

²⁹³ Biruni, I, s.10.

²⁹⁴ Bkz., Yakubi, s.31. İbn Hurdadbih, s.45.

karşımıza çıkmaktadır.²⁹⁵ Ancak bu devlet bir müddet sonra Kâbil ve çevresini rakibi konumundaki Hindu Şâhîlere terk etmek zorunda kalacaktır.²⁹⁶

a. “Türk Şâhî” Adı

Biruni’den başka önemli İslam kaynaklarından İbn Havkal ve İstahri’nin eserlerinde de Kâbil hükümdarı için *şah* unvanı kullanılmıştır. Özellikle İbn Havkal Kâbil’de hükümdarın yani şahın meşruiyeti için bu şehre gelerek bazı gelenekleri yerine getirmesi gerektiğini aksi halde şahlığının geçerli olmayacağından bahsetmektedir.²⁹⁷ İstahri ise Kâbil’de büyük bir kale olduğunu, içinde Müslüman ribazında da gayrimüslimlerin oturduğunu ve Şah unvanlı bir hükümdarın yönettiğinden bahsetmektedir.²⁹⁸ Ayrıca Dewai yazıtında adı geçen Hindu kral Bhimadeva’nın da unvanının *Şâhî* olduğu²⁹⁹ ve XII. yüzyılda Keşmirli Hindu bir tarihçi olan Kalhana’nın Rajatarangini’sinde ise Hindu Şâhî krallarından Lalliya’nın oğlu tarafından kullanıldığı bilinmektedir.³⁰⁰

Türk ya da Hindu Şâhîler isminde geçen Şah/Şâhî terimi Pehlevi dilindeki *shao* kelimesinin Hintlilerce yorumlanan bir formu gibi görünmektedir.³⁰¹ Bu kelimenin kökeni Ahamenişlerin kullandığı Kshayatiyanam Kshayatiya (kralların kralı) unvanına dayandırılmaktadır.³⁰² Bu kelime sikkeler vasıtasıyla bir hâkimiyet alameti olmak üzere Türk Şâhîlere geçmiş olmalıdır. Nitekim aynı terimin Kuşanlar tarafından da kullanıldığını görmekteyiz.³⁰³ Yalnız bu terim belirli bir hanedanın ayırt edici adı olarak hiçbir dönemde kullanılmamıştır.

²⁹⁵ Emel Esin, *İslamiyet’ten...*, s.242.

²⁹⁶ Hindu Şâhîlerin Kâbil’deki hâkimiyeti Gazneliler tarafından 1026’da sona erdirilecektir. Bkz.; A. Rehman, s.167; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989, s.27.

²⁹⁷ İbn Havkal, s.341.

²⁹⁸ İstahri, s.280.

²⁹⁹ D.R. Sahni, “*Six Inscriptions in the Lahore Museum*”, **Epicraphia Indica XXI (1931-32)**, s.298.

³⁰⁰ Kalhana, **Rajatarangini**, (nşr. A. Stein), London 1900, s.217 vd.

³⁰¹ A.Rehman. s. VIII.

³⁰² Bkz., Sukumar Sen, **Old Persian Inscriptions of the Achaemenian Emperors**, Kalküta 1941, s.140; H.C. Ray, **The Dynastic History of Northern India I**, Delhi 1930, s.55.

³⁰³ Bkz., B. Chattopadhyay, s.57 vd.; Konuyla ilgili bazı araştırmacılar Sanskritçe unvanda geçen b harfinin ‘sh’ harflerine dönüşümünden dolayı unvanın Greklerin kullandığı “Basileas Basileon” a dayanabileceği görüşünü savunmaktadır. Bkz.; A. Cunningham, “*Later Indo -Scythians*”, **NC XIII/(1893)**, s.126.

b. Türk Şâhîlerin Menşei

Hindu Şâhî hâkimiyetinin başlangıcına kadar Sistân'dan Gandhara'ya uzanan bölgede Türklerin hâkim olduğu hem Çin hem de İslam kaynaklarıyla sabittir.³⁰⁴ Her ne kadar Türk Şâhî ismi sonradan verilmiş ve menşei hakkında kesin bir kayıt bulunmamakta ise de gerek hükümdar isimleri gerekse devletin teşkilat yapısı ve sair hususlara bakıldığında bu hanedanın Türk kökenli olduğu çok açık bir şekilde görülür. Bunlar Kuşanların bugünkü Afganistan'ın kuzeyinden Hindistan'a doğru ilerledikleri sırada mağlup olup geriye çekilirken Gur ve Bolan geçidi arasında sıkışan kısmını temsil etmektedirler. Nitekim Birunî bölgede Hinduların Kâbil'in Tibet kökenli Türk yöneticilerinden bahsettiklerini bildirir.³⁰⁵

İslam müelliflerine göre Türk Şâhîler Akhunlar içerisinde yer alan Halaçlardı.³⁰⁶ Mesudi, bu topluluğun Büst ve Sistân'da yaşayan Türk boyları olduğunu³⁰⁷ ve Zabulistan'da yaşayan halkın kökeni tam olarak bilinmese de Yafes b. Nuh'un soyundan geldiklerini yani muhtemelen Türk soyundan oldukları rivayetini aktarır.³⁰⁸ İstahri ise Hind-Sistân arasındaki bölgeye yerleşen Halaçların

³⁰⁴ T. Watters, s.102 vd.; Taberi III, s.313; Belâzurî, s.575.

³⁰⁵ Biruni II, s.10. İslam coğrafyacıları tarafından Tübbet olarak da zikredilen Tibet ülkesi sınırları verilirken daima Ceyhun havzasının doğusuna yerleştirilmiştir.[bkz., Hudûdu'l-Alem s.46 vd.; Mesudi, s.58; Yakubi, s.51.] 650 yılından itibaren kuvvetlenen Tibetlilerin Tarım havzasına girerek takribi elli yıl boyunca Çinlilere ağır kayıplar verdirdiği bilinmektedir. Tibetlilerin sadece Çin sarayının desteğini alarak çok yakınlarında bulunan Sui-Yüan askeri bölgesi kralı olan Mo-kin-mang döneminde hâkim oldukları topraklardan çıkarıldığı ifade edilmiştir. Ancak 747 yılında Mo-kin-mang'ın ardıllarından Su-şe-li-çi Tibetliler tarafından kendisine gönderilen bir prensesle evlenmiştir. Böylece yirmiden fazla kuzey krallığını tâbiyetine alan Tibetlilerin Gilgit'teki nüfuzları yeniden artmıştır. [Konu hakkında ayrıntılı ilgi için bkz., Aurel Stein, "A Chinese Expedition Across the Pamirs and Hindukush, A.D. 747", *Geographical Journal* LIX/2 (June 1965), s.116.] Tüm bu bilgilerin dışında Birunî'nin vermiş olduğu bilgiden hareketle Türk Şâhîlerin, Yüceçilerden Ta-hi-ya bölgesine çekilen grubun devamı olabileceği ihtimali de akla gelmektedir.

³⁰⁶ Günümüzde Kalaç olarak da anılan Halaçlar, IX. yüzyıldan itibaren İslam kaynaklarında görülmeye başlamıştır. Halaçların büyük bir bölümünün X. yüzyıldan çok önce Ceyhun nehrinin batı ve güneyine geçip İran'ın doğu, Afganistan'ın güney kısımlarına dağıldıkları ve İslâm-Arap ordularının bu Halaçlarla İran'ın içlerine ve Kuzey Hindistan'a doğru ilerlerken karşılaştıkları bilinmektedir. Bkz.; Enver Konukçu, "Halaç", *DİA* XV, s.228 vd.; bunun dışında Halaç soyuyla ilgili bkz., V. Minorsky, "Halac Türk Dialekti", (nşr. F. Güley), *İÜFTDED* IV/2 (2012), s.83-106; Emel Esin, "Butân-ı Halaç (M. VII-X Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası* XVII (1972), s.25-67.

³⁰⁷ Mesudi, s.193.

³⁰⁸ Mesudi, s.58.

Türk olduklarını ve geleneklerini, dış görünüşleri ile dillerini koruduğunu bildirir.³⁰⁹

Kaşgarlı Mahmud *Türkmanand* kelimesini açıklarken Halaçlar hakkındaki efsaneyi aktarmıştır. Hikâyeye göre Zülkarneyn ile Hakan Şu mücadelesi bittikten sonra binek bulamayıp ailesiyle beraber ovada kalan yirmi iki kişi ne yapacaklarını düşünürken aileleriyle çıkagelen iki kişi Zülkarneyn'in bir yolcu olup buralarda durmayacağını, kendilerinin burada kalacağını söyler. Yirmi ikiler de onlara aç kal manasında Kal-aç demiş ve sonradan bu gruba Halaç denilmiştir. Zülkarneyn geri gelip bu ahalideki Türk emarelerini görünce, onlara Türk'e benzer anlamındaki Türkmanand adını vermiştir.³¹⁰ Halaçlarla ilgili Oğuz Kağan Destanı'nda ve Reşidüddin'in Oğuznamesi'nde de farklı hikâyeler anlatılmıştır.³¹¹ V. Minorsky Hudûdu'l-Âlam eserinin neşrinde bugün Afgan kabilesi olarak bilinen Gılcaıların aslında Halaçlar olduğu ifade etmektedir.³¹²

³⁰⁹ İstahri, s.245.

³¹⁰ Mahmud el-Kaşgarî, **Divan-i Lügati't-Türk III**, (nşr. B. Atalay) Ankara 1998, s.412 vd.

³¹¹ “Yolda büyük bir ev gördü. Bu evin duvarı altundan, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendi. Kapalı idi ve anahtar yoktu. Asker arasında pek becerikli bir adam vardı. Adı Tömürdü Kagul idi. Ona buyurdu : 'Sen burada kal ve çatıyı aç; açtıktan sonra orduya gel.'- Bunun üzerine ona Kalaç (kal! aç!) adını koydu ve ilerledi.” [W. Bang, Reşit Rahmeti Arat, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul 1936, s.24 vd.] “Yolda şöyle bir olay oldu: yaşlıca bir kadın hâmile kalmış ve bir oğlan çocuğu olmuştur. Ancak yiyecek bir yaprak bile olmadığından aç kalmıştı. Yiyecek çocuğunun emeyeceği sütü yapacak hiçbir şey olmadığından çocuk da aç kalmıştı. İki üç gün kadar sonra tesadüfen bir çakal gördüler. Bir sülünü avlayıp yakalamış ağzında tutarak götürüyordu. Kadının kocası çakala bir sopa savurdu; çakal da sülünü ağzından bırakıp kaçtı. Adam onu alıp pişirdi ve sütü gelip çocuğu emzirsin diye kadınına verdi. Birkaç gün sonra Oğuz'un arkasından yetiştiler. Adam Oğuz'un huzuruna gelince O neredeydin, yolda niçin geri kaldın diye sordu. Adam karısının tesadüfen yolda doğum yaptığını ve bu yüzden geciktiğini söyledi. Fakat Oğuz onun bu sözünü beğenmedi; onu azarlayıp kadını doğum yaptı diye, yoldan geri kalmak olur mu? Mademki siz bu yüzden yoldan ve ordudan geri kaldınız, o halde burada kalın. Ona Türkçe olarak “*Kal aç*” dedi. Bu sözün manası “ey kadın aç ve geri kal” demektir. Oğuz ona böyle dediğinden o da orada kalmıştır. [Zamanla bu isim Halaç olmuş; bu bakımdan Halaç kavmi o şahsın evlat ve torunlarıdır.]”, Z. Velidi Togan, **Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlil)**, İstanbul 1982, s.45 vd.

³¹² Hudûd al-Âlam, (nşr. V. Minorsky), London 1937, s.348. “Afgan tarihine yön veren iki önemli kabileden biri olan Gılcaıların menşei ile ilgili tartışmalar devam etmektedir. Batılı tarihçilerden H.G. Raverty ile L. Dames onları Peştun unsurlardan saymakta ve adlarını Gilzaî (:Hırsızoğlu) olarak zikretmektedir. Oysa kaynaklar, Kandahar-Gazne-Kâbil çevresinde V. yüzyıldan itibaren Akhunların bir boyu olan Kalaçların yayıldıklarını ve bunların bu adla XV. yüzyıla kadar geldiklerini göstermektedir. XVI. yüzyıldan itibaren ise Kalaçların yayıldıkları bölgede karşımıza Gilciler çıkmakta ve bu ad, XIX. yüzyılın sonlarına kadar Gilcaî/Ghiljie şeklini

Türk Şâhilerin Akhunlar içerisindeki hangi Halaç kâbilesinden indikleri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak konuyla ilgili İbn Hallikan, Sistân'ın sınır bölgelerinde yaşayan ve Yakub Bin Leys tarafından saldırıya uğrayan Rutbil adlı bir kral tarafından yönetilen Darâri adında bir Türk kabilesine atıfta bulunmuştur.³¹³ Kaynakta geçen Darâri kelimesini Cunningham, Kidari isminin yanlış yazımı olarak değerlendirmektedir.³¹⁴ H.M. Elliot ise konuyla ilgili Durari teriminin Darra ile bir bağlantısı olabileceğini, bir tepe geçidi ve bu geçidin çevresindeki sakinlerine verilen bir isim olduğunu ileri sürmüştür.³¹⁵

Darari ifadesi ile ilgili başka bir görüş de kelimenin Devâri'nin bozuk bir şekli olma ihtimalidir. Devâri'nin yazımındaki bazı hataların böyle okumaya sebep olduğu düşünülmektedir. Zamindaver'da yaşayan Türklere zaman zaman Devâri Türkleri de denilmiştir. Rutbil'in muhafızlarının yerel Türklerden, yani et-Türkü'd-Devâri'den olduğu bilinmektedir.³¹⁶ Bununla beraber kaynaklarda Kal'a-yı Devârî adlı bir kaleden de bahsedilmektedir.³¹⁷

Konuyla ilgili Cüzcani eserinde, Saffari hükümdarı Yakub b. Leys'in 870 yılındaki saldırısında bölgedeki hükümdarın adını *Lak Lakan* olarak kaydeder.³¹⁸ Cüzcani'nin bu eserini neşreden H. G. Raverty, *Lak Lakan* adının bölgede bulunan Kürtlere verilen bir ismin olduğunu, İngilizlerin yanlışlıkla bu grubu Afgan olarak kaydettiği gibi ilmi gerçekten hayli uzak bir yorumda bulunmuştur. Zeki Velidi Togan ise bu ismin Taşkent'in kuzeyindeki Çatgal dağının güneyinde Ahengeran nehri üzerinde yaşayan Türklere verildiğini ifade ederek konuya açıklık

muhafaza etmektedir. Bu durum bugünkü Afganistan'da önemli bir yere sahip olan Gılcaıların, geçmişte bu coğrafyada yaşamış olan Kalaçların bakiyeleri olduğunu ortaya koymaktadır." Bkz., Orhan Yazıcı, "Gılcaıların Menşei", **OAD IV/1 (2006)**, s.31-50; M. Longworth Dames, "Gılzey", **İA IV**, İstanbul 1978, s.771-773; konuyla ilgili Willem Vogelsang da Gılcaıların Türk olduğunu ifade etmiştir. Bkz., Willem Vogelsang, **The Afgans**, Oxford 2002, s.186 vd.

³¹³ İbn Hallikân, IV, s.302.

³¹⁴ A. Cunningham, **Coins of Mediaeval India**, London 1891, s.57.

³¹⁵ H.M. Elliot, **The History of India II**, London 1867, s.413.

³¹⁶ C.E. Bosworth, **The Gaznevids**, Edinburg 1963, s.36.

³¹⁷ The Tarikh-i Sistan, s.407.

³¹⁸ Tabaqat-ı Nasiri I, s.317.

getirmiştir.³¹⁹ Konuyla ilgili Abdur Rehman bu adın son Türk Şâhî hükümdarı Lagaturman'ın adına da işaret edebileceğini ifade etmiştir.³²⁰

Bir İtalyan şarkiyatçısı ve Türkolog Alessio Bombaci, Türk Şâhîlerin Zunbil yani batı kolunun menşei ile ilgili ilginç bir yorumda bulunmuştur. Bombaci, Hindukuş'un güneyinde pek çok kabile reislerinden biri olduğunu iddia ettiği Rutbil'in menşei belirtmemekle birlikte adını da bir muamma olarak görmektedir.³²¹ Hem Biruni hem de Belazuri'nin eserlerinde bu grubun Türk olduklarını ifade etmesine rağmen Alessio Bombaci gibi bir ilim adamının bu ayrıntıyı görmezden gelmesi, politik bir spekülasyonun tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Türk Şâhîlerin menşei ile ilgili Emel Esin iki farklı bakış açısı sunmuştur. Bunlardan ilki Türk Şâhîlerin evlilik yoluyla Toharistan'da Kuşan ve Akhunlara dayandırılabilirliği. Emel Esin'in bir diğer yaklaşımı ise Göktürklerin Buhara'ya hâkim olan kesiminden Yel/Yıl Tigin'e dayandıklarıdır.³²² Bu isim W'u-Kung'un seyahat notlarında Gandhara'da hükümdarın oğlunun adına nisbetle yaptırılan Yeli-Tigin tapınağında da görülmüştür.³²³ Bu kişi muhtemelen Behram Çubin tarafından mağlup edilen Buhara meliki Barmuda ile aynı şahıstır.³²⁴

630-645 yılları arasında seyahatini gerçekleştiren Hsüan Tsang, gezi notlarında, Ceyhun nehrinin güneyinde Göktürk hâkimiyetini tanıyan yirmi yedi beylikten bahsetmiş ve halkın Budist olduğunu, kendilerine has bir dili ve yirmi beş harfli bir alfabesi olduğunu ifade etmiştir.³²⁵ Hsüan Tsang bu bilgiden başka bir de Batı Göktürk hâkimi T'ung Yabgu'nun oğlu Tardu Şad ile görüştüğünü ve Demirkapı'dan Gazne'ye kadar tüm toprakların bu yabguluğa bağlı olduğunu

³¹⁹ Zeki Velidi Togan, "*Eftalit Devleti'ni..*", s.60; dağlık bölgede yaşayan Türklerin Kürt olarak adlandırıldıklarına dair bkz., Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahz, **Hilafet Ordusunun Menkubeleri ve Türklerin Faziletleri**, Ankara 1967, s.42 vd.; Z.V. Togan, *Oğuz ...*, s.32; F. Sümer, *Oğuzlar...*, s.298.

³²⁰ A. Rehman, s.46.

³²¹ A. Bombaci, "*Gazne'deki...*", s.538.

³²² E. Esin, "*Toharistan...*", s.205 vd.

³²³ M. Sylvain, E. Chavannes, s.354.

³²⁴ T. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sâsânîden aus der Arabischen Chronik des Tabari*, Leiden 1879, s.272.

³²⁵ T. Watters, s.102.

aktarır.³²⁶ 658 yılında ise Çinli elçiler Kapisa kralı Ho-hi-çi'nin büyük atalarından birinin adının Hing-ye olduğunu ve şimdiki hükümdarın bu hanedanın on ikinci kralı olduğunu aktarır.³²⁷ Konuyla ilgili Emel Esin, Hing-ye adının aslen Hingil olan Akhun sülalesinin Çince okunuşu olduğunu, Ho-hi-çi adının da Türkçe karşılığının Kargılçı olduğunu, bu münasebetle Kargılçı'nın mensubu olduğu Göktürk kolunun anne tarafından hem Kuşan hem de Akhunlara dayandığını öne sürmüştür.³²⁸

Biruni'ye göre Türk Şâhî hâkimiyetinin kurucusu Barhatigin'dir.³²⁹ Kaynakta geçen efsanede Barhatigin sarp kayalıklarla çevrili bir mağaraya girip birkaç gün burada beklemiş daha sonra halkın huzuruna çıkarak tanrının lütfuyla hükümdar olduğunu ilan etmiştir. Hikâyenin devamında halkın huzuruna kısa önü açık bir gömlek, çizme ve silahını kuşanmış olduğu halde Türk kıyafetiyle çıktığı anlatılmaktadır.³³⁰

Barhatigin'in efsanesinde de görülen bu alp şahsiyeti Türk Şâhîlerin son hükümdarı olduğu düşünülen Spalapati Deva'nın sikkesinde de görülmektedir. İslamiyet öncesinde daha çok kahramanlığa dayalı bir anlayışa sahip olan alp şahsiyeti³³¹ Türk edebiyat ve sanatında geniş yer bulmaktadır. Türk Alplerinin

³²⁶ T. Watters, s.106 vd.

³²⁷ Chavannes, s.181.

³²⁸ Emel Esin, İslamiyet'ten..., s.243.

³²⁹ Biruni, s.10. Konuyla ilgili Barhatigin isminin Barh kelimesini Sanskritçe olduğunu ve Tigin unvanının şüphesiz Türk unvanı olduğu ifade edilerek bu efsanevi karakterin gerçek olma ihtimalinin yüksek olduğu da bilinmektedir. Bkz. J. Harmatta, B. Litvinsky, "Tokharistan And Gandhara Under Western Türk Rule (650-750)", **HCA III (1996)**, s.368.

³³⁰ Bu hususta bahsi geçen dağın adı zikredilmemiş olmasına rağmen, hükümdarlara daha sonra verilen Zunbil unvanı bu dağın Zun tepesi olma ihtimalini akla getirmektedir. Zun, Doğu Afganistan'da Zemindavar bölgesindeki ilahi bir putun adıdır ki Abdullah b. Semüre'nin seferinde bu put ve içinde bulunduğu tapınağın tahrip edilip putun acizliğini halka anlatmaya çalıştığı bilinmektedir. Ayrıca Yakub b. Leys 'in doğu seferinin anlatılarında hükümdar Zunbil'in ilahi ve altından bir tahtta on iki adam tarafından taşındığı anlatılmaktadır. Bkz.; C. E.Bosworth, "Zun", **EI XI**, s.599.

³³¹ Eski Türk ve din töresinde kahramanlık her faziletten üstün kabul edilmekteydi. Bu durum ahiret inancını da etkilemiş, her şahıs düşmanlarına galip geldiği kadar ahirette daha yüksek bir makama sahip olacaktı. Nitekim ölen kişinin öldürdüğü düşmanlarını temsil eden balbalları bu cümledendir. Kahramanlığın bu kadar önemli olması belki bir gereksinimden kaynaklanmaktaydı ve alplikte vatanperverlik şartı vardı. Hatta Tonyukuk bu sebeple mensuplarını hayattan el çekmeye teşvik eden dinlerin bu vasıflarını zedeleyeceğini ve kolayca

kıyafetleri atlı muharebeye elverişli binici giyimidir. Hiç değişmeyen özellik daima çizme ve çakşır giyilmesidir. Sanat tarihçileri Türklerin gündelik kullandıkları bıçak, mendil gibi eşyalarını da kuşaklarına astıklarını ve bunun da binici âdeti olduğunu tespit etmişlerdir. Alplerin zırhı bu dönemde maden veya deriden yapılmış küçük levhaların dik şekilde düzelmesinden ve örülerek yapılmıştır. Miğferleri sivri, tasın tulasında bazen tek boynuz gibi bir süs bulunurdu. Ok atanlar eski İskit ve Kuşanlarda görülen Türklerin de giydiği ve “kurtak” dediği kısa bir gömlek resmedilir. Kısa gömlekle beraber sıkı çakşır ve çizme giydiği de görülür. Pek çok Göktürk heykelinde görülen dize kadar uzun, beli kuşakla sıkılan, dik veya devrik yakalı kaftan da eski bir Türk kıyafetidir.³³² Kuşan hükümdarlarından Kanişka da bu kaftanı giymektedir. Zırhlı muhاریplerin muhtelif silahları vardır. Kargı ve Kaşgarlı Mahmud’un *batrak* dediği kargıya takılı ve kenarı dişli bayrak pek çok kez tasvir edilmiştir.³³³

Barhatigin’in çıktığı bu mağara ve içinde akan su halk tarafından zamanla şifalı kutsal bir su haline getirilmiştir.³³⁴ Biruni bu bilgilerden sonra hanedanın altmış nesil devam ettiğini kaydetse de bu tarih kronolojiye bakıldığında mümkün görünmemektedir. Bu karışıklığın sebebi muhtemelen Türk Şâhî sikkelerinde de açıkça görülen hükümdarların kendilerini Kuşanlara dayandırmalarından kaynaklanmaktadır.

yok edilebileceklerini söyler. Ayrıntılı bilgi için bkz., E. Esin, “*Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü*”, **Türk Kültürü III (1964-1965)**, s.770.

³³² B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş V**, Ankara 1991, s.5 vd.

³³³ E. Esin, “*Alp Şahsiyetinin..*”, s.771 vd.

³³⁴ Biruni, s.11; Türk Şâhîlerin kuruluşundaki bu mağara efsanesi Göktürklerdeki kutsal mağara anlayışına benzemektedir. Türklerin ilk atasının yaradılışı ile ilgili bir efsane Ebubekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devadarî adlı Mısırlı bir Türk tarihçisi tarafından aktarılmıştır. “Bu efsaneye göre ilk çağda yağmurdan hasıl olan seller Karadağcı denilen bir dağdaki mağaraya çamur sürükleyip getirdi ve bu çamurları insan kalıbına benzeyen yarıklara döktü. Su ile toprak bir müddet bu yarıklarda kaldı. Güneş Saratan burcunda idi ve sıcaklığı çok kuvvetli idi. Güneş, su ve toprak döküntülerini kızdırdı, pişirdi. Mezkûr mağara kadının karnı (batını) vazifesini gördü. Su, toprak ve güneşin harareti (ateş) unsurlarından ibaret olan bu yığın üzerinden dokuz ay mutedil rüzgâr esti. Böylece dört unsur birleşmiş oldu. Dokuz ay sonra bu yaratıktan insan şeklinde bir mahlûk çıktı. Bu insana Türk dilince ‘Ay Atam’ denildi ki ‘ay baba’ demektir. Bu ‘Ay Atam’ denilen kişi sağlam havalı ve tatlı sulu yere indi. Kuvvet ve neşesi günden güne arttı, orada kırk yıl kaldı.” [Bkz., Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara 1986, s.21]; bu efsanenin bazı ilavelerle değişik formları da mevcuttur. Bkz., Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 2014, s.24 vd.

c. Türk Şâhî Hükümdarlarının Listesi

Biruni eserinde Türk Şâhîlerin Nagarkot'ta korunan bir kraliyet listesi olduğunu ancak bu listenin kendisine gösterilmediğini ifade eder. Yine de aktardığı bilgiler arasında üç Türk Şâhî hükümdarının adı tespit edilebilmektedir. Bunlardan ilki hâkimiyetin kurucusu olan Barhatigin, diğeri Kanak ve nihayet Türk Şâhîlerin son hükümdarı olarak Lagaturman'dır.³³⁵ Esasen bu hanedana dair hükümdar isimleri Çin ve İslam kaynaklarında da görülmektedir. Nitekim Ezraki'nin eserinde son Türk Şâhî hükümdarı olarak Mahrab Pati Dumi gösterilir.³³⁶ Bunun yanında Cüzcani Yakub b. Leys'in 870'te öldürdüğü hükümdarı 'Lak Lakan' olarak zikretmiştir.³³⁷ Bunun dışında Cüzcani, Yakub b. Leys tarafından öldürülen kişinin Rutbil'in oğlu Firuz b. Kebek olduğunu zikreder.³³⁸

Bunların yanında seyyahların kayıtlarında ve özellikle Çin kaynaklarında da bazı Türk Şâhî hükümdarlarının adına rastlanır. 719 yılında Kapisa/Kâbil hükümdarı tarafından astronomik gözlemleri anlatan bir metin ile bazı esrarengiz ilaçlar bir elçilik heyeti vasıtasıyla Çin sarayına gönderilmiştir. Bunun karşılığında Sie-Yün/Zabulistan hükümdarı Çik'ü-öl'e bir nameyle kral unvanı verilecektir.³³⁹ 739 yılında ise Zabulistan hükümdarı Wu-san t'e-kin-sha yaşlılığı sebebiyle veliaht olarak belirlediği oğlu Fu-lin-ki-po'nun İmparator tarafından da tanınmasını talep etmiş ve bu talebi kabul edilmiştir. Arkasından 745 yılında İmparator, Fu-lin'in oğluna Kapisa ve U'çang³⁴⁰ kralı unvanlarını da vermiştir.³⁴¹

726 yılında bölgeye giden seyyah Huei C'hao, Gandhara'yı ziyaret ettiğinde bölgenin eskiden Kapisa kralı kontrolünde olduğunu ve şimdiki Türk kralının

³³⁵ Biruni, II, s.10.

³³⁶ Abdul Gafur, s.4.

³³⁷ Bu isim Taşkent'in kuzeyindeki Çatgal dağının güneyinde Ahengeran nehri üzerinde yaşayan Türklere verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Z.V. Togan, "*Eftalit Devleti'ni...*" s.60.

³³⁸ Bazı kaynaklarda Firuz, Zabulistan ve Soğd meliklerine verilen unvan olarak geçmektedir. İbn Hurdadbih, s.45.

³³⁹ E. Chavannes, s.217.

³⁴⁰ Uçang, diğer adıyla Udyana Hindistan'ın en güneyinde doğuda Gilgit vadisi, batıdan Kapisa'ya komşudur. Büyüculükte pek mahir olan bu ülkenin hükümdarı Ta-mo-in-t'o-ho-se 642 yılında Çin sarayına elçilik heyeti göndererek İmparator'a özel bir esans sunmuş ve İmparator'dan değerli hediyeler aldığı bilinmektedir. 745 yılından itibaren Kapisa krallığıyla birleştirildiği görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Chavannes, s.177,178.

³⁴¹ Chavannes, s.181 vd.

babasının küçük bir süvari birliğiyle ona teslim olduğunu anlatır. Türk kuvvetleri güçlendikten sonra birliğiyle birlikte isyan edip kendisini yeni kral ilan ederek Kapisa kralını öldürdüğünü ve Gandhara'nın bu Türk kralın egemenliğine girdiğini aktarır.³⁴² Huei Chao'nun bu seyahatnamesinin Çince transkripsiyonunda ‘阿耶’ terimi ‘Aye’ şeklinde okunmuştur. Kaynaklardaki bu terim baba anlamına geldiği gibi Aşina'nın kısaltması olabileceği ihtimali de vardır.³⁴³

VIII. yüzyılın ikinci yarısında bir elçilik heyetiyle Kapisa elçisini götürmekle görevli olan ve bu yolculuk esnasında yaşadığı bazı olumsuzluklardan sonra din adamı olmaya karar veren Wu-k'ung'un seyahat notlarında kralın Jou-lo-li manastırında yaşadığını ve bu manastırın yaptıran kişinin adını taşıdığını kaydeder. Wu-k'ung ayrıca Chen-tan-hou-li manastırı kralın eşinin, Pintche ve K'o-hou-li manastırları da oğulları adına yapıldığını anlatır.³⁴⁴

Çin ve İslam kaynaklarından başka bazı kitabelerde de Türk Şâhî hükümdar isimleri görülmektedir. Kâbil'de tarihi tam olarak bilinmeyen bir Ganeşa heykelinin kitabesinde *Paramabhattacharaka Mahirajhira Shahi Khingala* tarafından yaptırıldığı anlatılmaktadır.³⁴⁵ Gilgit-Baltistan'daki VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen Hatun kaya yazıtlarında ise Patola-Deva Şâhî adına rastlanılmıştır.³⁴⁶

B. TÜRK ŞÂHÎLERİN ORTAYA ÇIKTIĞI COĞRAFYA

a. Türk Şâhîlerin Hâkimiyet Alanı ya da Türk Şâhî Yurdunun Sınırları

Bugün Ceyhun nehrinden merkezi Hindistan'a kadar uzanan ve hali hazırda Afganistan ile Pakistan topraklarını oluşturan arazi, üzerinde cihanşümul devletler kurmuş milletler tarafından değişik zamanlarda farklı şekillerde anılmıştır.³⁴⁷ Bu milletlerden birisi olan Türkler, bugünkü Rusya ovaları, Macaristan, Balkanlar,

³⁴² Congress Of..., s.124 vd.

³⁴³ S. Kuwayama, “Historical Notes on Kāpiśī and Kābul in the Sixth-Eighth Centuries,” **ZINBUN XXXIV/1 (March 2003)**, s.58.

³⁴⁴ M.M. Silvain Lévi, E. Chavannes, s.356.

³⁴⁵ D.C. Sircar, “Three Early Medieval Inscriptions,” **Epigraphia Indica XXXV (1963-64)**, s.45.

³⁴⁶ N.P. Chakravarti, “Hatun Rock Inscription of Patoladeva,” **Epigraphia Indica XXX (1953-54)**, s.226 vd.

³⁴⁷ D. A. Akbulut, s.VII vd.

Anadolu, Azerbaycan, İran, Afganistan ve Çin Seddi önlerinde tarihin en eski zamanlarından günümüze kadar etkili olmuştur. Son arkeolojik çalışmalar bu etkinin M.Ö. I. binden itibaren Hindistan'ın Sind-Pencâb havzasında da görüldüğüne işaret etmektedir. Ayrıca Indo-Turcica araştırmaları Türklerin M.Ö. II. yüzyıldan itibaren XIX. yüzyılın sonlarına kadar askerî ve idarî güçleri yanında, Hind kültüründen ayrı olarak kendi kültür varlıkları ile birlikte bu bölgede etkili olduklarını ortaya koymuştur.³⁴⁸

Tarih ve coğrafya kitaplarında zengin bir ticaret ülkesi olarak tanımlanan bu bölge en eski çağlardan itibaren önemli tarihî olayların sahnesi olmuştur.³⁴⁹ Bu bağlamda doğudaki Sind havzası da büyük öneme haizdir. Adını İndus nehrinin Sanskritçe formundan alan Sind bölgesi, Arap coğrafyacıları tarafından Umman denizi ile Keşmir dağları arasında kalan bölge için kullanılmıştır.³⁵⁰ Sind bölgesine bağlı en önemli merkezler Mekran³⁵¹ ve Multan'dır.³⁵² Ayrıca bugün kuzey

³⁴⁸ Salim Cöhçe, Şemsî., s.22.

³⁴⁹ Coğrafi açıdan sadece bahse konu dönemi kapsayan kaynaklar değil aynı zamanda XIX. yüzyılda pek çok sömürge devletinin bölgeye gönderdiği generaller ve ilim adamlarının çalışmaları da oldukça önemlidir. Her ne kadar bahsedilen dönem ilim adamlarının tamamını bu çalışmada vermemiz mümkün değil ise de konulara ilgisi mukabilinde çalışmaları verilmeye gayret edilmiştir.

³⁵⁰ İbn Havkal: “Batıdan Kirman sınırı ile Sicistan çölünün tamamı, güneyden Kirman ile deniz arasındaki çöl ve çölün güneyindeki deniz, doğudan Fars denizi kuşatır. Zira deniz Kirman ve Sind bölgesinin etrafında bir yay şeklini alır ve Sind bölgesinin doğusunda bir girinti oluşturur. Bölgenin doğusunu Hindistan'ın bir kısmı kuşatır.” tanımını yapmıştır. [Bkz., İbn Havkal, s.249 vd.; Ebu'l Fida, s.280.] Bölgedeki ahalinin dini farklar gözetilmeden aynı kıyafetleri giydiği, saçlarının uzun olduğu ve Arapça, Farsça ve Sanskritçe konuştuğu anlatılmaktadır. Bkz., İbn Havkal, s.249 vd.; İbn Havkal'ın eserindeki Sind Haritası için bkz., Harita:2.

³⁵¹ Sind bölgesinin baş şehri konumunda olan Mekran, Behistun ve Persepolis'teki kitabelere göre bölgenin ilk sakinleri olan Makalardan ismini almaktadır. Geniş bir alanı kaplayan Mekran'ın büyük bir kısmı çöl olmasına rağmen şehrin yer aldığı mahal mümbit topraklara sahiptir. Mekran'ın kasabaları arasında sayılan Tiz, şehrin merkezi olmuş ve kaynaklarda denize ulaşan nehri sebebiyle Tiz-i Mekran gölü olarak geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ebu'l Fida, s.282.

³⁵² *Ferec-i Beytü 'z-Zeheb* adını da taşıyan Multan, Hintlilerin en büyük putunun bulunduğu şehirdir. Şehre her bölgeden Budist bu putu ziyarete ve tazimlerini sunmaya gelir. Multan, adını bu büyük puttan almıştır. Putun Multan çarşısının ortasında bir sarayın kubbesinin altında olduğu ve bu kubbenin etrafında mabetteki görevlilerin oturduğu bilinir. Multan'da bu sarayda oturan görevlilerden, zahitlerden başka Hindli, Sindli putperestinin olmadığı bildirilmektedir. Kaynakta anlatılan saray, muhtemelen bir Budist tapınağıydı ve bahsedilen put da Buda idi. Nitekim kaynakta putun tasviri şu şekildedir: “Bu put bağdaş kurmuş bir insan şeklinde olup tuğla kireçten yapılmıştır. Bir kürsü üzerinde oturur. Sahtiya benzeyen kırmızı bir deri giydirilmiştir. Vücudundan sadece gözleri görünür. Bazıları bedeninin ağaçtan oluşunu söylerler, bazıları bunu kabul etmez. Yalnız bedeni açılmaz, gözleri iki mücevherdendir. Başında altın bir

Hindistan tarihinin büyük bir bölümünü oluşturan istilâlar bu bölgede ortaya çıkmış ve kurulan yeni devletlerin de ağırlık merkezleri bu bölge olmuştur. Yabancıların Hindistan'a geçmelerini sağlayan Kâbil, Kandahar ve Mekran'dan geçen kuzey batıdaki üç önemli yol bu bölgeye açılmaktadır.³⁵³

Dağlık bir bölge olan bugünkü Afganistan'ın orta kesimini kaplayan dağlar, jeolojik bakımdan İtalya'nın kuzeyinden başlayarak Himalayalara kadar uzanan ve "*Alp kıvrımları*" adı verilen dağ sisteminin bu ülke içinde kalan parçalarıdır.³⁵⁴ Doğuda Pamir yaylasına ulaşan bu yüksek dağlık kütle muhtelif kesimlerinde farklı adlarla anılır. Bölgedeki doğu-batı eksenli sıradağ silsilesi kuzeydeki Baktrian(Belh) ile güneydeki Aryani eyaletlerini birbirinden ayırır. Bu dağların Pamir'den ayrılan ve kuzeydoğu-güneybatı istikametinde ilerleyen kısmına Hindukuş, Kâbil'in batısında kalan kısma Küh-i Baba ve ülkenin en batısında Herat'ın kuzeyinde yer alan kısma da Küh-i Sefid (Paropamisus) adı verilmektedir. Bunlardan başka güneyde Süleyman, kuzeyde Bend-i Türkistan

taç vardır, kürsü üzerinde oturmuştur. Ellerini dizleri üzerine koymuş, 4 sayıyor gibi parmaklarını açmıştır." Bkz. İbn Havkal, s.251.

³⁵³ Bkz., Neslihan Durak, **Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 2000, s.2. Biruni, Sind diyarına Sistân ülkesinden geçilip Kâbil'in içinde devam eden bir yol vasıtası ile gidildiğini ayrıca tek yolun bu olmadığını her yoldan girileceği ve çıkan engellerin kolayca bertaraf edileceğini ifade eder. [Bkz., Biruni, II, s.157 vd.] Bahsedilen engeller o dönemde ilerde aktardığı kuzeybatı bölgesinin Hindu sakinleri olabilir.] Türk Şâhîler döneminin kaynaklarının yetersizliği sebebiyle ayrıntılı bilgiler aktarılamasa da Türk Şâhîlerin aslında Bajaur'dan Bannu'ya uzanan kuzeybatı tepelerindeki bütün geçişleri kullandıkları düşünülmektedir. Bunun yanında Kâbil'i Lahor ve Büst'e bağlayan tüm ara yollar ayrıntılı olarak verilmiştir. Ana kolları Zamindaver yolu, Büst'te ayrılır ve Hilmend vadisinden Gur'a girer. Belucistan ticaretinin büyük bölümünü taşıyan İsfançay yolu, karayolundan Pencap'ta güney ve doğu yönünde ayrılır. Gazne yolu, Bamiyan, Kâbil ve Wayhand'a ayrılır. Kâbil muhtemelen yolun en işlek noktasıydı ve Bamiyan ve Pencşir aracılığıyla Türkistan ile bağlantılıydı. Bunun dışında Kâbil'den Lahor'a uzanan tüm yollar ve geçitler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., G.H. Raverty, **Notes on Afghanistan and Part of Baluchistan**, London 1889, s.31 vd.; a. mllf., "*An Account of Upper and Lower Suwat, and the Kohistan, to the Source of the Suwat River; with an Account of the Tribes Inhabiting those Valleys*" **JASB XXXI (1863)**, s.227-281.

³⁵⁴ Biruni bu dağ silsilesinin dünyanın orta enlemi boyunca uzanan bir çamın omurları gibi doğudan batıya doğru Türklerin ülkesi olan Tibet, Tibet'ten Kâbil, Badahşan, Toharistan, Bamiyan, Gür, Horasan, Azerbaycan, Ermenistan, Roma İmparatorluğu, Frankların ülkesi ve Jalalika (Galiçya)'ya kadar uzandığını anlatır. Ayrıca bu dağ silsilesi önemli bir genişliğe sahip, hem kuzeyden hem de güneye doğru dağlardan inen dereler tarafından sulanan düzlüklere yayılan birçok dönemeçler de vardır. Bkz., Biruni, I, s.197.

dağları yer alır.³⁵⁵ Bölgede ulaşım genellikle geçitler vasıtasıyla sağlanır. İstilacı kavimler tarafından Kuzey Hindistan'a düzenlenen harekâtın neredeyse tamamı Hayber ve Bolan geçitleri vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir.

Hayber geçidi Peşaver'den başlayarak Bugünkü Pakistan'ın kuzey sınırını Afganistan'a bağlar. Asya'nın iki büyük bölgesi arasında yer alan en önemli geçit olduğu için tarih boyunca batısında yaşayanlar tarafından '*Hindistan kapısı*', doğusunda yaşayanlar tarafından da '*Asya kapısı*' adlarıyla tanımlanmıştır. İran ve Afganistan'daki kabileler Hindistan'ın sahip olduğu zenginlikler sebebiyle sık sık Hayber Geçidi'ni aşmışlardır. Kuzeybatı Hindistan'a yapılan istilaların yürütüldüğü iki hattın biri olan Hayber'i ilk defa Pers hükümdarı Darius'un ele geçirdiği bilinmektedir. Bu olayların akabinde Makedonyalı İskender'in ve ardından Sakalarla başlayan farklı Türk hâkimiyetlerinin Hayber geçidini elinde tuttuğu bilinmektedir.³⁵⁶

Hindistan yolunun ikinci hattı olan Bolan geçidi, Belucistan eyaletinde, Pakistan'ın Merkez Brāhui sıradağı üzerinden Sibi'yi Quetta ile bağlayan önemli bir doğal geçittir. Yüzyıllar boyunca, Hindistan ve Kuzey Asya arasındaki tüccarlar, işgalciler ve göçebe kabilelerin bir rotası olmuştur. Bir dizi uzun, dar vadiler ve boğazlardan oluşur.³⁵⁷

Bir şehir veya bir mekânın isimlendirilmesinde ele alınan bölgenin hidrografyası oldukça önemlidir. Şehirlerin oluşumunda yerleşimin daha ziyade bölgenin sulara yakın kesimlerinde olduğu görülmektedir. Türk Şâhîlerin hâkimiyet coğrafyası anlatılırken kullanılan kaynaklarda bazı nehirler ön plana çıkmaktadır. Özellikle İslam coğrafyacılarının eserlerinde bölgenin sınırlarını belirtmek veya yerleşim alanlarına isim vermek için de bu nehirleri kullandıkları görülmektedir. Hilmend, Kâbil, Sind ve Ceyhun bugünkü Afganistan'ın sınırları içerisinde bulunan ve Türk Şâhî coğrafyası için önemli bazı nehirlerdir.

³⁵⁵ Mehmet Saray, "*Afganistan*", **DİA I**, s.401; konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., A.H. Keane, **Standford's Compendium of Geography and Travel Asia II**, London 1909, s.45 vd.

³⁵⁶ Enver Konukçu, "*Hayber Geçidi*", **DİA XVII**, s.23.

³⁵⁷ Mehmet Tezcan, "*Kuzey Hindistan Geçitleri-I*", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1**, (Ocak-Haziran 2001), s.145.

Eski adının Sindhu olduğu bilinen Sind(İndus) nehri, Tibet'in güney batısındaki dağlardan doğup, Haydarabad şehrinden geçip Karaçi yakınlarında Umman Denizi'ne dökülmektedir. Sind nehri, Vedik Aryanlar'dan itibaren etkisi görülen bir kutsiyete sahipti.³⁵⁸ Biruni, bu ırmağın sularını denize dökmeden önce geçtiği bilinen ülkelerin tam bir listesini veriyor.³⁵⁹ Ancak Biruni'nin vermiş olduğu bu ülke isimleri Türk Şâhilerin döneminden çok daha önceki bir tarihe dayandığı düşünülmektedir. Sind nehri İslam coğrafyacıları tarafından Mihran nehri olarak da kaydedilmiş, Sindrud ismi ise nehrin eskiden ulaştığı bir kolu olarak verilmiştir.³⁶⁰

Türkistan'ın en büyük nehirlerinden biri olan ve bugünkü Afganistan'ın kuzey sınırını oluşturan Ceyhun nehri, Pamir ve Hindukuş dağlarının birleştiği yerde doğup, batıya doğru ilerleyerek çeşitli kollara ayrılıp Aral gölüne dökülür. Grek, Sâsânî ve ilk devir İslam-İran kaynaklarında bazı efsanelere bağlandığı görülen Ceyhun'u³⁶¹ çeşitli milletlerin farklı isimlerle andıkları görülmektedir. Çinliler Wu-hu, İranlılar Veh-roz/Behroz, Araplar Ceyhun/Belh, Türkler ise "ırmak" anlamında olan *Ögüz* adını vermişlerdir. Grek ve Latin yazarları bu son ismi halk etimolojisi ile *Oxus*'a çevirmişlerdir. Halen kullanılmakta olan *Amu Derya* adı, nehrin kıyılarındaki Âmül/Amûya şehrinin adından alınmıştır.

³⁵⁸ R.T.H. Griffith, *The Hymns of the Sâmaveda*, Nilgiri 1896, s.16, 38, 312.

³⁵⁹ Liste, Sindhu, Darada, Zindutunda, Gândhârâ, Rûrasa, Krûra, Sivapaura, Indramaru, Sabâti, Saindhava, Kubata, Bahîmarvara, Mara, Mrûna ve Sukûrda isimlerini içermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Biruni, I, s.261.

³⁶⁰ A. Rehman, s.26.

³⁶¹ Efsaneye göre eski zamanlarda bir padişah varmış. Boyu posu gelişmiş üç oğlu, kum taneleri kadar çok askeri varmış. Padişah son derece akıllı, güngörmüş bir kişiymiş. Bir gün oğullarıyla askerlerini toplayıp bir çöle doğru yol almış. Oğulları da ona refakat ediyorlarmış. Sonunda bir nehir kenarına gelmiş. Padişah nehrin adının ne olduğunu sormuşsa da kimseden bir cevap alamamış. Meğer nehrin henüz ismi yokmuş. Ordu nehir boyunca yoluna devam etmiş. Birkaç gün sonra padişah nehir kenarındaki yüksek bir dağın eteğinde dinlenmek istemiş. Ordu üçe bölünüp, yemek pişirmek için üç ocak çatmış. Padişah, askerlerini burada bırakıp maiyetiyle birlikte yoluna devam etmiş. Sırasıyla en küçük, ortanca ve en büyük oğullarını bu güzergâh üzerinde maiyetleriyle birlikte farklı yerlere bırakmış ve halka zarar veren bir ejderha olduğunu ve onu öldürmekle görevli olduklarını söylemiş. Birbirinden habersiz olan bu üç kardeş hem ejderha bekleyip hem de bulundukları bölgeyi kalkındırmaya girişmişler. Daha sonra Padişah birkaç devenin derisinden ejderhayı anımsatan bir kocaman bir tulumla bu üç oğlunun topraklarına doğru yürümüş. Padişah en küçük oğlunun üstüne yürüyecekken ortanca oğlu ordusuyla gelip saldırmış ve Padişah yaşa benim Ceyhun(deli) oğlum demiş ve nehre ona ithafen Ceyhun adını vermiştir. Bkz., Müsine Galima, *Turan'ın Alp Kızları, İpekyolu Efsaneleri*, İstanbul 2001, s.102 vd..

Milâttan önce 1000 yıllarından itibaren Ceyhun vadisine Hint-Ârî ve Türk kavimleri yerleşmiş ve burada çeşitli medeniyet merkezleri kurmuşlardır. Ceyhun, genellikle kuzeyinde Türkler, güneyinde Hint-Ârî kavimler kalmak üzere aralarında sınır olarak kabul edilmiştir.³⁶² Bu durum milâttan önce II. yüzyılda Sakaların güneye inmesiyle değişmiş ve bu coğrafyada önemli Türk hâkimiyetleri kurulmuştur.

İslam kaynaklarında Hidmend, Hirmid, Hindmand gibi farklı şekillerde adlandırılan ve Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta'da Harahvati şeklinde adı geçen Hilmend nehri,³⁶³ ülkenin kuzey doğusundan çıkıp, güneybatısını dolaşarak Hamun gölüne dökülmektedir. Hilmend, kaynaklarda Zerenc şehrine adını veren Zarah nehriyle karıştırılmıştır. Ancak Hilmend, Zarah nehri başta olmak üzere bölgedeki diğer akarsuları da toplayarak Hamun'a ulaştıran bugün Afganistan'ın en uzun nehri sayılmaktadır. Bu nehrin Zarah ile birleşmesi sayesinde nehir üzerinden Sistân eyaletlerine ulaşımı sağlamıştır.³⁶⁴ Hilmend, sahip olduğu kendisinden pek çok akarsu kollarından dolayı kaynaklarda bin kollu nehir olarak da ifade edilir. Tarım ve sulama için yoğun bir şekilde kullanılan Hilmend, son yıllarda suyun yararlılığını azaltan mineral tuzların yığılması sebebiyle tuz düzlüklerinde kaybolup gitmeye başlamıştır.³⁶⁵

Zerenc şehrine yakın bir mesafede kollara ayrılan Hilmend nehrinin diğer kolları hakkında bilgi kaynaklarda oldukça azdır. Kaynaklarda Kerderuy olarak geçen ve Hilmend nehriyle Büst şehrinde birleşen nehir, şüphesiz bugünkü Afganistan'da Hilmend'in beş kolundan biri olan Arghandab nehridir. Hilmend'in diğer kollarından Nehru't-ta'am, kırsal kesimi dolaşarak Nişek şehrine ulaşır, Başterûd nehriyle birleşerek Büst'ü suladıktan sonra güneye doğru kıvrılıp Kezek'e kadar birkaç köyün su ihtiyacını karşılar. Aynı bölgede Guristan'a yakın bir yerden doğan Fereh nehri de bölgeyi suladıktan sonra artan sularını Zarah gölüne boşaltır.³⁶⁶ Kud-Rud, Tirin, Tarnak ve Arghun gibi diğer kolların günümüzdeki

³⁶² Emel Esin, "Amuderya", **DİA III**, s.98.

³⁶³ **Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri**, (nşr. F.Adsay), İstanbul 2012, s.10.

³⁶⁴ Ebu'l Fida, 279.

³⁶⁵ **History of Environmental Change in the Sistân Basin, Based on Satellite Image Analysis: 1976 – 2005**, UNEP Post-Conflict Branch Geneva, (May 2006), s.5.

³⁶⁶ Mukaddesi, s.314.

adlarına kaynaklarda rastlanılmamaktadır. Ayrıca Hilmend'in beş kolunun üzerinde olan ve 'beş nehirli şehir' anlamına gelen Pencvay (şimdiki Pencvaiye) şehri bulunmaktadır.

Zarah, Kirman istikametinde yer alan bir tatlı su gölüdür. Zarah gölünün Ortaçağ'da Hilmend'in üç kolunun bu gölde birikmesi sebebiyle günümüze geldiğinden çok daha büyük yüzölçümü olduğu tahmin edilmektedir. Bu nehirden bol miktarda balık avlandığı ve sahilinde yer alan küçük köyleri ve sazlıklarıyla Irak'ın Bataih bölgesini hatırlattığı kaynaklarda anlatılır.³⁶⁷

Eski adı Kubha olan ve yaklaşık 700 km. uzunluğundaki Kâbil nehri,³⁶⁸ Afganistan'ın doğusundan başlayıp, Peşaver'in kuzeydoğusundaki Attock şehrinin yakınlarından geçen İndus nehrine katılır. Nehrin oluşturduğu vadiye giden yol Hindikuş'tan gelen güzergâhları karşıladığı ve Gazne ile güneyden gelen yolların kesiştiği bir noktada olduğu için erken dönemlerden beri önem kazanmıştır. Biruni, Kâbil nehrinin kaynağının Kapisa Krallığı'ndan başladığını ve X. yüzyılda birçok kolu olduğu için Gurvend (Gurbend) adının verildiğini kaydeder.³⁶⁹ Gurvend, Guzek geçidinin nehri, Pençşir vadisi nehri, Şarvat ve Sava ırmakları ve Nur ve Girat nehirleri gibi bir takım akarsularla birleşip büyüdüktan sonra doğu kıyısındaki Mahanasa köyü yakınlarındaki sığ bir alan yüzünden, Ma'abar (geçit) olarak adlandırılan Peşaver kentinin kıyısından geçen büyük bir nehirdir. Daha sonra Gurvend Bitur Kalesi yakınlarında Sind nehriyle birleşmektedir.³⁷⁰

Türk Şâhî hâkimiyeti için özellikle Arap-İslam devleti ile mücadelelerin esas noktasını teşkil eden Sistân da oldukça önemlidir. Adını bölgede hâkim olan ilk Türk hanedanı Sakalardan alan Sistân,³⁷¹ İslam kaynaklarında ve bazı eski metinlerde Sicistan ve Nimruz (gün ortası, öğle) adıyla zikredilmiştir.³⁷² Şehrin kuruluşu ile ilgili müellifi belli olmayan *Târih-i Sistân* adlı eserde yarı efsanevi bir

³⁶⁷ Mukaddesi, s.314.

³⁶⁸ R.T.H. Griffith, s.205,460.

³⁶⁹ Biruni, I, s.259.

³⁷⁰ A. Rehman bu konuda Biruni'nin vermiş olduğu bu malumata şüpheyle yaklaşır. Arapça ve Farsçada gur kelimesinin 'bir dal veya kol' anlamına karşılık gelmediğini ancak Hint-Urdü karışımı bir kelime olabileceğini savunmaktadır. Bkz., A. Rehman, s.25, nu.144.

³⁷¹ Togan, s.46; S.Cöhçe, "*İlkçağ'da...*", s.16.

³⁷² The Târih-i Sistân, s. 19; Osman Gazi Özgüdenli, "*Sistân*", **DİA XXXVII**, s.274.

hikâye vardır. Esere göre bu şehrin kurucusu Gerşasb b. Esret idi ve soyu Keyümers yani Hz. Adem'e dayanıyordu. Müellif şehrin kuruluş tarihi olarak şemsî 4000 yılını vermektedir. Hikâyeye göre Gerşasb b. Esret dünyanın bilginlerini toplayarak yakın zamanda dünyayı kasıp kavuran cazibe merkezi haline gelen, daha büyüğüve daha itibarlısı olmayan bir şehir kurmak istediğini anlatarak bunun için kehanetlerin olmadığı bir dönemde başlanıp doğru zamanın tespiti için hesaplamaların yapılması emrini verdi. Bilginler Gersâsb'a bu zamanı bildirdiğinde o önce kendi el falına baktırıp sonucunda bu şehirde şemsî dört bin yıl kalmalarının emredildiğini ve Hz. Muhammed gelip İslam dinini yaydığında Acem topraklarında ona ilk uyanlar Sistân halkı olacağını bildirdi. Gerşâsb bu duruma sevindi ve şehri yapıp tamamlayarak dokuz yıl bu şehrin şahı oldu.³⁷³ Bunun dışında bu eserde şehrin faziletleri, sınırları kent ve köyleri ile İslamiyet öncesinde bölgede görülen dinler hakkında da bilgiler verilmiştir.³⁷⁴

Eyaletinin sınırları doğuda Keşmir'den Umman Denizi'ne batıda Horasan, güneyde de Kirman ve Sistân arasında kalan çöllük bölge olduğu bilinmektedir.³⁷⁵ Sürekli gelişen, bir kaç şehir ve çok fazla köye sahip olan Sistân'ın demografik yapısı oldukça ilginçtir. Mukaddesi bölgede evlerin birbirine çok yakın olmadığına, hurmanın yılanın ve veba hastalığının çok olduğuna işaret eder.³⁷⁶ Yine bölgede

³⁷³ Tarih-i Sistân, s.29 vd.

³⁷⁴ Şehrin faziletlerinden ilki Hz. Nuh zamanına dayanmaktadır. Müellife göre Hz. Nuh gemisini burada durdurup, cezanın kalkıp kalkmadığını öğrenmek için bir güvercin göndermiş. Gelen güzel haber sonrasında Hz. Nuh şehre çok dua etmiş ve Sistân bu dua ile bereketlenmiştir. İkinci fazileti ise Hz. Süleyman'ın rüzgârdan kendisini iklimi mutedil ve havası yumuşak bir yere götürmesini istemesi ve rüzgârın da Hz. Süleyman'ı Sistân'a getirmesidir. Hz. Süleyman da bölgeyi çok beğenerek daha önce gördüğü hiçbir memlekete benzemediği ve hepsinden daha güzel bir yapısı olduğu anlatılmaktadır. Bunlardan başka Sistân kalesiyle ilgili de İskender'in Hindistan seferi esnasında bölgeye gelerek yedi gün kaldığı ve buradaki mevcut iki kalenin yerine istediği şekilde yeniden inşa edilmesini istemiş ve bu kaleye halen kullanılan İrek adını verdiği bilgisi vardır. Bkz., Tarih-i Sistân, s.35 vd.; şehrin diğer adları ve bölgeleri ile ilgili bilgiler diğer İslam kaynaklarıyla benzerlik gösterse de bu eserde diğerlerinden farklı olarak Zemindaver, Kâbil ve çevresi de Sistân sınırlarına dahil edilmiş hatta bu şehirlerin Gerşasb'ın anne tarafından dedesi Guderz tarafından yaptırıldığı anlatılmaktadır. Bkz., Tarih-i Sistân, s.45 vd.

³⁷⁵ İbn Havkal s.315 [İbn Havkal'ın eserindeki bu bölgenin haritası için bkz., Harita 1.]; The Tarikh-i Sistan..., 18.

³⁷⁶ Mukaddesi, s.306. Konuyla ilgili Himyeri: "Zülkarneyn tarafından bu kumluk alanda kurulan Sistân'da yılanın çokluğundan Kunduzları öldürmezler. Eğer bunu yaparlarsa ülke yok olup giderdi." bilgisini vermektedir. Himyeri, s.306.

şiddetli rüzgârların olmasından dolayı yel değirmenlerinin kullanıldığı ve çölünde çok miktarda Hiltit ağacı zamkı elde edilip genellikle bunu yedikleri bilinmektedir.³⁷⁷ Kaynaklarda bu bölge insanların fiziki görünümü, dili ve giyim kuşamlarının Türklere çok benzediği ifade edilir.³⁷⁸

Bölgenin idari merkezi olarak kabul edilen Zerenc'in adını yakınında bulunan Zarah/Zereh nehrinden aldığı hâkim düşüncedir.³⁷⁹ Türk Şâhî hükümdarı Rutbil'in bu şehirde oturduğu ve çevresinde hendekler olan bir kalenin olduğu bildirilir.³⁸⁰ Mukaddesi'nin verdiği bilgiye göre bu kale içerisinde hatırı sayılır miktarda bir su kaynağının da bulunduğunu görmekteyiz. Ayrıca kalenin on üç taşra, beş iç kaleden olmak üzere şehrin on sekiz kapısı olduğundan bahsedilmektedir. İklimi hayli sıcak olan Zerenc'de meyvenin bol, ticaretin de kârlı olduğu anlatılmaktadır.³⁸¹

Zerenc'den sonra Sistân'ın en büyük şehri Büst'tür. Günümüzde bu şehrin adı Leşkergah olarak bilinmektedir. Zerenc-Pençavaiye güzergâhında Zemindaver ve Ruhhac arasında kalan Büst, ticari açıdan her zaman önemli bir yer olmuştur. Havası mutedil, şehirlerinin refah seviyesinin yüksek olduğu Büst'de, hurma, üzüm, reyhan ve lotus çiçeği yetişir. Hilmend ve Argandab nehirleriyle sınırlanan şehirde, iki nehrin birleştiği noktada salların yan yana dizilmesiyle oluşturulan bir

³⁷⁷ İbn Havkal, s.316. Anadolu'da Şeytantesi de denilen Hiltit ağacı, maydanozgillerden olmakla beraber sarımsak gibi ağır kokusu sebebiyle yetiştiği bölge olan İran ve Afganistan'da kötü ruhları kovduğuna inanılan bir bitkidir. Bkz. Nurettin Mazhar Öktel, **Farmakoloji, Veteriner Hekimlikte Kullanılan Başlıca İlâçlar**, Ankara 1967, s.4.

³⁷⁸ İstahri, s.238 vd.

³⁷⁹ **Hudûdu'l-Âlem**, s.7 vd. Ayrıca E. Chavannes bazı kaynak araştırmaları sonrasında hükümet veya vilayet merkezi olan yüz kadar şehrin mahalli adını verirken Zerenc için "Bir Pers hükümeti olan on altıncı ve sonuncu hükümetin payitahtı, Sâsânî tahtında hak iddia eden Firuz'un sığınmak zorunda kaldığı Tsi-ling şehriydi. Bu şehir, Secistân'ın adını yakınında bulunduğu Zare (şimdiki Hamun) gölünden alan başkenti Zereng olsa gerektir." İfadesini kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., E.Chavannes, s.323,345.

³⁸⁰ Yakubi, s.62.

³⁸¹ Mukaddesi, s.315 vd. Şehrin en ihtişamlı dönemini Saffarilerin kurucusu Yakub bin Leys döneminde yaşadığı, şehrin merkezine yapılan bir saray ve minaresiyle ünlü bir cami yaptırdığı bilinmektedir. Kardeşi Amr b. Leys ise *Sûk-ı 'Amr* adı verilen kendi namına büyük bir çarşı kurdurtmuş ve bu çarşıdan elde edilen gelirlerle cami, hastane yaptırmış, bir kısmını da Mekke'nin ibadethaneleri için bağışlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., G. Le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, Cambridge 1905, s.336.

köprü vardır. Yüzölçümü itibariyle küçük olan Büst'ün mümbit topraklara da sahip olduğu bilinmektedir.³⁸²

a. Türk Şâhîlerin Yerleşim Birimleri

X. yüzyıl İslam coğrafyacılarının kayıtlarında Türk Şâhîlerin ülkesine has verilmiş bir isme rastlanmamaktadır. Müellifler tarafından bölge, zengin bir ticaret ülkesi olarak ve farklı bölgeleri ifade etmek üzere “Sind ve Hind” şeklinde tanımlanmış, zamanla sadece “Hind” olarak anılmaya başlanmıştır.³⁸³ Ayrıca Arapların özellikle Emeviler döneminde başlayan Sistân hâkimiyeti ardından bölgeye atanan valiler ve onlara mukavemet gösteren Türk yöneticilerin mücadeleleri, İslam kaynaklarının bölgedeki o dönemin başlıca şehirleri hakkında detaylı bilgi vermesine vesile olmuştur.³⁸⁴

Türk Şâhî ülkesinin sınırları kendileri ve komşularının gücüne bağlı olarak sıkça değişmekteydi. VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk Şâhîlerin sınırlarını Hindu Kuş dağlarına kadar genişlettiği bilinmektedir.³⁸⁵ İslam kaynaklarının verdikleri bilgiler doğrultusunda Türk Şâhîlerin hâkimiyet alanı daha çok belirli ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı şehir ve bölgelerle sınırlı gözükmektedir. Bunlar da başlıca Gandhara, Kabulistan, Zabulistan ve Zemindaver'dir.

ba. Gandhara ve Kandahar

Tarnak ve Argandab nehirleri arasında, günümüzde Afganistan'ın güney doğusunda yer alan Kandahar, araştırmacılar tarafından tarihi Gandhara eyaleti ile karıştırılmaktadır. Çinli seyyahların anlatımlarında Kien-t'o-lo şeklinde kaydedilen Gandhara, Khoaspes (Kunar) ve Indus (Sindh) nehirleri arasında kalan ve Kâbil nehri boyunca devam eden bölge olarak tanımlanmaktadır. Deniz yoluyla ulaşımın olduğu Gandhara'nın baş şehri Peşaver olarak görülmektedir.³⁸⁶

³⁸² Mesudi, 314.

³⁸³ Salim Cöğçe, **Dehli Türk Sultanlığı Tarihi**, Malatya 2004, s.6.

³⁸⁴ Bkz., Taberi, III, s.313 vd.; Belâzurî, s.570, 581 vd.; İbnü'l Esir, VII, s.151 vd.

³⁸⁵ E. Chavannes, s.132.

³⁸⁶ Samuel Beal, **Sı-Yu-Kı**, s.97, nu. 54.

İslam kaynaklarında Kündühar, Kandehar, Kundehor gibi farklı imlâlarına rastlanılan bölgeye Müslümanlar ilk kez Emevi hilafetinde Sistân'a yerleştikten sonra gelebilmişlerdir. 680 yılında Sistân valisi Abbad b. Ziyad, Kandahar bölgesini ele geçirmiş ve şehre kendisinin fethetmesinden dolayı Abbadiye ismini vermiştir.³⁸⁷ Bölge İslam kaynaklarında daha çok er-Ruhhac olarak zikredilmiştir.

Ruhhac, Ruhac, Rekhûd gibi farklı transkripsiyonları olan şehir, bugünkü Afganistan'ın Arghandab ve Tarnak nehirleri arasındaki bölgeyi tanımlamaktadır. Şehir İbn Havkal tarafından Beled-i Daver³⁸⁸ ve Bâlis³⁸⁹ arasında bir bölge olarak ifade edilir. Bölgenin başşehri Hilmend nehrinin beş ayrı kolunun üzerinde bulunan Pençvaiye'dir. Bu şehirden batıya doğru gidildiğinde Kuhak kalesi ve aynı adı taşıyan küçük bir kasabası görülmektedir. Yine bu bölgede Bekrabad ve Tekinabad kasabaları bulunur.³⁹⁰ Ruhhac'ın verimli ve refah bir bölge olduğu, hazineye büyük katkısı olduğu ve burada yetişen ürünlerin civardaki halkların yararlanacağı kadar bol ve bereketli olduğu anlatılmaktadır.³⁹¹

bb. Kabulistan

Tıpkı Sind (İndus) nehrinden hareketle ülkeye Hind adının verilmesi gibi bugünkü Afganistan'ın doğusundan başlayıp, Peşaver'in kuzeydoğusundan geçerek İndus'a karışan Kâbil nehri de bu topraklara adını vermiştir. Bu şehir Hinduizm'in kutsal metinleri Vedaların bir bölümü olan Rigveda'da Kubha olarak karşımıza çıkar.³⁹²

³⁸⁷ Belâzurî, s.497; Tarihte örneğine çok rastlanılan, bölgenin hâkimiyetini eline alan yöneticinin ismini verme geleneği Abbad b. Ziyad'dan sonra da devam etmiş ve son örneği 1761 yılında Hindistan'da Ahmed Şah Dürrani tarafından Marathalara karşı kazanılan Panipat savaşının anısına Kandahar şehrinin yanına yeni bir şehir inşa edilerek Şehr-i Ahmedşahî ya da Eşrefü'l-Bilâd adı verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Orhan Yazıcı, "*Doğu'da Şehir imgesi ve tarihten bir örnek: Şehr-i Ahmed Şâhî (Kandahar)*", **4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi (13-15 Ekim 2017)**, Ankara 2018, s.624-632; Kandahar-Sistan yolu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., F.R. Pollock, **Record of the March of the Mission to Seistan**, Calcutta 1873, s.21 vd.

³⁸⁸ Mukaddesi, s.315.

³⁸⁹ İbn Havkal, s.255.

³⁹⁰ İstahri, s.250

³⁹¹ İbn Havkal 318.

³⁹² Ralph T. H. Griffith, s.205, 460; Kabulistan'ın daha sonraki dönem sınırları hakkında bkz., Georges de Meyendorff, **Voyage D'orenburg a Boukhara Fait en 1820**, Paris 1826, s.131 vd.

Kabulistan, sağlamlığıyla ünlü güçlü bir kaleye ve bir kasabaya sahip küçük bir şehir olarak tanımlanmıştır.³⁹³ Sadece bir güzergâhtan varılabilen bu kalenin içinde Müslümanlar, taşrasında ise Yahudi ve Putperestlerin oturduğu bilinmektedir. Şehirde büyük bir put ve yanında mabet vardır. Bir kişinin hükümdar olabilmesi için geleneğe göre her nerede olursa olsun Kabulistan'a gelmesi ve bu putu ziyaret edip, tüm mülkünü ona sunması gerekmektedir. Hind-Buhara arasındaki ticaret yolu üzerinde olan Kâbil, Hind ticaretinin iskeleti ve her bölgeden tüccarın geldiği büyük bir pazar yeri idi. Altın, gümüş, demir gibi madenleriyle hayli zengin olan bu bölgede ayrıca en kaliteli Çivit otu ve Kara Halile yetiştirilirdi.³⁹⁴

bc. Zabulistan (Gazne)

Çin kaynaklarında adına Sie-yü, Tsao-ku-ta, Ch'ao-kü-ç'a/Ch'ao-kü ve Hota-lo-çi şeklinde rastladığımız Zabulistan, Ruhhac ile Kâbil nehri arasında kalan bölgedir.³⁹⁵ Yine Çin kaynaklarına göre bölge doğuda Kapisa/Kâbil,³⁹⁶ güneyde Hintlilerin yurdu P'o-lo-men, batıda İran ve kuzeyde Hu-şe-kien (Cüzcan) ile sınırlıdır. Kral bölgenin merkezi olan Ho-si-na(Gazne)'da yaşar. Bununla beraber şehrin A-so-ni adında ikinci bir başkenti daha olduğu ifade edilmektedir.³⁹⁷

711 yılında Zabulistan kralının Çin sarayına bağlılığını bildirmek için saraya elçi gönderdiği bilinmektedir.³⁹⁸ 720 yılında Ki-pin'i itaat altına alan Zabulistan kralına Ki-pin ve Arro hac (er-Ruhac) Hie-li-fa'sı unvanı verilerek bu seferler Çin

³⁹³ Hududu'l-Âlem, s.66.

³⁹⁴ İbn Havkal, s.341.

³⁹⁵ T'ang Hanedanlığı döneminde Zabulistan krallığı için kullanılan üç farklı isim olduğu, bu isimlerin aynı zamanda Zabulistan'ın şehirleri olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Minoru Inaba, "The Identity of the Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centuries A.D.", **Zinbun/XXXVIII (2006)**, s.3vd.

³⁹⁶ Kapisa İli bugünkü Afganistan'da kuzeyde Pencşir, doğuda Laghman, güneyde Kâbil ve güneybatıda Parvan ile sınırlanmıştır. Hsüan-Tsang ve Wu-k'ung'un eserlerinde bu şehir hakkında tafsillatlı bilgi bulmak mümkündür. Şehrin adını Hsüan-Tsang 'Ka-Pi-Shih', Wu-k'ung 'Ki-pin' olarak zikretmiştir. Bu şehir hükümdarlar tarafından yazlık olarak kullanılır daha serin dönemlerde ise Kandahar'da ikamet ettikleri bilinmektedir. Bkz., E. Chavannes, s.85.

³⁹⁷ A. Bombaci, "Ghazni", **East and West VII (1957)**, s.256.

³⁹⁸ E. Chavannes, s.216.

sarayı tarafından tanınmış oldu.³⁹⁹ Zabulistan krallığı bundan sonra 724 yılında Çin sarayına elçi göndererek Tibet'in Çinli prensesi Kin-ç'eng ile ilgili durumu bildirmiştir.⁴⁰⁰ Zabulistan hükümdarı bu davranışıyla İmparatorun takdirine mazhar olmuş ve elçisine yüz top ipek hediye edilerek ülkesine gönderilmiştir.⁴⁰¹

Çin kaynaklarında geçen Ho-si-na adı günümüzdeki Gazne şehridir. Şehrin adının Ptolemy'nin eserinde Gazaka ve Gaudzaka şeklinde ifade edilmesi, günümüzdeki adının II. yüzyıla kadar dayandığı ihtimalini akla getirmektedir.⁴⁰² Gazne, Hindistan'a giden tek yol üzerinde olması hasebiyle Hindistan'da hüküm süren çeşitli krallıkların müstahkem bir şehri olmuştur. Önce Baktrianlar ardından Sakaların yurdu olan bu topraklar Kuşanları oluşturan beş Yüe-çi Yabguluğu'ndan birinin sınırları içinde kalmıştır. Kuşanların varisi Akhunlar de takribi iki yüz yıl kadar Gazne'de hâkim unsur olmuş, daha sonra Göktürk-Sâsânî ittifakı neticesinde yıkılınca şehrin yönetimi yerel güçlerin eline geçmiştir.⁴⁰³

İslam kaynaklarında Gazne veya Gaznin şeklinde zikredilen şehir, IX. yüzyılda İranlı Saffarilerin yurdu olarak görülmektedir. Ardından bu şehir Türk asıllı Samani kumandanlarından Alp Tigin tarafından 963 yılında ele geçirilmiş ve bugünkü Afganistan'da hüküm sürecektir olan Gazneli Devleti'nin temellerini atmıştır.⁴⁰⁴

bd. Zemindaver

İslam kaynaklarında 'Ardüd-Davar ya da Beledü'd-Davar' olarak geçen⁴⁰⁵ şehrin Farsça imlası olan Zemindaver ismi, dağlık bölgedeki bir geçitte yer

³⁹⁹ Bu unvan İlteber terimine karşılık gelmekte olup, hükümdara bağlı yüksek memur anlamına gelmektedir. [Ayrıntılı bilgi için bkz., A. Donuk, s.21.] Kaynakta bu olaylardan sonra Zabulistan kralının devletin başına kardeşlerinden birini veya 'tegin' unvanlı bir oğlunu getirdiği anlaşıyor. Bkz., E. Chavannes s.217.

⁴⁰⁰ W. Eberhard, Çin Tarihi, s.206 vd.

⁴⁰¹ E. Chavannes, s.264.

⁴⁰² Surendranath Majumdar Sastri, *McCrindle's Ancient India as Described by Ptolemy*, Calcutta 1927, s.311.

⁴⁰³ Enver konukçu, "Gazne", *DİA XIII*, s.269.

⁴⁰⁴ Alp Tigin ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Erkan Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *TDA S.191 (Nisan 2011)*, s. 97 vd.

⁴⁰⁵ Mesudi, s.306.

aldığından dolayı '*Kapıların Diyarı*' anlamına gelir. İslam kaynaklarında VII. yüzyılın sonlarına doğru yapılan fetihlerde, Zemindaver'in Arap valilerince yönetildiği⁴⁰⁶ ve bu ülkenin yöneticilerine Rutbil/Zunbil denildiği anlatılmaktadır.⁴⁰⁷ Verimli bir bölge olan Zemindaver'in baş şehri Dartel'dir ve Bağnin, Halaç, Bişlenk adlı nahiyeleri vardır.⁴⁰⁸ X. yüzyılda Gur dağlarına giden yolun atlı bekçiler tarafından korunduğu bir kaleye sahip güzel bir kasaba olduğu anlatılmaktadır.⁴⁰⁹ Zemindaver'in diğer bir kasabası, İstahri'nin surları olmayan bir şehir olarak nitelendirdiği, ancak bir kale tarafından korunan Khwash (Kaş) idi. Her ne kadar tam olarak bölge tanımlanmamış olsa da bazı müellifler Khwash kasabasını Kâbil'in sınırları içerisinde kabul etmektedir.⁴¹⁰

b. Demografik Yapı

Prehistorik dönemlerden itibaren Ceyhun nehrinin güneyine sarkan topluluklar, bugünkü İran, Afganistan ve Hindistan'ı yurt tutmuş ve burada tarihe yön veren önemli devletler kurmuşlardır. Bugünkü Afganistan'ın kuzey ve doğusu, Hint kıtasına yapılan istila ve göçlerin hemen hepsi için mutlak bir geçiş noktası olduğu için bünyesinde pek çok etnik unsuru barındırmaktadır.⁴¹¹ Günümüz Afganistan ahalisini oluşturan üç büyük unsurun⁴¹² bu istila ve göçlerle oluşmuş homojen bir yapı olduğu söylenebilir.

⁴⁰⁶ Belâzurî, s. 453, 549.

⁴⁰⁷ Marquart, şehrin adını Zun adındaki tanrıdan aldığını, asıl ismin Zamin-i Datbar olduğu ve bunun da 'adalet verenin ülkesi' anlamına geldiğini belirtir. Ayrıca bölgenin yöneticisine de bu dağa ithafen Zunbil/Rutbil adının verildiğini ifade eder. Bkz., J. Marquart-Johann Jakob Maria de Groot, "*Das Reich Zabul und der Gott Zun vom 6-9. Jalirhundert*", *Festschrift Eduard Sachau Zum Siebzigsten Geburtstage*, Berlin 1915, s.280-287.

⁴⁰⁸ "Halaçlar eski zamanda Gurların ötesinde Hind ile Sicistan arasına yerleşmiş bir Türk kavmidir. Hayvan besleyerek geçinirler, Türkler gibi giyinirler." Bkz., İbn Havkal, s.318 vd.

⁴⁰⁹ Mukaddesi, s.315.

⁴¹⁰ G. Le Strange, s.346.

⁴¹¹ Bkz., H.W. Bellew, *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan*, London 1891, s.2 vd.

⁴¹² Bahsedilen unsurlar; Afganlar, Türkler ve Taciklerdir. Bunlardan Afganlar ülkenin en kalabalık grubu olup, M.Ö. 480'de bölgenin kuzeyinden ülkeye gelmişlerse de daha sonra yine aynı yönden gelen Halaç Türkleri ile karışarak bugünkü Afgan ahalisini meydana getirmiştir. İkinci en kalabalık grup Türklerdir. Bu grubun içinde de en kalabalık unsur Özbeklerdir. Türkmenler, Kırgızlar, Kazaklar, Kıpçaklar, Karluklar, Celalabad çevresindeki Karakalpaklar ile Çağataylar diğer Türk gruplarıdır. Ayrıca Afganistan'ın merkezi ile Afgan Türkistan'ı dediğimiz bölgede yaşayan Hazaralar ve Aymaklar da bu zümreden sayılmaktadır. Üçüncü grup ise Taciklerdir.

Türk Şâhîler döneminde Çin kaynakları Kâbil, Zabulistan ve Kandahar'da yaşayan halkı “Hu”, yönetici sınıfı ise “T’u-küeh” şeklinde adlandırmıştır.⁴¹³ İslam kaynaklarında bölgedeki Türk varlığı açıkça ifade edilmektedir. Türk Şâhî hâkimiyetinin batı sınırında yaşayan Türkler genellikle Gur, Halaç ve Bişlenk olarak adlandırılır.⁴¹⁴ Hindistan'ın batı sınırlarındaki tepelerde yaşayan kabileler, Biruni tarafından Afgan adıyla anılmaktadır.⁴¹⁵ Belûs'un ön planda olduğu Kufs denilen yağmacı kabileler, Sistân ve Ruhhac sınırlarının yakınında yaşamış ve bu alanların nüfusunu oluşturmuşlardır.⁴¹⁶ Bununla beraber Sebüktingin dönemine kadar on altı kuşak boyunca Keşmir'de Kâbilşah'ın hizmetinde kalan Gokharlar vardı.⁴¹⁷

Kaynaklarda bölgenin ikliminin kışları aşırı soğuk, yazları da kavurucu sıcakla geçtiği anlaşılmaktadır. Neredeyse kırsal kesimin tamamını boşaltan Sistân'ın sıcak yaz rüzgârları bir doğal afet olarak görülmekte ve kum fırtınasına karşı tedbir alınmadığında evlerin kumdan kapandığı anlatılır.⁴¹⁸ Biruni, Somnat bölgesinde yılın dört aydan oluşan üç bölüme ayrıldığını ve bunların ilki; Ashadha ayından başlayan Varşakala, ikincisi Sitakala yani kış ve üçüncüsü Ushnakala, yani yaz mevsimi olduğunu kaydetmektedir. Alt kıtanın kuzey kısımlarında, yaz aylarında Varshakal denilen tropikal yağmurları ve Keşmir dağlarından Dunpur'a uzanan bölgede, Shraban (Sravana) ayı ile başlayan iki buçuk ay boyunca görülen yağışları anlatmaktadır.⁴¹⁹

Bkz., Gunnar Jarring, **Bugünkü Afganistan'daki Türk Cemaatleri Hakkında**, (nşr. A. Münir Yaylalığı), İstanbul 1943, s.7,8.

⁴¹³ “Hu” kelimesiyle muhtemelen Çin İmparatorluğu'nun batısındaki Türkler kastedilmektedir. W. Fuchs, s.444.

⁴¹⁴ İbn Havkal, s.318,319.

⁴¹⁵ Biruni, I, s.207,208.

⁴¹⁶ Mukaddesi, s.478.

⁴¹⁷ Adına ilk kez Hasan Nizâmî'nin *Tâcü'l-me'âsir* adlı eserinde rastlanılan Gokharlar, Pencap'ın kuzeybatısındaki Cehlum bölgesinde güçlü bir kabiledir. Abdus Subhan, “*Khokhars*”, **Eİ V/1**, s.31. Gokharlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., B.J. Delmerick, “*A History of the Gakk'hars*”, **JOAB XL (1871)**, s.69. Ayrıca A. Rehman Gokharların Türk Şâhîler için önemli askeri unsur olduğunu ifade eder. Bkz., A. Rehman, s.31.

⁴¹⁸ İbn Havkal, s.317.

⁴¹⁹ Biruni, I, s.257 vd.

Türk Şâhîlerin hâkimiyet coğrafyasında yetiştirilen ürünler hem Çinli seyyahların hem de İslam coğrafyacılarının eserlerinde açık bir şekilde anlatılmıştır. Çinli seyyah Hsüan Tsang, tahıl ürünleri, meyveler, çiçekler ve çok fazla şeker kamışının yetiştirildiğinden bahseder.⁴²⁰ Lamgan'da Pirinç ve şeker kamışı yetiştirildi. Kâbil'de ise mucizevî Hiltit otu, safran, çeşitli tahıllar ve başka meyvelerin de yetiştirildiği biliniyordu. Verimli bir bitki örtüsüne sahip olan Zabulistan'da, buğday, safran ve Şeytantesinin yetiştirildiği aktarılmaktadır.⁴²¹

İbn Havkal, Kâbil'in Hint ticaretinin iskelesi olduğunu kaydeder. Tüccarların istifi haricindeki Çivitotu yılda iki yüz bin dinara satıldığını aktarır. Ayrıca Kâbil'de çok kaliteli pamuklu kumaştan elbiseler imal edilip Hindistan, Horasan ve Çin'e ihraç edildiğini anlatır. Orta çağda ilaçların birleşmesinde yüksek bir üne sahip olan en iyi çeşitlilikteki myrobalan (yani karahalile), Avrupa'da Chebula olarak isimlendirilmiştir. Kurutulmuş meyveler, üzümler ve hurmalar Büst ve Şarvan'dan ihraç edilirdi. Pencşir'de halkın gümüş, lapis ve diğer kıymetli taşlar çıkararak geçimlerini sağladıkları bilinmektedir.⁴²²

⁴²⁰ Watters, s.199. Bu konuda A. Rehman, Çinliler şekerin ve küçük şekerlemelerin şeker kamışından yapılan bir ürün olduğunu bilmedikleri için yapılan şekerlemeleri sert bir bal olarak tanımladıklarını, Çinli İmparator Tang T'ai Tsung, bu şekerlemenin yapımını öğrenmesi için ülkeye bir heyet gönderdiğini anlatır. Bkz., A. Rehman, s.29.

⁴²¹ İbn Havkal 318.

⁴²² İbn Havkal, s.340 vd.

II. BÖLÜM

ARAP-İSLAM AKINLARI VE TÜRK ŞÂHÎLER

Arap Yarımadası'nda İslamiyet'in ortaya çıkışı ile baş gösteren sosyo-ekonomik ve sosyo-psikolojik değişmelerin Arap toplumunda ortaya çıkardığı muazzam güç, gaza ruhuyla birleşince Ortadoğu'da, batıda Mısır üzerinden Kuzey Afrika kıyılarına, doğuda ise İran üzerinden Türkistan'a doğru muazzam bir İslam yayılması başlamıştır.⁴²³ Bunun sonucunda da İslam kaynaklarında bölgeyle ilgili pek çok kayıt ortaya çıkmıştır.⁴²⁴

Hız. Muhammed'in vefatından sonra başlayan Dört Halife Dönemi'nin ilk temsilcisi Hız. Ebubekir zamanında İslamiyet'in daha geniş sahalarda yayılması için Arap yarımadası dışında fetihler başlamıştır.⁴²⁵ 633 yılında Halid b. Velid yönetimindeki Arap-İslam orduları Sâsânîlerle mücadeleye başlamıştı.⁴²⁶ Bu dönemde Sâsânîlerin 631'de vefat eden kraliçesi Boran'ın ardından yeniden taht kavgaları baş göstermişti.⁴²⁷ Arap fetihlerinin başladığı yıllarda İran'ın yerel derebeyleri olan dihkânların kendi bölgelerinde şahlığını ilân ederek merkezi yönetimden kopmaları ve ortaya çıkan otorite boşluğu Sâsânîlerin yıkılma sürecini başlatmış oldu.⁴²⁸

642 yılında Hız. Ömer, Nihavend Savaşı'nda Sasanîleri ağır bir yenilgiye uğratmış ise de III. Yezdigerd ölmeden bu savaşın sonuçlanmayacağı kanaatine

⁴²³ Bkz., Robert Martman, **İslam'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)**, (nşr. İ. Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 32 vd.

⁴²⁴ Konu hakkında geniş bilgi için bkz., Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, (nşr. H.D. Yıldız), İstanbul 2009, s.53 vd.

⁴²⁵ Sabri Hizmetli, "Genel Olarak Raşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları ve Etkileri", **AÜİFD XXXIX/1 (1999)**, s.28 vd.

⁴²⁶ Abd Al-Husain Zarrinkub, "The Arab Conquest of Iran and Its After math", **The Cambridge History of Iran IV**, Cambridge 2008, s.6; Salih Yılmaz, "Türklerin Araplarla İlk Münasebetleri ve Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci", **Uluslararası Türk-Arap Müşterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu (12-15 Mayıs 2013 Ürdün)**, Amman 2014, s.441.

⁴²⁷ Kraliçenin ölümünden III. Yezdigerd'in tahta çıkışına kadar altı kral bir kraliçenin sikke bastırarak taht müddeisi olduğu ve bu durumun bazı prensler tarafından III. Yezdigerd tahta çıktıktan sonra da devam ettiği bilinmektedir. U.T. Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", **Turkish Studies X (2015)**, s.399.

⁴²⁸ Abdülaziz Dürî, **İlk Dönem İslam Tarihi -Bir Önsöz-**, (nşr. H. Yücesoy), İstanbul 2016, s.136 vd.

varılmıştır.⁴²⁹ Doğuda Çin veya Türklerden yardım alabileceği umuduyla Merv'e giden III. Yazdigerd, aradığı yardımı bulamamış ve 651'de ölmüştür.⁴³⁰ Hz. Osman döneminde Basra valisi Abdullah b. Âmir tarafından Sâsânî hâkimiyetine son verilmiştir.⁴³¹

Sâsânîlerin ortadan kalkması ve III. Yazdigerd'in doğuya gittiğinde takip edilmesi Arap-İslam devleti için doğu ülkelerinin fetih yolunu açmıştır. Bu bölgede; Türkistan ve Hindistan fetihlerinde Arap ordularına ilk mukavemet Hz. Osman'ın Basra valisi olan Ahnef b. Kays'ın ordusuna karşı Toharistan'daki bir Türk hükümdar tarafından gösterilmiştir.⁴³² Yine bu dönemde Ahnef tarafından Cüzcan'ın fethiyle görevlendirilen Akra b. Hâbis, muhalif bir grubu mağlup ettikten sonra Faryab, Talekan ve Belh alınmıştır.⁴³³

656-659 yılları arasında çıkan isyanlar sebebiyle Arap orduları bir süreliğine bölgeyi boşaltmak zorunda kalmıştır.⁴³⁴ Bu dönemdeki İslam ordularının asıl amacı yağma akınlarıyla Arap ilerleyişi ve yayılmasını sağlamaktır.⁴³⁵ 661-670 yılları arasında Göktürk Devleti gibi büyük bir siyasi gücün ortadan kalkmasıyla birlikte İslam Devleti'nin de kendi iç meselelerini halletmesi ordularının Türkistan topraklarında süratle ilerlemesine sebep olmuştur.⁴³⁶

⁴²⁹ Şadi Aydın, “Sâsânî Kültürü ve İslam'ın Çatışma Alanı: İran”, **JOA III/4 (2018)**, s.68 vd.

⁴³⁰ Yazdigerd'in ölümü hakkında çeşitli rivayetler mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz., U.T. Sivrioğlu, *İlk İslam...*, s.412.

⁴³¹ A. H. Zarrinkub, s.24.

⁴³² Tâbiinlerden alim ve fakih bir zat olan bu İslam komutanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmet Önkol, “Ahnef b. Kays”, **DİA II**, s.172.

⁴³³ H.A.R. Gibb, **Orya Asya'da Arap Fetihleri**, Ankara 2005, s.29.

⁴³⁴ Çin belgelerine göre Arap çekilişi esnasında bu orduları takip edip, İran'da Yazdigerd'in yerine oğlu Firuz'u tahta çıkaran Toharistan hâkimi Türklerdi. Bahsedilen Türk hâkimiyeti muhtemelen Akhunların bakiyeleri idi. Bkz., E. Chavannes, s.172.

⁴³⁵ Cafer Acar, “Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazalar”, **İTBAD VI/3 (2017)**, s.2041.

⁴³⁶ “Hz. Osman'ın hilafetinin son yıllarında başlayan ihtilafların giderek derinleşmesi neticesinde adı geçen halifenin asiler tarafından şehit edilmesi ve onun ardından Hz. Ali'nin halife seçilmesi kısa bir süre sükuneti temin etmiş olsa da, önde gelen iki sahâbi Talha b. Ubeydullah ve Zübeyir b. Avvam'ın Hz. Ali'ye karşı bayrak açmaları bu sükuneti bozmuş, bundan sonra da bir türlü istikrar sağlanamamıştır. Mezkr iki sahâbînin isyanı İslam toplumunu bir iç çatışmaya sürüklemiş, ilk iç çatışma olan Cemel Vak'ası'nın bir şekilde üstesinden gelinmesinin ardından yaklaşık bir yıl sonra bu sefer Muâviye'nin Hz. Ali'ye biat etmeyi kabul etmemesi Sıffin savaşına sebep olmuştur. Taraflar arasındaki anlaşmazlıklar ve çatışmaların uzayıp gitmesi

Özellikle İslam kaynaklarında 661 yılı sonrasında bölgeye gerçekleştirilen Arap akınları sırasında mukavemet gösteren Türk hükümdarları olarak karşımıza “Kâbil Şah” ve “Rutbil” isimleri çıkmaktadır.⁴³⁷ Bu seferler aynı zamanda Türk Şâhîlerin İslam kaynaklarında siyasi varlığından ilk kez bahsedilmesi bakımından da büyük öneme sahip olup hâkimiyetin kuruluş tarihini takribi olarak tespit etmeye imkân sağlamaktadır.⁴³⁸

A. EMEVİLER DÖNEMİ

a. İlk Akınlar

661 yılında Muaviye’nin hilafetinin başlaması akabinde daha önce de Basra valiliği yapan Abdullah b. Amir yine aynı göreve getirildi. Amir, valiliği sırasında daha önce yapılan anlaşmaya başkaldıran Zabulistan ve Sistân üzerine komutanlarından Abdurrahman b. Semüre’yi⁴³⁹ gönderdi. Semüre büyük bir mücadeleden sonra Kâbil’e kadar ilerlemeye muvaffak oldu. Semüre’nin 670 yılında Basra’da ölümü akabinde Kâbilşah Arap ordularına karşı büyük bir ordu

Kuzeyde pusuya yatmış olan Bizans’ın Suriye’ye doğru hareketlenmesi konjonktürel bir baskı oluşturmuştur. Gerek Şam, gerekse Irak hemen her açıdan tıkanıklıklar içerisine girmiş, bu tıkanıklıklar tarafları barış yönünde adım atmaya zorlamıştır.” Bkz.: Hasan Yaşaroğlu, “*Sıffin Savaşı ve Tarihin Gizlediği Bir Gerçek; Ali Muâviye Mütarekesi*”, **Turkish Studies IX/1 (2014)**, s.623.

⁴³⁷ Belâzûrî, s.576.

⁴³⁸ Kaynaklarda Türk Şâhîler ilk defa 661 yılında bölgeye taarruz eden Arap-İslam orduları vesilesiyle zikredilir. Bu husus Türk Şâhîlerin ortaya çıkışının çok daha gerilere gidebileceği intibahı vermektedir. Ancak 630-645 yılları arasında bölgeyi ziyaret eden Hsüan Tsang’ın kayıtlarında Toharistan’da yirmi yedi beylikten bahsedilmesi bölgede birliği ve bütünlüğü sağlamış müstakil bir siyasi teşekkülün varlığını pek mümkün göstermemektedir. Dönemin ve bölgenin siyasi konjonktürü de bu tarihten daha erken bir dönemde kurulduğunu düşündürmektedir. Nitekim doğuda 642’de Sâsânîleri ortadan kaldıran ve Türkistan’a kadar ilerlemeye muvaffak olan Araplar, Dört Halife Dönemi’nin son temsilcisi Hz. Ali (656-661) zamanında başlayan iç siyasi çalkantılarla uğraşırken, kuzeyde, 630’da T’ung Yabgu’nun öldürülmesinin arkasından da 659’da bölgede Göktürk hakimiyetine son veren Çinliler, Kore ve Japonya’ya yöneldiği sırada Türk Şâhî hanedanının mevcut siyasi konjonktürden istifade ile siyasi birlik ve bütünlüğü sağladığı sonucu hasıl olmaktadır. Bir başka deyişle Türk Şâhî hakimiyeti ortaya çıkar çıkmaz bu defa Arap-İslam ordularıyla karşı karşıya gelmiş olmalıdır. Sonuç olarak Türk Şâhî hâkimiyetinin Akhunların yıkılışından 630’da T’ung Yabgu’nun öldürülmesine kadar geçen sürede Batı Göktürk Yabguluğu’nun Toharistan koluna bağlı olduğu söylenebilir.

⁴³⁹ Sahabî Emevi valisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmet Önkal, “*Abdurrahman b. Semüre*”, **DİA I**, s.172-173.

hazırlığına girişerek onları Kâbil'den çıkarmayı başardı.⁴⁴⁰ Kardeşi Rutbil ise Zabulistan'dan Büst'e kadar tüm bölgeyi ele geçirdi.⁴⁴¹ Daha sonra Semüre'nin yerine Rebi' b. Ziyad vali tayin edildi ve arka arkaya cereyan eden mücadelelerde Rutbil, Büst ve Ruhhac'da mağlup oldu. Daha sonra Rebi' b. Ziyad azledilip yerine Sistân valisi olarak Ubeydullah b. Ebubekir atandı. Ubeydullah atandıktan sonra savaşa devam ederek Berzan'a kadar ilerledi. Rutbil kendi ülkesi ve Kâbil için elçi göndererek bir milyon iki yüz bin dirhem fidyeye ödemek şartıyla sulh istedi. Daha sonra yine onun isteği üzerine iki yüz dirhem kendisine bağışlandı. Anlaşma sonrasında Sistân'a geri dönen Ubeydullah, Ziyad b. Ebu Süfyan'ın ölümüne kadar görevine devam etti. Ziyad ölünce Yezid b. Muaviye⁴⁴² tarafından Selim b. Ziyad'ı Horasan ve Sistân'a vali tayin etti. Selim de kardeşi Yezid b. Ziyad'ı Sistân valisi olarak atadı.⁴⁴³

Yezid'in ölümünden hemen önce Sistân ahalisi yeniden isyan etti. Ebu Ubeyde adlı bir vergi memuru rehin alındı. Bunun üzerine Yezid b. Ziyad Türk Şâhîlere karşı harekete geçmişti. Ancak Yezid ordusuyla birlikte ağır bir hezimete uğradı ve bu savaşta öldürüldü. Yezid b. Ziyad'ın ölümünden sonra ağabeyi tarafından bölgeye Talha b. Abdullah tayin edildi. Beş yüz bin dirhem fidyeye ile Ebu Ubeyde'yi kurtaran Talha kısa süre sonra Sistân'da öldü.

Talha öldükten sonra yerine Benî Yeşkur kabilesinden biri atanınca Mudar kabilesi isyan etti. Sistân bu tarihten itibaren Arap kabilelerinin kavgalarıyla parçalanmaya başladı. Halifeliğin diğer illerindeki siyasi koşullar da iyi değildi.

⁴⁴⁰ Kâbilşah'ın hakimiyet bölgesi için bkz., **Harita 3.**

⁴⁴¹ Belâzûrî, s.576. Rutbil'in hakimiyet bölgesi için bkz., **Harita 4.**

⁴⁴² Hz. Hüseyin'in öldürüldüğü yere izafet ederek adlandırılan Kerbela olayının baş müsebbibi olarak görülen Emevîlerin ikinci halifesi Yezid b. Muaviye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ünal Kılıç, **Yezid b. Muaviye**, Konya 1999, (Basılmamış Doktora Tezi).

⁴⁴³ A. Rehman bu konuda Taberi'den naklen Rutbil'in Kâbilşah ile savaşa tutuştuğunu ve sonunda ülkesini kaybetmemek için Selim b. Ziyad'a sığındığını anlatır. [Bkz., A. Rehman, s.66.] Ancak Taberi'de böyle bir kayda rastlanmamaktadır. Ayrıca kendisi de dipnotunda bilginin kronolojik olarak da sarıh görülemeyeceğini ifade etmektedir. Konuyla ilgili ayrıca bkz., Z. Kitapçı, *Türkistan'ın...*, 133 vd.

Şam Emevi halifeleri, Arap ve Irak Zübeyrileri⁴⁴⁴ ve Hariciler⁴⁴⁵ arasındaki üçlü mücadele, Sistân ve dolayısıyla Türk Şâhîlerin lehineydi.⁴⁴⁶

Arap dünyasındaki bu iç karışıklıktan en iyi şekilde istifade etmek isteyen Rutbil, sefer hazırlıklarına girişerek bölgedeki bütün Türk boylarını etrafında toplamıştı. Sistân valisi tarafından atanan Abdulaziz b. Abdullah b. Âmir bölgeye geldiğinde, Rutbil Zerenc'e kadar ilerlemişti. Bölgedeki Müslümanların yardımıyla şehre giren Abdülaziz, Rutbil'i mağlup ederek onu savaş esnasında öldürmüştü.⁴⁴⁷ Rutbil'in öldürülmesiyle kazanılmış zaferleri bile Arapların bu coğrafyada ciddi bir hâkimiyet kurmalarını sağlayamamıştı. Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan (685-705) Sistân'a Horasan valisinin oğlu Abdullah b. Ümeyye'yi atadı.

Abdullah, Sistân'a varınca bir kez daha Türk Şâhîlerin üzerine yürüdü. Yeni Türk Şâhî hükümdarı, Abdullah, Büste gelince onunla bir milyon dirhem ödemek şartıyla antlaşma yapmak istedi ve bu parayla birlikte pek çok hediye ve köleyi ona gönderdi. Ancak Abdullah bunları kabul etmeyip: "Eğer o, şu çardağı benim için altınla doldurmazsa, benimle onun arasında antlaşma olmayacaktır" dedi. Bunun üzerine Rutbil şehri boşaltarak Abdullah'ı dağlık bölgeye çekti. Daha sonra Arap kuvvetleri Rutbil'in askerleri tarafından kuşatma altına alınınca, Abdullah serbest bırakılmalarını istedi ve bu takdirde kendilerinden bir şey almayacağını bildirdi. Rutbil ise bu teklifi reddederek: "Hayır! Üç yüz bin dirhemi, sulh yoluyla alacaksın; ayrıca bizim için, vali kaldığın sürece ülkemize

⁴⁴⁴ Adını sahabe Zübeyr b. Avvam'dan alan bu grup, halifeliğin Emevi hanedanına geçmesi sonrasında Arap toplumunda yönetime muhalif üç gruptan birini oluşturmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz., Mehmet Efendioğlu, "Zübeyr b. Avvam", **DİA IVLIV**, s.522-524.

⁴⁴⁵ Arapçadaki çıkmak, isyan etmek anlamındaki "*Hurûc*" kelimesinden türeyen ve İslam âlimleri tarafından ittifak edilmiş konulara veya halifeye isyan eden herkes için kullanılan bu sıfatın doğuşu, çoğu tarihçi tarafından Sıffin Savaşı'ndaki hakem meselesine dayanmaktadır. Bu görüşe göre hakem tayinini kabul etmesi üzerine halife Ali b. Ebu Talib'in yolundan ayrılanların oluşturduğu gruptur. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Ethem Ruhi Fırlı, "*Hariciler*", **DİA XVI**, s.169-175; Farhad Daftary, "*Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler*", (nşr. M. Atalan), **Kelam Araştırmaları IV/2 (2006)**, s.139-158.

⁴⁴⁶ İslam mezhepleri ve tarihi süreçteki rolleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., N. Çağatay-İ. Ağah Çubukçu, **İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara 1985.

⁴⁴⁷ The Tarikh-i Sistân, s.106.

karşı savaşmayacağını, yakıp yıkmayacağını taahhüt edeceğin bir vesika yazacaksın' dedi. Başka çaresi olmayan Abdullah, anlaşmayı kabul etti. Halife bu durumu öğrenince, onu azletti.⁴⁴⁸

Abdûlmelik halifeliğinin devamı için en büyük destekçisi ve en güvenilir kumandanı olan Haccâc b. Yusuf'u⁴⁴⁹ 694-695 yılında Horasan ve Sistân hariç olmak üzere Irak'a vali tayin etti.⁴⁵⁰ Haccâc'a, 698-699 yılında Sistân ve Horasan valilikleri de verilerek Doğu vilayetleri valisi haline getirildi. Bu olaydan sonra Haccâc, daha önceden de Sistân'da valilik yapan Ubeydullah b. Ebubekir'i Sistân'a vali olarak atadı.⁴⁵¹

Ubeydullah'ın Sistân valiliğiyle ilgili İslam kaynaklarında farklı görüşler yer almaktadır. Taberi, Ubeydullah'ın Sistân'a geldikten sonra Haccâc'ın Kâbil'e saldırma emri verdiğini, Ubeydullah'ın da Müslümanları toplayarak savaşa giriştiğini anlatır. Saldırıları başlayınca önce Rutbil ve adamlarının büyük bir hezimete uğrayarak kaçtıklarını ancak daha sonra Rutbil'in geçitleri kullanarak yolları kapatmasıyla Ubeydullah'ın tam anlamıyla kuşatıldığını aktarır. Bunun üzerine Ubeydullah sulh için Şureyh'i elçi gönderip yedi yüz bin dirhem fıdye karşılığında anlaşma yapmıştır.⁴⁵²

Belâzûrî, Ubeydullah'ın bölgeye gelince cesaretini kaybederek zayıf düştüğünü, Ruhhac'a geldiğinde ülkede kıtlık olduğu için Kâbil'e yakın bir yerde ikamet ettiğini, bir dağın tepesine geldiğinde düşmanın yolunu kestiğini ve Rutbil'in de bu gruba dâhil olduğunu anlatmaktadır. Başka çaresi olmayan Ubeydullah'ın Rutbil'e beş yüz bin dirhem ve çocuklarından Nehar, el-Haccâc ve Ebû Bekre adlarındaki üçünü rehin olarak gönderip vali kaldığı sürece onlarla savaşmamak şartıyla antlaşma yapmak istedi. Savaşta ordunun büyük kısmı

⁴⁴⁸ Belâzûrî, s.578.

⁴⁴⁹ Emevi hilafetinin keskin kılıcı ve "Haccac-ı Zalim" olarak da bilinen bu ünlü Arap komutanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Delice, "Haccâc b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)" **CÜİFD/2 (1998)**, s.445-459; Sebahattin Çelik, "Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac b. Yusufes-Sakafî'nin Fonksiyoner Rolü", **CBÜSBED I/1 (2003)**, s.19-35.

⁴⁵⁰ İbnü'l Esir, s.338.

⁴⁵¹ İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)" **AÜİFD XXXIX/1 (1999)**, s.165.

⁴⁵² Taberi, s.314.

kırılmış, kalanların çoğu da çölden geçerken açlık ve susuzluktan ölmüştü. Ubeydullah ordunun kırılmasından sonra üzüntüden ölmüş ve yerine oğlu Ebû Bürze vekil olarak geçmişti.⁴⁵³

Târîh-i Sistân'da ise Ubeydullah'a saldıranların Hariciler olduğu, Rutbil'in de bunu fırsat bilerek saldırdığını, ordunun çoğunun bu savaşta kırıldığı anlatılmaktadır. Ayrıca ordudan haber almak için Sistân'a gelen Araplar neredeyse hepsinin öldüğünü görünce onlara Ceyşü'l-Fena (Ölüm Ordusu) adını verdiklerini ifade etmektedir.⁴⁵⁴

b. İbn Muhammed el-Eş'as'ın Bölgeye Gelişi ve İsyanı

Ubeydullah'ın ölüm haberini alan Haccâc, halife Abdülmelik b. Mervan ile istişare ettikten sonra yüz yirmi bin kişilik ordusundan on bin atlıyı tam olarak hazırlamış ve komutanlığına Sistân'a yeni vali olarak atadığı Abdurrahman İbn Muhammed el-Eş'as'ı getirdi.⁴⁵⁵ Bu orduya her türlü teçhizat ve askerlerin güçlü ve savaş tecrübesi olanlardan olması dolayısıyla Ceyşü'l Tavasûs (Tavuskuşları Ordusu) adı verilmiştir.⁴⁵⁶

Abdurrahman b. el-Eş'as emrine verilen orduyla Sistân'a doğru yola çıktı. Şehre ulaştığında ahaliye Haccâc'ın kendisini düşmanla cenk etmekle görevlendirdiğini ve onların da bu cihada katılmalarını emrettiğini bildirdi. Abdurrahman şehirdeki Müslümanları da yanına alarak Rutbil'in üzerine yürüdü. Saldırı haberini alan Rutbil, haraç vermek suretiyle sulh istediğini bildirdi. Abdurrahman ise bu teklifi reddederek Rutbil'in üzerine yürüdü. Abdurrahman ilerledikçe Rutbil geri çekilerek daha önce uyguladığı taktikle düşmanı yenmeyi hesaplamıştı. Ancak Abdurrahman seleflerinin düştüğü hataları göz önüne alarak

⁴⁵³ Belâzûrî, s.580.

⁴⁵⁴ The Tarikh-i Sistân, s.89.

⁴⁵⁵ Tam künyesi Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as b. Kays el-Kindi olan bu Arap valisi hakkında geniş bilgi için bkz., H.D. Yıldız, "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", **DİA XXI**, s.32-33.

⁴⁵⁶ Konuyla ilgili İbnü'l Esir ve Taberi Ubeydullah'ın ölmeden önce yaşadığı başarısızlık akabinde görevinden azledildiğini ve yerine bölgenin Haccâc'ın yönetimine bırakıldığını nakletmektedir. [Bkz. Taberi, s.316; İbnü'l Esir, s.403.] Ayrıca verilen sayı hususunda da İbnü'l Esir'de farklılık görülmektedir. O'na göre Haccâc, Basra ve Kûfe'den yirmişer bin kişilik asker toplamıştı ve bu iki ayrı ordunun da idaresini Abdurrahman el-Eş'as'a vermişti. Bkz., İbnü'l Esir, s.408.

ve her ele geçirdiği bölgeye garnizonlar kurarak ilerlemeye devam etti. Ayrıca her yol ağzına gözcüler yerleştirdi. Abdurrahman'ın bu ilerleyişi Rutbil'in ülkesinin içlerine girinceye kadar devam etti. Daha sonra "bu kadarla yetinelim. Müslümanlar bu sene bu ele geçirilen bölgenin içinde rahatça dolaşabileceği duruma gelince yine devam edilebiliriz" dedi. Abdurrahman daha sonra Haccâc'a bütün fetihleri ve planlarını anlatan bir mektup yazdı.⁴⁵⁷

Abdurrahman'ın bu tutumu kendisinden hazzetmeyen Haccâc için bir fırsat oldu.⁴⁵⁸ Gönderilen mektuba cevap olarak Allah'ın düşmanlarıyla sulhe razı olamayacağını ve gösterdiği gevşekliği bırakıp tekrar savaşa girişmesini emretmişti. Bu mektup akabinde iki mektup daha göndererek ilkinde Müslümanların bu bölgelere gidip yerleşmesini ve toprakları ekmesini emretmesini ikincisinde de eğer emirlerini yerine getirmezse kardeşi İshak b. Muhammed'i ordunun başına geçireceğini söylemişti.⁴⁵⁹

Haccâc'ın bu tepkisi üzerine ordusunu toplayan Abdurrahman "Ey insanlar! Ben sizin iyiliğinizi istiyorum, hayrınızı arzu ediyorum ve sizin için faydalı ne ise onu görüp bulmak istiyorum. Düşman ile ilgili fikrimi sizin tecrübe sahibi olanlarınız beğenip kabul etmişti. Bu görüşümü Haccâc'a yazılı olarak bildirdim. Cevap mektubunda beni güçsüz ve zavallı olmakla itham edip, derhal sizinle düşman ülkesine ilerlememi emrediyor. Oysa burası daha dün kardeşlerinizin helâk olup gittiği bir ülkedir. Ben de sizden bir kişiyim; yolunuza devam edecek olursanız sizinle gelirim, istemeyecek olursanız ben de ileri gitmeyi kabul etmeyeceğim." dedi.⁴⁶⁰ Askerlerin hepsi Abdurrahman'a destek verdi ve ona biat ederek Halife'nin Haccâc'ı görevinden almasını istediler.

⁴⁵⁷ İbnü'l Esir, s.409.

⁴⁵⁸ Kaynaklardaki ifadelerle bakıldığında Haccâc henüz Abdurrahman'ı Sistân'a vali olarak göndermemişken bir gün ilk fırsatta onu öldürmek istediğini ve her ne vakit görsen onu öldürmek istediğini söylemiştir. Muhtemelen bu nefretin sebebi 697 yılında Şebib b. Attab'ın üzerine gönderildiğindeki başarısızlığı olmalıdır. [Bkz., Taberi, s.316; İbnü'l Esir, 409.] Ayrıca şimdiye kadar tüm olaylarla ilgili eserinde detaylı malumat bulabildiğimiz Belâzûrî konuyla ilgili detaylı bilgi vermeyip Abdurrahman'ın Haccâc ile Abdülmelik'e isyan edip sonra Rutbil'le anlaştığını ve Rutbil'in de korkudan onu teslim ettiğini anlatarak olayla ilgili malumatı sonlandırır. Bkz., Belâzûrî s.580.

⁴⁵⁹ Taberi, s.319.

⁴⁶⁰ İbnü'l Esir, s.415.

Askerlerinin desteğini alan Abdurrahman önce Rutbil'e elçi göndererek bir anlaşma teklif etti. Bu anlaşmaya göre eğer Haccâc ile mücadeleden galip çıkan taraf olursa Rutbil'den hiçbir zaman haraç almayacaktı. Eğer mağlup olursa Rutbil'e sığınacaktı. Rutbil anlaşmayı kabul etti.⁴⁶¹ Diğer taraftan Haccâc Abdurrahman'ın kendisine isyan ettiği haberini alınca halifeden saldırmak için izin ve asker istedi. Haccâc'a muhalif olan doğu illerindeki neredeyse tüm yönetici ve askerlerin Abdurrahman'a katılmasıyla olaylar daha da büyümüş ve halife Abdülmelik'i asilerin Haccâc'ın görevinden alınması talebini bile kabul edecek hale getirmişti.⁴⁶²

Haccâc ile Abdurrahman'ın arasındaki yaklaşık üç yıl süren mücadele başlarda Abdurrahman'ın lehine devam ederken Haccâc'ın siyasi hamleleri dengeleri değiştirmişti. Arka arkaya yenilgiler alan Abdurrahman son çareyi müttefiki Rutbil'e sığınmakta buldu. Abdurrahman Zerenc'e vardığında Zerenc hükümdarı onu kabul etmeyip şehrin kapılarını kapattı. Ardından Büst'e giden Abdurrahman şehrin amiri Şeybanlı İyad b. Himyan tarafından önce kapıda karşılanmış izzet ve ikram görmüşse de daha sonra yine aynı amir tarafından yalnız olduğu bir anda yakalatıp zincire vurulmuştu. Durumdan haberdar olan Rutbil, Büst'e gelerek İyad'a "Allah'a yemin ederim, hoşuna gitmeyecek bir şey ile onu rahatsız edersen veya ona en basit bir zarar verecek olursan seni oradan indirip beraberindekilerle birlikte öldürmedikçe, çocuğunuzu esir almadıkça, mallarınızı da ganimet olarak elime geçirmedikçe buradan ayrılmayacağım." dedi. Bu tehditlerden sonra İyad, Abdurrahman'ı serbest bıraktı. Abdurrahman daha sonra İyad'ı öldürmek istediye de Rutbil müsaade etmedi.⁴⁶³

Abdurrahman Rutbil'in yanına sığındığında beraberinde beş yüz kişi vardı. Komutanlarından Alkame b. Amir, Haccâc'ın nameler gönderip Rutbil'e vereceği imtiyazlarla kendilerinin teslim edileceğini söyleyip bu askerleri yanına alarak

⁴⁶¹ Taberi, s.319.

⁴⁶² Mehmet Dalkılıç, "Emeviler Dönemi Muhalif Hareketlerden Birisi: Abdurrahmân bin Muhammed bin El-Eş'as İsyanı", **Bilimname/1** (2012), s.195 vd.

⁴⁶³ İbnü'l Esir, s.435.

ayrıldı.⁴⁶⁴ Yolda Abdurrahman'ı takiple görevli Haccâc'ın komutanlarından Temim'e yakalanıp aman dilediler. Daha sonra Alkame'nin de söylediği gibi Haccâc Rutbil'e arka arkaya mektuplar göndererek Abdurrahman'ı teslim etmesi için tehdit etti. O sırada Rutbil'in yanında olan Abdullah⁴⁶⁵ adında biri bulunuyordu ve Haccâc adına eğer Abdurrahman'ı teslim ederse kendisine yedi yıl boyunca düzenli olarak senelik bin dirhem haraç ödemek şartıyla saldırılmayacağı sözünü verdi. Rutbil bu durumdan çok memnun oldu ve Haccâc da bu anlaşmayı kabul etti.⁴⁶⁶ Bu anlaşmadan sonra Abdurrahman intihar etmiştir.⁴⁶⁷ Bunun üzerine Rutbil ölüm haberini Haccâc'a iletmış, Haccâc da Abdurrahman'ın başını kesip yollamasını istemiştir. Bu isteği Rutbil tarafından yerine getirilerek başı kesilip Haccâc'a gönderilmiştir.⁴⁶⁸

c. Kuteybe b. Müslim'in Bölgeye Gelişi

Haccâc b. Yusuf bu olaydan sonra Sistân'a el-Eşheb b. Bişr el-Kelbî'yi vali olarak atadı. Rutbil anlaşma süresi dolduktan sonra yine haracı ödemeyi bıraktı. Vali Eşheb durumu Haccâc'a bildirince azledildi.⁴⁶⁹ Bu olaydan sonra Horasan ve

⁴⁶⁴ İbnü'l Esir konuyu daha farklı anlatmaktadır. Abdurrahman'ın taraftarları toplanarak Zerenc'i ele geçirmişlerdi ve Abdurrahman'ı da oraya davet etmişlerdi. Abdurrahman buraya geldikten sonra taraftarları Horasan'a sefer düzenlemek istediler ancak Abdurrahman Horasan emirinin - bu kişi Mulehheb'dir ki o aynı zamanda Abdurrahman'ın amcasının oğludur- hayli güçlü olduğunu ve eğer giderlerse Horasan'ı ele geçirememekten başka Şam ve Basra'da kendilerine muhalif olanların çok olduğu için hezimete uğramaktan çekindiğini söyledi. Taraftarları kendilerini destekleyenlerin sayısının daha çok olduğunu söyleyerek Abdurrahman'ı ikna ettiler. Ancak yolda Ubeydullah b. Abdurrahman yanında iki bin askeriyle onları terk etti. Duruma sinirlenen Abdurrahman taraftarlarına dostunun yanına döndüğünü söyleyerek yeniden Rutbil'e sığındı. Bkz., İbnü'l Esir, s.435,436.

⁴⁶⁵ Bu isim Taberi'de zikredilmeden yanlarında bulunan biri şeklinde verilmiştir. [Bkz., Taberi, s.328.] İbnü'l Esir'de ise bu kişi Abdurrahman'ın eski Rutbil elçisi Temimli Ubeyd b. Subey'di. Abdurrahman bu kişinin Rutbil'le özel görüşmeleri dolayısıyla tedirgin olmuş ve öldürülmesini istemişti. Ancak Ubeyd durumu Rutbil'e anlatmış ve Haccâc namına Rutbil'e söz vererek ikna etmişti. Bu hareketi Haccâc tarafından ödüllendirilmiş ve bölgenin haracının on yıllığına kendisine bırakılmıştır. Bkz., İbnü'l Esir, s.449.

⁴⁶⁶ Taberi, s.329.

⁴⁶⁷ Yapılan anlaşmadan sonra kaynaklarda Abdurrahman'ın ölümü hakkında iki farklı bilgi vardır. Bunlardan ilki Abdurrahman'ın vereme yakalanarak öldüğüdür. [Bkz., İbnü'l Esir, s.450; Taberi, s.330] Belâzûrî ise Abdurrahman'ın damdan atlayarak intihar ettiğini kaydeder. Bkz., Belâzûrî, s.580.

⁴⁶⁸ İbnü'l Esir, s.450.

⁴⁶⁹ Tarih-i Sistân'da bölgenin valiliğinin ilk önce Kuteybe'ye verildiğini daha sonra Eşheb'in vergilerde gevşeklik gösterildiği ve asayişin bozulduğuna dair Haccâc'a şikâyeti üzerine

Sistân valisi Kuteybe b. Müslim, Haccâc adına kardeşi Amr b. Müslim'i Sistân valisi olarak atadı. Amr, Rutbil'den darp ettirdiği paralar için haraç istedi. Ancak Rutbil Haccâc ile yaptığı anlaşmada böyle bir şart olmadığı için bu haracı ödemek istemedi. Amr, Rutbil'in cevabını Kuteybe'ye ilettil. Kuteybe de Haccâc'ı durumdan haberdar etti ve bizzat üzerine yürüme emrini aldı.⁴⁷⁰

Rutbil Kuteybe'nin üzerine ordusuyla geldiğini öğrenince yıllık iki milyon dirhem haraç vermeyi teklif etti. Kuteybe anlaşmanın daha kârlı olacağını düşünerek kabul etti.⁴⁷¹ Kuteybe, düşmanlarına bölgede kalıcı olduklarını göstermek için Zerenc topraklarının işlenmesini emrettiyse de ekinlere musallat olan haşerat yüzünden hepsinin yakılmasını emretti. Kuteybe, Horasan'a gitmeden önce İbn Abdullah b. Umeyr el-Leysi'yi Sistân'a vekil bıraktı.⁴⁷²

d. Haccâc b. Yusuf'un ölümü ve Emevilerin Yıkılışı

714 yılında Haccâc b. Yusuf öldü. Haccâc gibi bir otoritenin ölümü hilafetin doğu ülkelerinde daha önce bastırılmış muhalif grupların yeniden gün yüzüne çıkmasına sebep olmuştu. Yeni halife Süleyman b. Abdülmelik döneminde (715-717) Irak'a Yezid b. Mülehheb tayin edildi. Yezid de Sistân'a kardeşi Müdrîk'i atadı. Ancak Rutbil'in yine haracı ödemediğini öğrenince onu azledip yerine oğlu Muaviye İbn Yezid b. Mülehheb'i atadı. Rutbil'in bu dönemde cüzi bir miktar da olsa haraç ödediği bilinmektedir.⁴⁷³

717 yılında halifeliğe Ömer b. Abdülaziz gelmiş ve bu dönemde Rutbil ile Arap Sistân valiliği arasında kaynaklarda geçen herhangi bir olay görülmemektedir.⁴⁷⁴ Ancak Ömer b. Abdülaziz'in halefi Yezid b. Abdülmelik

Kuteybe'nin azledildiği anlatılmaktadır. Yerine geçen Eşheb ise Rutbil'le yaptığı anlaşmada haracın miktarını düşük tutmuş ve durumu Haccâc'a bildirince yine Haccâc tarafından azledilmiştir. Bkz., *The Tarikh-i Sistân*, s.96.

⁴⁷⁰ *The Tarikh-i Sistân*, s.96.

⁴⁷¹ Yunus Akyürek, "Horasân Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî ile İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları", **CUİFD XXII/1 (2018)**, s.535 vd.

⁴⁷² *The Tarikh-i Sistân*, s.97 vd.

⁴⁷³ Belâzûrî, 581.

⁴⁷⁴ Bu durum belki de Ömer b. Abdülaziz'in alışılmışın dışında bir Emevi halifesi olmasıyla da ilişkilendirilebilir. Çünkü halife olduktan sonra Emevi hutbelerindeki Ehl-i Beyt'e hakareti

zamanında (720-724) Rutbil yine haraç vermeyi terk etti ve gelen memurlara: “Açlıktan karınları çökmüş, namazdan dolayı yüzleri kararmış, çarıkları hurma lifinden yapılmış olan kavim ne yapıyor?” diye sordu. Memurlar da kendisine “Onlar yıkıldılar.” cevabını verdiler. Rutbil bu cevap üzerine: “Onlar verdikleri söze sizden daha fazla vefalı ve sizden cesur idiler; her ne kadar, sizlerin yüzleri onlarınkinden daha güzel de olsa” dedi. Rutbil’e: “Haccâc’a vergi veriyordun da bize niye vermiyorsun?” diye sorulunca: “Haccâc, maksadına ulaştığı takdirde, kendisine bir dirhem de verilme, sarf ettiği paralara bakmayan bir kimseydi. Size gelince, bize karşı kendinize on dirhem geleceğini düşünmediğiniz takdirde, bir dirhem bile sarf etmezsiniz” diye cevap verdi ve Rutbil bu olaydan sonra Arap valilerine herhangi bir ödeme yapmadı.⁴⁷⁵

Yezid b. Abdülmelik’ten sonra Hişam b. Abdülmelik (724/743) halife oldu. Hişam, Basra ve Kûfe, Horasan ve Sistân’ı Halid ibn Abdullah el-Kuşeyri’ye verdi. Halid de kardeşi Esed b. Kuşeyri’yi Sistân’a atadı. Bir yıl sonra Halid b. el Kuşeyri, kardeşinin yerine Yezid b. Gurayf’ı getirdi. Yezid, Bilal Ebu Kabaca’yı elçi olarak Rutbil’e gönderdi ve ödemesi gereken haracı talep etti. Rutbil Yezid’e itaati reddetti ve elçisi Bilal’i Sistân’a geri gönderdi.

Gurayf daha sonra Beşir el-Hevari’yi askerinin başına geçirdi. Daha sonra bir gece vakti ani bir baskınla hariciler Beşir’i öldürdü. Hariciler Sistân’ı ele geçirinceye kadar durmadılar ve sonunda amaçlarına ulaştılar. Böylece Hariciler bir kez daha Sistân’ın Emevi valilerine karşı bir tehdit unsuru oldular. Hariciler Sistân’ı ele geçirdikten sonra Halid b. Kuşeyri, Gurayf’ı görevinden alarak Sistân’a Asfah b. Abdullah’ı vali olarak atadı. Ayrıca beraberinde Muhammed ibn Cahş komutanlığında bir ordu da göndermişti. Sistân’a varduktan bir yıl sonra 728’de Rutbil’e saldırdılar. Uzun süren mücadelelerden sonra Rutbil klasik savaş taktiğini uygulayarak geçitlerin giriş ve çıkışlarını tuttu. Müslümanların çoğu öldürüldü, komutanlarından Sevar b. Eş’ar esir alındı. Asfah ise başından

kaldırtmıştı. Yine onun döneminde Abbasi halifeliği propagandalarının da başladığı görülmektedir.

⁴⁷⁵ Belâzûrî, s.581 vd.

yaralanarak Sistân'a dönüş yolunda öldü.⁴⁷⁶ Bu olaydan sonra kaynaklarda 754 yılına kadar Türk Şâhîlere karşı başka bir saldırı olmadığı görülmektedir.

Emevi halifesi Hişam b. Abdülmelik devlet işleriyle fazlasıyla meşgul olan bir yönetici olmasına rağmen isyanların üstesinden gelememi. Amcası Hişam'ın ölüm haberini öğrenen Velid b. Yezid, Şam'a giderek Emevî tahtına oturdu. Velid, hilafet makamına geçtikten sonra, zamanının çoğunu sefahatle geçirmeye başladı. Bu dönemde Arap kabileleri arasındaki mücadeleler daha da arttı. Emevî ailesi tarafından bile dışlanan Velid, Filistin'e çekildi ve Yezid b. Velid b. Abdülmelik'in askerleri tarafından öldürüldü.

Bu dönemde, bir taraftan Velid b. Yezid'in öldürülmesine karşı çıkan Emevî ailesinin başlattığı grubun isyanı, diğer taraftan ise vilayetlerde görevlilerin yerlerinin değiştirilmesi sonucu meydana gelen isyanlar devleti iyice zayıflattı. Yezid b. Velid b. Abdülmelik'in hilafeti de uzun sürmemiş ve yerini kardeşi İbrahim'e bırakmıştı. İbrahim'e Şam'ın dışında hiçbir bölge biat etmemiş ve onu halife olarak tanımamıştı. İbrahim de ağabeyi Yezid gibi iktidarını Kelb kabilesine dayandırmaya çalışsa da, ülkedeki ayaklanma ve iç karışıklıkları bastıramamıştır. Bu olaylardan sonra Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed, ayaklanarak Suriye üzerine yürümüş ve Şam'a gelmeden önce Hişam b. Abdülmelik'in oğlu Süleyman'la mücadele etmişti. Yapılan savaşı kaybeden Süleyman ve kardeşi İbrahim hazineleri de yanlarına alarak Kelb kabilesinin merkezi olan Tedmür'e kaçtı. 744 tarihinde Şam'a giren Mervan b. Muhammed halktan biat aldı ve İbrahim b. Velid b. Abdülmelik'in de biat etmesiyle Emevîlerin son halifesi oldu.⁴⁷⁷

B. ABBASİLER DÖNEMİ

Adını Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim'den aldığı için "Hâşimîler" olarak da bilinen Abbasiler, hilafet makamını ele geçirmek için ülke çapında yaygın olan memnuniyetsizlikten faydalanmış ve kısa zamanda

⁴⁷⁶ The Tarikh-i Sistân,, s.100 vd.

⁴⁷⁷ **İslâm Tarihi Ve Medeniyeti**, (Ed. A. Güner) İzmir 2012, s.44 vd.

Emevilere karşı başlatılan harekete yön verir hale gelmişlerdi.⁴⁷⁸ 714 yılında Hz. Muhammed'in amcası Abbas'ın torunu Ali, halife I. Velid zamanında Şam'dan sürülmüş ve Suriye hac yolu üzerinde bulunan Humeyme kasabasında siyasi propagandalarını başlatmıştı. Abbasiler faaliyete başlamadan önce Horasan'da Şiiler hayli etkinlerdi.⁴⁷⁹ Onlar Hz. Muhammed'in ailesinden birinin halife olmasını istiyorlardı. Bu devirde Şiilerin büyük bir kısmı Hz. Ali'nin torunu Ebü Haşim'in etrafında toplanmıştı. Ebu Haşim ikametgâhını Humeyme'ye nakledince Abbasiler ile temasa geçti. Hatta bir rivayete göre vefatı sırasında imametini Muhammed b. Ali b. Abdullah'a vasiyet etmişti. Böylece Abbasiler daha başlangıçta Şiilerin desteğini sağlamış oldular.

736 yılında Abbasi ailesinden Ali b. Abdullah b. Abbas ölmüş, yerine oğlu Muhammed b. Ali geçmişti. Muhammed, Abbasi hareketinin güçlenmesinde babasından çok daha etkin bir rol üstlenmiş ve daha çok gayret sarf etmişti. 26 Ağustos 743 tarihinde imam Muhammed b. Ali b. Abdullah vefat edince, yerine vasiyeti üzerine oğlu İbrahim geçti. Horasan'da gelişen faaliyetlerin kontrolünü yönetmeye başlayan İbrahim 745 yılında Ebu Müslim'i ailenin vekili namıyla Horasan'a gönderdi.⁴⁸⁰

Ebu Müslim'in Horasan'a gidişi hareketin bir dönüm noktası olmuş ve bu sırada Horasan'daki Arap kabileleri arasındaki mücadele en üst seviyeye ulaşmıştı. Kısa sürede Horasan şehirlerini dolaşarak Şii lider Süleyman b. Kesir el-Huzai'nin yerine geçen Ebu Müslim, İmam İbrahim ile devamlı temas halinde idi. Nihayet 15 Haziran 747 tarihinde Süleyman b. Kesir'in taraftarlarının toplandıkları Merv yakınlarındaki Sifezenç'te İmam İbrahim'in gönderdiği siyah bayrak açıldı. Bir müddet Sifezenç'te kalan Ebu Müslim, Horasan'daki Emevi taraftarlarının toplanmasına fırsat vermeden bu eyaletin başşehri Merv'i işgal etti. Horasan Valisi Nasr b. Seyyar, Nişabur'a çekilmek zorunda kaldı. Merv,

⁴⁷⁸ Abbasilerin mücadele süreci hakkında geniş bilgi için bkz., Faruk Ömer, “*Abbâsîlerin Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri*”, (nşr. C. Zorlu), **NEÜİFD XIII/13 (2002)**, s.193-210.

⁴⁷⁹ Hz. Peygamber'in vefatından sonra devlet yönetiminin Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında birleşen çeşitli grupların ortak adıdır. Bkz.; Mustafa Öz, “*Şia*”, **DİA XXXIX**, s.111 vd.

⁴⁸⁰ Bkz.; Mustafa Öz, s.113. Abbasilerin propaganda faaliyetleri hakkında ayrıca bkz., A.H. Zarrinkub, s.48 vd.

Mervurruz, Herat, Nesa ve Ebiverd şehirleri ele geçirildi. Bu sırada İbrahim'in yanından dönen ve onun tarafından başkumandanlığa tayin edilen Kahtabe b. Şebib, Tûs yakınlarında Nasr b. Seyyar'ı mağlup etti ve Ebu Müslim merkezini oraya nakletti. Halife Mervan b. Abdülmelik, Irak Valisi Yezid b. Ömer b. Hubeyre'ye Horasan'a yardım kuvvetleri göndermesini emrettiyse de bu askerler Nasr ile birleşmeden Abbasi kuvvetlerine yenildiler. Horasan'dan sonra Kûfe'ye kadar ilerleyişini sürdüren Abbasiler, 28 Kasım 749 Cuma günü Kûfe Camii'nde Horasanlıların Ebu'l Abbas'a biat etmesiyle halifeliğin yolu açılmış oldu.

Halife Mervan b. Abdülmelik Suriye ve el-Cezire Araplarından topladığı bir orduyla Zap suyu kenarında Abbasi kuvvetlerini karşıladı. 16 Ocak 750'de başlayan savaş on gün devam etti ve Mervan'ın birlikleri arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle Abbasiler savaşı kazandı. Bu hezimetten sonra Harran'a çekilen Mervan, orada da kalamayacağını anlayarak Şam'a, oradan da Ürdün'e kaçtı. Abbasi kuvvetleri hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Şam önlerine geldi ve kısa bir muhasaradan sonra şehri zapt etti (26 Nisan 750). Mervan'ı takip eden birlik Yukarı Mısır'da ona yetişti ve Ağustos 750'de cereyan eden çarpışmada Mervan öldürüldü. Bu yılın sonlarına doğru Vasıt'ta mukavemet eden İbn Hubeyre de teslim olunca Emevi hilafeti tamamen sona erdi.⁴⁸¹

a. Abbasilerin Bölgeye Gelişi ve Türk Şâhîlerle İlk Mücadeleleri

Halifeliğin güçlü bir hanedana kavuşması ve bu hanedanın selefi Emevilerin sert politikalarını bırakarak daha yumuşak bir siyaset takip etmesi Arap ordularının yeniden fetihlere ve kaybedilen topraklara yönelmesine sebep oldu. Bu nedenle Zabulistan'ın batı sınırları bir kez daha Sistân valilerinin baskınlarına maruz kalacaktı.

İlk Abbasi halifesi Ebu'l-Abbas es-Saffah'ın Haşimiyye'de (Enbar) 754 yılında ölümünden sonra yerine Ebu Cafer el-Mansur geçmişti. Halife Mansur döneminde ilk önce hayli karışık ve Hâricilerin yoğun baskısı altında olan Sistân'da her geçen gün gücünü artıran Ebu A'sem'in idaresi görülmektedir.⁴⁸²

⁴⁸¹ H.D. Yıldız, “*Abbasiler*”, **DİA** I, s.31-48.

⁴⁸² Roy Mottahedeh, “*The 'Abbasid Caliphate in Iran*”, **The Cambridge History of Iran IV**, s.65.

Ebu A'sem Sistân'da hâkimiyetini pekiştirince burayı Attab İbnü'l-A'la'ya bırakarak Horasan'ı ele geçirmek için yola çıktı. Durumdan haberdar olan Horasan valisi Ebu Davud Süleyman ibn Abdullah el-Kendi'i, Ebu Asem ile savaşmak için büyük bir orduyu Sistân'a gönderdi. Süleyman bölgeye varınca gelişini duyan Sistân halkı toplanarak Ebu Asem'den sonra yerine geçen Ubaydullah ibn el-Ala ve Hüseyin ibn Rabi'yi bir ordu ile birlikte yolladılar. Ordu Ebu A'sem'i yakalayıp onu da öldürdü ve Süleyman İbn Abdullah'ı karşılama hazırlığına giriştiler. Süleyman bir süre Sâr-ı Leşker⁴⁸³ denen bölgede kalmış, daha sonra Rutbil'e saldırarak onu Ruhhac'dan Büst'e kaçmaya zorlamıştı.⁴⁸⁴

Süleyman İbn Abdullah, Ma'an b. Zaide eş-Şeybânî'yi Sistân'a vali tayin etti. Ma'an Sistân'a ulaşınca, Süleyman'ın emirlerini Rutbil'e gönderdi ve ona yazdığı mektupta Haccâc ile anlaştığı vergiyi getirmesini istedi. Rutbil de, develer, Türk çadırları, köleler göndererek her birinin değerini iki kat gösterdi. Bu duruma çok sinirlenen Ma'an Ruhhac'a yürüdü. Kuvvetlerinin başında Yezîd b. Mezyed vardı. Ruhhac'a varıldığında, Rutbil'in yazlığına yani Zâbulistan'a taşındığını gördüler. Dolayısıyla boşaltılan Ruhhac fethedildi ve otuz bin esir alındı. Rutbil'den sonra halefi Mâvend, halifenin yanına götürülmesi şartıyla aman diledi. Ma'an b. Zaide beş bin askeriyle birlikte onu Bağdat'a gönderdi. Halife Mansur Mâvend'e maaş bağladı ve kendisini kumandan tayin etti.⁴⁸⁵

b. Haricilerin Baskısı ve Sistân İdaresinin Bozulması

Kışın bastırmasından tedirgin olan Ma'an b. Zaide Büst'e çekildi. Ancak Haricilerin çoğu onu istemiyordu. Bu sebeple evini yapan işçilerle anlaşılan Hariciler, tavan için kullanılan kamış demetleri arasına gizlice kılıçlarını koyup sonra Ma'an'ın çadırına girdiler ve onu katlettiler. Yezîd b. Mezyed saldıran bu Haricîlerin hepsini öldürdü. Bundan sonra Yezîd, Sistân'da hâkimiyeti ele aldı. 776/777 yılında Sistân'da yeniden karışıklık ve ayaklanmalar baş gösterdi. Hariciler güç toplayarak halifelîğe her yerde meydan okumaya başladılar. Bunun

⁴⁸³ Zerenc kalesinin hemen dışında bulunan bir yer. Bkz., Târîh-i Sistân (nşr. M. Taki), s.121.

⁴⁸⁴ The Tarikh-i Sistân, s.111.

⁴⁸⁵ Belâzûrî, s.582. Tarih-i Sistân'da Mavend, Rutbil'in damadı olarak geçmektedir. Bkz., The Tarikh-i Sistân, s.114.

üzerine Yezid büyük bir orduyla Horasan'dan Sistân'a yürüdü. O Sistân'a vardığında Halife Mehdi'den Sistân'ın yeni valisi olarak Ubeydullah İbn Ala'yı atadığına dair bir mektup geldi. Ubeydullah göreve atanmasından bir ay sonra vefat edince Yezid onun yerine Sistân valisi olarak oğlu Feyyaz'ı atadı. Ancak Mehdi bu atamayı kabul etmeyerek yerine Züheyr İbn Muhammed'i Sistân valisi olarak atadı.⁴⁸⁶

c. Abbasilerin Bölgeye Yeniden Hâkim Olma Girişimi

785 yılında halife Muhammed el-Mehdi ölünce yerine oğlu Musa el-Hâdi geçti. Kaynaklarda bu tarihe kadar Sistân valileri tarafından Rutbil'e herhangi bir saldırı olmadığı görülmektedir. Ancak bu tarihte yeni halife Hâdi'nin Sistân'a atadığı valinin Rutbil'e saldırdığı bilinmektedir. Sistân'a atanan vali Temim ibn Sa'id, vergi tahsildarı olarak Beşir ibn Fargad'ı bölgeye yolladı. Sistân'da bir süre kalan Temim, daha sonra Beşir ibn Fargad'ı Sistân'da vekili bırakarak Büst'e gitti. Temim, daha sonra Büst'ten Rutbil'le saldırmak için Ruhhac'a gitti ve kardeşini tutuklayarak Irak'a gönderdi. Bu olaylardan sonra Hâdi Sistân'a yeni vali olarak Kesir ibn Selem'i atadı. Bu vali de korkarak bir sene sonra Bağdat'a kaçtı.

Muhammed el Hâdi, bir sene halifelikten sonra 786'da vefat etmiş, yerine ise kardeşi Harun Reşid tahta geçmişti.⁴⁸⁷ Harun Reşid tahta geçtikten sonra 787 yılında Horasan valiliğine Cafer bin Muhammed el-Eş'as'ı göndermişti. Yeni vali Cafer de oğlu Abbas'ı Kâbil'e göndermiş ve burada Sanhar'a saldırarak pek çok ganimet elde etmişti. Bu başarıları sebebiyle Abbas 789'da Horasan valiliğine tayin edildi.⁴⁸⁸ Horasan valiliğine Abbas'ın ardından Halid el-Gıtrif getirilmiş ve Türk Şâhîler için nispeten daha sakin bir dönem olmuştur.

Bölgedeki başarılarına ve iktidarın değişimine göre azledilen veya büyük eyaletlerde göreve getirilen valiler tarafından idare edilen Sistân'da yine istikrarlı

⁴⁸⁶ The Tarikh-i Sistân, s.118 vd.

⁴⁸⁷ Harun Reşid ve dönemi hakkında geniş bilgi için bkz., Andre Clot, **Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi**, (nşr. N. Demirtaş), İstanbul 2007; Muhittin Kapaşahin, “*Harun Reşid Dönemi İsyanları*”, **Bilimname XXII/1 (2012)**, s.35-59.

⁴⁸⁸ İbnü'l Esir, s.109. Kaynakta ifade edilen Sanhar aslında Yakubi'nin de kaydettiği şekliyle “Nevbahar denilen büyük Budist tapınağıdır. [Bkz., Yakubi, s.69.] Bu tapınakla ilgili malumatı Çin kaynaklarında da görmekteyiz. Bkz.; W. Fuchs s.448.

bir yönetim devam edememişti. 791’de Sistân’da Ömer İbn Umare adlı bir valinin olduğu görülmektedir. Bu tarihte Evk halkından olan Hüseyin adlı bir haricinin isyanı Sistân’da ciddi karışıklığa sebep olmuştur. Bu tarz karışıklıklardan en iyi şekilde yararlanmayı bilen Türk kabileleri birleşerek Arap ordularına saldırmak için fırsat kolladılar. Durumu fark eden Ömer İbn Umare, oğlu Sadaka’yı ve komutanlarından İbn Semüre el-Gazi’yi büyük bir orduyla Rutbil’in hâkimiyeti altındaki Ruhhac’a gönderdi. Arapların galip geldiği bu savaşta pek çok Türk öldürüldü.

Rutbil, bölgedeki Harici isyanlarından istediği gibi yararlanamamıştı ama Sistân valileri de bu isyanları tamamen bastıramamıştı. Bunun üzerine halife Harun Reşid 792’de Horasan ve Sistân’ın yönetimini Fazl b. Yahya’ya verdi ve Fazl, Yezid ibn Cerir’i Sistân’a gönderdi.⁴⁸⁹ Kısa bir süre sonra Yezid, Fazl b. Yahya tarafından görevinden azledilerek yerine İbrahim bin Cibril Sistân’a gönderilmişti. İbrahim Sistân görevinde Türklere karşı ciddi başarılar kazanarak hayli ganimetle Sistân’a geri dönmüştü. Bu tarihten sonra 798’de Horasan valiliğine atanan Ali b. İsa’nın Hamza Şari adında bir Hariciyi takip ederek Kâbil’e kadar gittiği ancak eli boş olarak döndüğü bilinmektedir.⁴⁹⁰

d. Me’mun’un Hilafeti ve Kâbil’e Saldırısı

Halife Harun Reşid’in vefatından sonra her ne kadar oğullarından Emin Halife olsa da diğer oğlu Me’mun ile aralarındaki gerginlik devam etmişti. Halifelik makamına Emin’in geçmesi ardından Me’mun doğu illeriyle meşgul olmuş ve kardeşi ardından halife olmayı beklemeye koyulmuştu.⁴⁹¹ Lakin 811 yılında Halife Emin’in hutbelerden Me’mun’un adını çıkarıp adına basılan paraları geçersiz sayması ve oğlunu veliaht tayin edip adına biat toplaması iki kardeş arasında mücadelenin yeniden başlamasına sebep olmuştu.⁴⁹² Abbasi hilafetinin içine düştüğü bu karışıklık tıpkı Emevi döneminde olduğu gibi Türk Şâhîler için bir fırsattı ve Kâbilşah bu sırada Horasan’a saldırdı. Hali hazırda

⁴⁸⁹ Roy Mottahedeh, s.70.

⁴⁹⁰ The Tarikh-i Sistân, s.119 vd.

⁴⁹¹ Bahriye Üçok, **İslam Tarihi Emevîler-Abbâsîler**, Ankara 1968, s.94 vd.

⁴⁹² Hasan Hüseyin Güneş, “*Abdullah Me ’mun ve Muhammed Emin ’in Hilafet Mücadelesi*”, **Çeşm-i Cihan II/2**, s.13.

halife Emin'le mücadelesi devam ederken doğu vilayetlerinde patlak veren büyük bir savaşın güç kaybı olacağı gerçeğini fark eden Me'mun, yardımcısı Fadl b. Sehl'in⁴⁹³ tavsiyelerine uyarak Kâbilşah ile anlaşma yoluna gitti.⁴⁹⁴

e. Doğu Türk Şâhîlerinin İnkırazı

813 yılında mücadeleden galip çıkarak halifelik makamına gelen Me'mun, makamı için tehlikeli gördüğü bazı iç isyanları bastırdıktan sonra Kâbilşah ile yarım kalan mücadelesini devam ettirdi.⁴⁹⁵ Kaynakta adına Mahrab Pati Dumi (Mihrab Beni Dumi) şeklinde rastladığımız Kâbilşah'ın ismi muhtemelen Spalapati Deva idi.⁴⁹⁶ Halife Me'mun Kâbilşah'ı cezalandırmak için üzerine yürüdü ve bu mücadelenin de galibi Me'mun oldu. Kâbilşah ele geçirilen bütün ganimetlerle Halife'nin huzuruna çıkarıldı ve İslamiyet'i kabul etti.⁴⁹⁷ Bu olaydan sonra haraç iki katına çıkarıldı, Kâbil ve Kandahar şehirleri arasında posta teşkilatı kuruldu ve ülke Horasan valiliğine bağlandı. Yine bu tarihten itibaren Abbasi hilafet bayrağı doğuda Keşmir'e kadar uzanmış oldu.⁴⁹⁸

⁴⁹³ Tam künyesi Zü'r-riyâseteyn Ebü'l-Abbâs el-Fazl b. Sehl es-Serahsî olan bu Abbasi veziri hakkında bilgi için bkz., H.D. Yıldız, “*Fazl b. Sehl*”, **DİA XII**, s.275-276; Mesut Can, **Fazl Bin Sehl'in Hayatı ve Şahsiyeti**, Konya 2010, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁴⁹⁴ M. Can, “*Me'mun Dönemi Siyasette Vezir Fazl b. Sehl'in Rolü*” **İSTEM XIV/28 (2016)**, s.333 vd.

⁴⁹⁵ Daha önce Arap ordularının Ceyhun'un güneyinde kalan topraklardaki yerel hanedanlarla olan mücadeleleri hakkında detaylı malumat bulabildiğimiz Taberi'nin Tarihü'r-Rusûl ve'l-Mulûk ve Belazuri'nin Fütûhu'l-Büldân veya Tarih-i Sistan gibi dönemin önemli kaynaklarında şaşırtıcı biçimde bu hususla ilgili detaylı bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte eserini 858 yılında tamamlayan Ebu'l-Velid Muhammed el-Ezraki'nin yazdığı '*Ahbaru Mekke*' adlı eserde Kâ'be'nin içinde bulunduğu konuyla ilgili iki kitabeden bahsetmektedir. Bahsi geçen kitabeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., M.A. Gafur, s.4-12.

⁴⁹⁶ Kâbilşah'ın ismi konusunda Ezraki'nin farklı nüshalarında bu ismin Arapçaya evrilmesiyle bozulduğunu aslının Sanskritçeden geldiği düşünülmektedir. Bkz., A. Gafur, s.6.

⁴⁹⁷ Ezraki'nin eserinde bahsettiği iki kitabe de bu ganimetler arsındaki tahtın üzerinde yazılı olan kitabedir. Bkz., A. Rehman, s.85.

⁴⁹⁸ Keşmir'in fethi hakkındaki malumatı her ne kadar bazı kronolojik hata ve abartılar görülse de Hint kaynaklarından tespit edilebilmektedir. Bu konuda Keşmir tarihinin önemli ana kaynaklarından olan Kalhana'nın Rajatarangini'si Ezraki'nin eseriyle karşılaştırmalı olarak gidildiğinde Keşmir kralı Lalitapida döneminde Memun'un seferi gerçekleştirilmişti. [Bkz., Rajatangini II, s.310.] Ayrıca Kâbilşah'ın Me'mun ve Emin'in mücadelesi dönemi Horasan'a saldırısında Keşmir kralının onu kışkırttığı, bu yüzden Me'mun'un bu saldırıya verdiği destek sebebiyle cezalandırdığı düşünülebilir. Bkz., A. Gafur, s.9.

Kaynaklarda geçen Spalapati Deva veya Mehrab Pathi Dumi adındaki Kâbilşah muhtemelen Biruni'nin bahsettiği son hükümdar Lagaturman olmalıdır.⁴⁹⁹ Kâbilşah'ın daha sonra herhangi bir başkaldırı olmadan Ebu'l Abbas Abdullah b. Tahir'in⁵⁰⁰ Horasan valiliğinde(828-844) belirlenen haraç miktarını ödediği bilinmektedir.⁵⁰¹ Ancak verilen haraç miktarının son savaştaki mağlubiyet sonrası iki katına çıkarılması halkın zor duruma düşmesine sebep olmuştur. Tüm bunlarla beraber Lagaturman'ın kötü yönetimi halkın sürekli olarak Brahman yardımcısı Kallar'a şikâyetle bulunmasına sebep oldu. Halkın kendisine duyduğu sempati ve devletin içine düştüğü sıkıntılardan faydalanmayı bilen Kallar, bir darbeye Lagaturman'ı devirerek yönetimi düzeltmek adına Lagaturman'ı hapse attırdı. Fakat daha sonra hapse attırdığı devrik hükümdar Lagaturman'ı azlederek yerine geçti. Böylece Türk Şâhî hâkimiyetinin Kâbil'deki doğu kolu 843 yılında son buldu.⁵⁰²

⁴⁹⁹ Bu isim araştırmacılar tarafından başka şekillerde okunsa da Biruni'nin eserinde açık bir şekilde Lagaturman olarak geçmektedir. Biruni, s.13 vd. Bununla birlikte bütün okumalardan çıkarılabilecek genel ifade bu ismin Akhun hükümdarı Toraman'a dayandığıdır. Bkz., A. Rehman, s.87.

⁵⁰⁰ Abbasilerin önemli ailelerinden Tahirilere mensup devlet ricâlinin önemli simalarından bu komutan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., H.D. Yıldız, “*Abdullah b. Tahir*”, **DİA I**, s.137-138.

⁵⁰¹ İbn Hurdabih, s.43.

⁵⁰² Biruni, II, s.14.

III. BÖLÜM

BÖLGE DEVLETLERİYLE MÜNASEBETLER VE ÇÖKÜŞ

Türk Şâhîlerin ortaya çıkmasından önce, VII. yüzyılın başlarında, Asya’da, üç önemli gücün varlığı dikkati çekmektedir. Bunlar; batıda günümüzdeki İran coğrafyasında yer alan Sâsânîler,⁵⁰³ Urallardan Kadirgan dağlarına Güney Sibirya Tundralarından Horasan, Pamir düğümü Himalaya dağ silsilesine kadar uzanan alanda yani bugün genellikle Orta Asya olarak anılmak istenilen Türkistan’da Göktürkler, doğuda Çin Seddi’nin güneyinden Hindiçini yarımadasına kadar uzanan sahada Tang hanedanıydı. Bu üç büyük gücün arasında ise Ceyhun’un membaından Sind’e kadar hatta oradan merkezi Hindistan bozkırlarına kadar uzanan alanda ise Akhun hâkimiyeti söz konusu idi. Ancak Akhunlar Göktürk ve Sâsânîlerin güçlenmesine paralel olarak zayıflamaya başlayacak ve nihayet bahse konu iki büyük gücün anlaşıp ortak hareket etmeleri sonucunda ortadan kaldırılacaktır.

VI. yüzyılın son çeyreğinde Göktürk ve Sâsânîler bir yandan Akhunlara karşı ittifak yaparken aynı zamanda Çin’den başlayıp Avrupa’ya kadar devam eden ticaret yolu⁵⁰⁴ üzerinde ciddi bir mücadeleye girişmişlerdi. İpek Yolu’nu kontrol etme mücadelesinde Göktürkler, içinde bulundukları şartlara göre bazen Sâsânî, bazen de Bizans ile ihtiyaç hâsıl olduğunda da her ikisiyle aynı anda diplomatik ya da askeri temasa geçebilmekteydi.⁵⁰⁵ Nitekim Akhunlara karşı Sâsânîlerle iş birliği yaparken diğer taraftan Sâsânîlere karşı da Bizans’la işbirliğine gitmekten geri durmamışlardır. Buna karşılık Sâsânîler, bahse konu ticaret yolunu kendi

⁵⁰³ Adını efsanevi kurucusu Erdeşir-i Bâbekân’ın dedesi, Sasan’dan alan bu devlet [bkz., Tahsin Yazıcı, “*Erdeşir*”, **DİA XI**, s.284.] M.Ö. III. yüzyılın ortalarında kurulan ve gerek iç savaşları gerekse Romalılarla olan mücadeleleriyle zayıflayan Partların yerine M.S. 224’de İran’da kurulmuştur. Bkz., Esko Naskalı, “*Sâsânîler*”, **DİA XXXVI**, s.174.

⁵⁰⁴ Batı’dan Doğu’ya kara yoluyla giderken İran içerisinden geçmek zorunda olan bu yol daha sonra Batı ve Doğu Türkistan bölgelerinden geçmek suretiyle Çin başkentlerine kadar uzanmaktaydı.

⁵⁰⁵ D.A. Akbulut, s.101.

menfaatleri doğrultusunda istismar etmek isterken doğuda Göktürkler ve Çin'i, batıda ise Bizans'ı karşılarında bulmaktaydı.⁵⁰⁶

Esasen Çin'den kara ve deniz üzerinden kendisine ulaşan ticaret yollarını büyük ölçüde kontrol eden Sâsânîler, aynı zamanda şarap ve at karşılığı Çin ile Hindistan'dan çeşitli baharatlar, ipek, seramik vb. emtia ithal etmekte sonra da bunların büyük bir kısmını oldukça yüksek bir kâr payı ilave ederek Doğu Akdeniz limanları ile Anadolu üzerinden Batı'ya ihraç etmek suretiyle söz konusu ticaretten aslan payını almaktaydı.⁵⁰⁷

Gerek Partlar gerek Sâsânîler olsun İran'da kurulan devletlerin buradan geçmek mecburiyetinde olan bahse konu ticaret yolundan yani yaygın olarak bilinen adıyla İpek Yolu'ndan en geniş şekliyle istifade etme istekleri yukarda söz konusu edilen çatışmaların temel sebeplerinden birisidir. Onun için İpek Yolu Part ve Sâsânî dönemlerinde zaman zaman kapalı kalacaktır.⁵⁰⁸ Bu dönemlerde Doğu-Batı ticareti ağırlıklı olarak denize kaymış, Romalılar Kızıl Deniz vasıtasıyla Hindistan'a ulaşmak suretiyle Part ve Sâsânîleri büyük oranda bu ticaretin dışında tutmayı başarmıştır.⁵⁰⁹ Ancak bu tür uygulamalar hem doğudaki devletlerin -ki bunların da büyük çoğunluğu Türk devletleridir- hem de Çinlilerin zararına olmaktaydı. Bu da Romalı tüccarları kara yolunu kullanmaya zorlayan önemli faktörlerden birisi olacaktır.

III. yüzyılın sonlarında Anadolu'da etkisini artıracak olan Sâsânîler, kara yolunu tekrar işler hale getireceklerdir.⁵¹⁰ Ancak VI. yüzyılın son çeyreğinde

⁵⁰⁶ Bu ittifaklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Selma Umurhan, **I. Göktürk ve Doğu Göktürk Dönemi Kağanlık Mücadelelerinde İttifak Arayışları**, Kayseri 2018, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁵⁰⁷ Bu dönemdeki limanlar ve deniz yolu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., U.T. Sivrioğlu, “Sâsânîler Dönemi İran’ında Limanlar ve Deniz Ticareti”, **TOD XXII (Haziran 2015)**, s.39 vd.; konuyla ilgili ayrıca bkz., W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, (nşr. E.Z. Karal), Ankara 2000, s.10; Fernard Broudel, **Maddi Uygarlık (Dünyanın Zamanı)**, (nşr. M.A. Kılıçbay), İstanbul 2017.

⁵⁰⁸ M. Tezcan, “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi”, **TEKE III**, Bursa 2014, s.96.

⁵⁰⁹ Erken dönem Roma-Sâsânî münasebetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Emine Bilgiç, **Geç Roma İmparatorluk Çağında Roma – Sâsânî İhtilafları: Roma’nın Doğu Sınırları**, Antalya 2012, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁵¹⁰ S. Cöhce, “Nusaybin ve Çevresi...” s.84.

Bizans İmparatoru I. Justinianus (527-565) ile I. Hüsrev (531-579) arasındaki mücadeleler bu defa Sâsânîleri İpek Yolu'nu kapatmaya zorlayacaktır.⁵¹¹ Onun üzerine Bizans, Göktürklerle anlaşarak bu güzergâhı Hazar Denizi üzerinden ya da kuzeyinden Karadeniz'e; Kırım'a ulaştırmaya çalışacaktır.⁵¹²

Cihanşümül bir devlet olma yolunda süratle ilerleyen Göktürkler, bu güzergâhın kendilerine sunduğu coğrafi imkânları kullanarak Sâsânîlerin ekonomik ve askeri manevra alanlarını daraltmak istemiştir. Sâsânîlerin en parlak dönemi olarak bilinen I. Hüsrev zamanında İpek Yolu'nda etkin olmaya başlayan Göktürkler, batıya doğru ilerleyişinde ilk önce kendileri gibi dünya siyasetinde etkili olan Sâsânîlerle ittifak ederek eski gücünü yavaş yavaş kaybeden Akhunları ortadan kaldırmak istemişti.⁵¹³ Hatta Göktürkler Sâsânîleri kontrol altına almak için evlilik yoluyla bir akrabalık kurma yoluna gitmiş ve bu sebeple İstemi Yabgu'nun kızı Sâsânî hükümdarı Hüsrev Anuşirvan ile evlendirilmiştir.⁵¹⁴

Ortaya çıktıkları dönemden itibaren Sâsânîlerle temas halinde bulunan hatta ilerleyen dönemlerde taht kavgalarına müdahil olan Akhunlar,⁵¹⁵ Sâsânî hükümdarları için her zaman bir tehdit unsuru olmuştu.⁵¹⁶ Özellikle Göktürklerin

⁵¹¹ 531 yılında tahta çıkan I. Hüsrev döneminde ise iki devletin küçük çaplı bölgesel rakiplerinin yanlarında yer almasıydı. Neticede aradaki savaş ve anlaşmazlıklar sebebiyle kapanan ticaret yoluna karşı I. Justinianos Bizans ticaretini İran'a bağlı kalmaktan kurtarmak için Kızıldeniz'deki limanlardan Hindistan'a yol bulmayı denedi ise de Doğu ile doğrudan doğruya birleştirecek yeni ticaret yolları açmayı başaramadı. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., İman S. Rezaei, "V.-VII. Yüzyıllarda Bizans-Sâsânî İlişkileri", [https://www.academia.edu/32682528/V.VII. Y%C3%BCzy%C4%B1llarda_BizansSâsânî_%C4%B0li%C5%9Fkileri_%C4%B0raniyat_Dergisi_\(04.04.2019,_17:58\)](https://www.academia.edu/32682528/V.VII._Y%C3%BCzy%C4%B1llarda_BizansSâsânî_%C4%B0li%C5%9Fkileri_%C4%B0raniyat_Dergisi_(04.04.2019,_17:58);); ayrıca bu iki imparatorun Akdeniz politikaları hakkında bilgi için bkz., Emine Bilgiç Kavak, **Doğu Roma İmparatoru Justinianus ve Sâsânî İmparatoru Hüsrev Anuşirvan'ın Doğu Akdeniz Politikalarının Karşılaştırılması**, Antalya 2018, (Basılmamış Doktora Tezi).

⁵¹² Mehmet Özmenli, "V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sâsânî Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler", **ÇÜSBED XVII/3 (2008)**, s.329.

⁵¹³ Yılmaz Karadeniz, "I. Hüsrev Dönemi'nde İpek Yolu Üzerinde Sâsânî-Göktürk Mücadelesi (531-579)", **USAD IV/16 (Kış 2011)**, s.207 vd.

⁵¹⁴ Bkz., İ. Kafesoğlu, s.97.

⁵¹⁵ Sâsânî-Akhun münasebetleri için bkz., Cihat Cihan, "Türk-Sâsânî Askerî İttifakları ve Sâsânî Ordusunda Türkler", **MKÜSBED XII/32 (2015)**, s.96 vd.

⁵¹⁶ Aslında Sâsânî-Akhun ihtilafının canlanması 499'da Akhunların başa getirdiği I. Kubad zamanına dayanmaktadır. O arada bahse konu ihtilaf Sâsânî-Bizans ilişkilerini de etkileyecektir. Nitekim 502 yılında Akhunlara haraçlarını veremeyen Sâsânîler Bizans'tan borç istemiş fakat Bizans bunu reddederek Akhunlar ile Sâsânîleri çarpıştırmak istemişti. Bunun üzerine Sâsânîler aynı yıl Bizans üzerine bir sefer düzenledi. Bu savaşta Akhun askerleri de Sâsânî ordusu içinde

yönetim merkezine hayli uzak olan güney Ceyhun toprakları İpek Yolu'nun kontrolünde Sâsânîlerin elini oldukça güçlendirecekti. Akhunların bu ittifak görüşmelerini engellemesi,⁵¹⁷ Batı Göktürk yabgusu İstemi'yi 562 yılında ittifakı beklemeden harekete geçmeye mecbur bıraktı. Her ne kadar Akhunlar ittifakı engellediyse de tek başına bu devletlerle mücadele etmeleri neredeyse imkânsızdı. O sebeple bu kez Akhunlar ittifak arayışı içerisine girecek ve Çin'den yardım talep edecektir. Ancak bu girişim olumlu bir netice vermeyecektir.⁵¹⁸ O arada Akhunlara karşı Göktürklerin saldırıya geçtiğini öğrenen Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev de harekete geçerek Akhunları mağlup etmiştir.⁵¹⁹ Bu savaşın akabinde Ceyhun nehri Sâsânîler ile Göktürkler arasında sınır haline gelecektir.

Sâsânîlerle istedikleri ittifakı tesis etmeye fırsat bulamasalar da amaçlarına ulaşan Göktürkler bu defa siyasetlerinin ikinci kademesi olarak Bizans ile ittifak görüşmelerine başlayacaktır. Aslında iki büyük cihan devleti olan Bizans ile Sâsânîlerin arasındaki mücadeleler Göktürk-Bizans ittifakını kendiliğinden ortaya çıkarmış gibidir. Ancak bu ittifakın da tahmin edilebileceği üzere çok uzun ömürlü olması beklenemezdi. Nitekim VI. yüzyılın son çeyreğinde batıya doğru ilerleyerek bugünkü Azerbaycan'a kadar ulaşan Göktürlere karşı Bizans'ın Avarları kullanmak istemesi iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olacak ve

yer aldı. Her ne kadar Sâsânîler savaşta başarılı olsa da Hun kabilelerinin Hazarlara katılmasıyla anlaşma yapmaya mecbur kalındı. Ancak iki tarafın çıkarlarına uymayan maddeler anlaşmanın gerçekleşmesini engellemiştir. Bizans-Akhun münasebeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., M. Vivien de Saint-Martin, **Les Huns Blancs ou Ephthalites**, Paris 1849, s.18 vd.

⁵¹⁷ De Guignes, Hunların... II, (nşr. H.C. Yalçın) s.210.

⁵¹⁸ Yüzyıllar boyunca Çin'de üretilen ve sanayisi tesis edilen ipek bu dönemde Çin'den başka bir memlekette, Hotan'da kralının bir Çinli prensesle evlenmesi üzerine sanayisinin önemli bir parçası haline geldi. Bu Çinli prenses, gümrük memurlarının sıkı nezaretine rağmen, yeni vatanına ipekböceği tohumu, böcek ve dut tohumu götürmeyi başarmıştır. Böylece Çin'den başka bir memlekette ipek ticareti başlamış ve her ne kadar Çin bu pazarın büyük bir kısmını elinde bulundursa da artık ipek üretiminde tek el değildi.[Bkz., W. Heyd, s.5] Bunun yanında imparatorluk tahtında da ciddi sıkıntıların olması, coğrafyanın uzak olması, üç rakibin birbiriyle olan mücadeleden hiçbir kaybı olmadan faydalanmak istemesi gibi bir takım siyasi faktörler de Çin'in Akhunların yardımına kayıtsız kalmasını açıklayabilmektedir. Bu dönem Çin İmparatorluğu'nun durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., W. Eberhard, Çin Tarihi, s.172 vd.

⁵¹⁹ D. Avcioglu, III, s. 1112.

neticede Göktürkler Kırım'ı talan ederek Bizans'a karşı bir güç gösterisinde bulunma ihtiyacı hissedeceklerdir.⁵²⁰

A. GÖKTÜRKLERLE MÜNASEBETLERİ

Akhunların 557'de uğradıkları ağır saldırıdan yaklaşık on yıl sonra yıkılmalarını müteakip Göktürkler Sâsânîlerle komşu olmuş ve dönemin dünya siyaset arenasında önemli bir konuma yükselmiştir.⁵²¹ 557'den 588'e kadar geçen sürede Göktürkler Sâsânî imparatoru Anuşirvan'ı vergiye bağlamış ve Bizans Devleti ile ticari ilişkileri başlatmıştır.⁵²² Bütün bu gelişmeler ve İstemi Yabgu'nun ölümünden sonra yönetimde baş gösteren anlaşmazlıklar, Göktürk Devleti'nin Doğu ve Batı Göktürkler olmak üzere ikiye ayrılmasına sebep olacaktır.⁵²³

588-659 yılları arasında Göktürklerin Ceyhun nehri güneyindeki hâkimiyetleri hususunda bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. 630 yılında bu coğrafyayı ziyaret eden Hsüan Tsang'ın seyahatnamesinde bölgenin T'ung Yabgu'nun idaresinde olduğu belirtilmektedir.⁵²⁴ Öyle anlaşıyor ki İstemi Yabgu bölgede Akhun hâkimiyetine son verdikten sonra tıpkı Mo-tun gibi Ceyhun'un güneyindeki bütün Türkleri hâkimiyeti altında toplamak istemişti. Ancak Batı Göktürk Devleti'nde T'ung Yabgu'nun ölümünden sonra karışıklıklar baş

⁵²⁰ Konuyla ilgili kaynaklarda Göktürklerin Avarlar meselesinde Bizans elçilerine kullandıkları ifadeler ve Kırım'a yapılan bir nevi te'dib harekâtı bile Göktürklerin Bizans'a karşı dönem içerisindeki güç ve etkinliğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., İ. Kafesoğlu, s.99.

⁵²¹ D.A. Akbulut, s.109.

⁵²² W. Heyd, s.15.

⁵²³ İstemi'den sonra yerine geçen oğlu Tardu askeri yönden babasına benzese de idareci olarak aynı kabiliyeti gösteremeyen ve ihtiraslarının kurbanı olan bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Çinliler, onun bu zaafından faydalanarak Doğu kanadının kendisine verilmemiş olmasından küskün olan Mu-kan'ın oğlu Ta-lo-pien'in Tardu'nun yanına gitmesini telkin ettiler. Esasen Mu-kan bile bu oğlunu annesi asil yani Türk soyundan olmadığı için tahta aday göstermemişti. Hâkan Ta-po da 581'de ölürken, kendi oğlu yerine onun hâkan olmasını istediği hâlde, toy bunu kabul etmeyerek Ko-lo'nun oğlu İşbara'yı hakanlığa getirmiştir. Neticede Çin İmparatorluğu'nun siyaseti başarılı olmuş ve Göktürkler doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz., İ. Kafesoğlu, s.102.

⁵²⁴ T. Watters, I, s.102.

gösterdi.⁵²⁵ Göktürklerin bu karışık döneminde Çin İmparatorluğu güçlenmeye başlayarak kısa süre sonra önce Göktürklerin Doğu sonra da Batı hâkimiyetine son vermiştir. 680’de Göktürkler devletlerini tekrar ayağa kaldırmaya muvaffak olsalar da Ceyhun’un güneyinde fazlaca etkili olamayacak ve bölgeyi Arap saldırılarından koruyamayacaktır.⁵²⁶ Bu durum bölgedeki diğer siyasi teşekküllerle birlikte Türk Şâhîlerin de Çin İmparatorluğu’na bağlanmasına sebep olacaktır.

705’ten 715’e kadar süren Kuteybe b. Müslim’in bu fetihleri Orta Asya’daki hâkimiyetleri dışarıdan destek almaya sevk etmiş ve bunun için Çin yerine ilk önce Göktürkler tercih edilmiştir. Yirmi yıl kadar süren Çin tahakkümünden sonra kurulan II. Göktürk Devleti 699’dan sonra Sir Derya’dan Demirkapı’ya kadar nüfuzlarını yaymak istemiş ise de pek başarılı olamamış ve Orta Asya hâkimiyetlerini de Araplara karşı koruyamamıştır. Bu olaylardan sonra 710 yılında Ceyhun’un güneyindeki boyların Göktürlere isyanı başlamıştır. Göktürk hâkimiyetinde olmak istemeyen bu gruplar Çin sarayına elçiler göndererek bağılılıklarını bildirmiştir.⁵²⁷

B. ÇİN İMPARATORLUĞU İLE MÜNASEBETLERİ

Akhunların yıkılışından sonra Batı Göktürk Devleti’nin hâkimiyetine giren gruplar, 659 yılından itibaren hâkîm oldukları alanda bağımsız birer siyasi teşekkül olma yoluna gittiler.⁵²⁸ Göktürkler gibi bir rakipten kısa süreliğine de olsa kurtulmuş olmalarına rağmen Çinliler bu siyasi teşekküller üzerinde tam bir hâkimiyet tesis etmeyi başaramadılar. Sadece 665-715 yılları arasında Sir derya ile İndus arasındaki bazı siyasi teşekküllere zaman zaman müdahale etmeye çalıştılar.⁵²⁹ Ancak bu girişimler kalıcı neticeler vermekten çok uzaktı. Nitekim 661’den 705’e kadar Ceyhun’un güneyinde bulunan hâkimiyetler Çin’den yardım

⁵²⁵ S. Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 2011, s.104 vd.

⁵²⁶ A. Taşağıl, s.358.

⁵²⁷ Ahmet Taşağıl, s.356 vd.

⁵²⁸ 713 yılında Toharistan Türk Yabguluğu’nun başında bulunan Nizek Tarhan, Kuteybe’ye isyan ettiğinde Belh, Talekan, Faryab, Cüzcan ve Kâbil’de hüküm süren Türk hükümdarlarını Kuteybe’ye karşı birlikte saldırmaya davet etmiştir. Bkz., E. Konukçu, Kuşanlar..., s.109.

⁵²⁹ R. Grousset, s.112; Tang Hanedanı’nın Türk toprakları ile alakalı faaliyetleri için bkz., Gülnar Kara, “*Tang Hanedanı’nın...*”, s.45-67.

talep etmeden varlıklarını devam ettirmeyi başaramışlardır. Esasen Çin İmparatoriçesi Wu'nun da bölge ile uğraşabilecek imkânı bulunmamaktaydı.⁵³⁰ Zira Tibetlilerin büyük bir kuvvetle yükselişi ve bu arada Kaşgar bölgesini kontrol altına alması Çin'in batıda müdahalede bulunma imkânını tamamen ortadan kaldırmaktaydı.⁵³¹

a. Arap-Çin Mücadelesinde Türk Şâhîler

Ceyhun'un güneyinde çeşitli nüfuz ve hâkimiyet alanlarına sahip Akhun bakiyesi Türk grupları VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde çok çetin bir mücadele dönemine girdiler. 705 yılında Arap-İslam orduları komutanı Haccac b. Yusuf, bir taraftan Sistan'ı tamamen ele geçirmek için uğraşırken⁵³² diğer taraftan ordularına ağır mağlubiyetler yaşatan ve İbn Eş'as'ın isyanına destek veren Türk hükümdar Rutbil'i te'dib etmek istiyordu. Birkaç başarısız valinin ardından kendisi gibi sert mizaçlı, liyakat ve dirayet sahibi bir komutan olan Kuteybe b. Müslim'i buldu.⁵³³

669 yılında Basra'da doğan Kuteybe, Kays Bâhile kabilesine mensuptur. 695 yılında Basra'da Haccac b. Yusuf'a karşı başlatılan bir ayaklanmanın bastırılmasında görevli bir komutan olarak görülen Kuteybe, gösterdiği üstün meziyetlerle Haccac'ın ilgisini çekmiş ve daha sonra onun tavassutu ile Halife Abdülmelik(689-705) tarafından Horasan valiliğine getirilmiştir.⁵³⁴

702 yılında Horasan valiliğine atanan Kuteybe b. Müslim, bölge halkını İslamiyet'e ısındırmak için kendine has bazı metotlar geliştirerek uygulamıştır. Bu tedbirler zamanla istenilen sonuçları verecek ve İslamiyet bölgede köklü bir din olacaktır.⁵³⁵ Bunun dışında bölgedeki Arap kabile reislerinin rekabet hırsları

⁵³⁰ 690 yılında Chou sülalesinin imparatoriçesi olarak tahta çıkan imparatoriçe Wu, Türklere ve Toba ailelerine mensup adamlara hassaten orduda olmak üzere pek çok hükümet işlerinde mühim mevkiiler vermekte idi. Bu dostane tutum ilerleyen dönemde Kapagan Kağan'ın elini kuvvetlendirecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Eberhard, Çin Tarihi, s.208 vd.

⁵³¹ E. Chavannes, s.356 vd.

⁵³² C. Brockelmann, İslam..., s.75 vd.

⁵³³ Z. Kitapçı, Türkistan'ın..., s.143 vd.

⁵³⁴ K. V. Zetterstéen- İ. Kafesoğlu, "Kuteybe", İA VI, s.1051 vd.

⁵³⁵ Bu tedbirler; bölgede çok sayıda temsilcisi bulunan Budizm ve Zerdüştülüğün önünün kesilmesi ve ambargo uygulanması, fethedilen bölgelerde ciddi bir irşâd faaliyeti yürütülmesiyle beraber

ve mahalli yönetimlerin itaatsizliğiyle sarsılan devlet otoritesini yeniden tesis etmek için de harekete geçmiştir. Özellikle onun bölgeye gelişinden rahatsız olan kabile reislerinin adeta yağma ve çapulcular sürüsü haline getirdiği Arap-İslam ordularına çeki düzen vererek üstün askeri dehası ile yeniden vurucu bir güç haline getirmiştir.⁵³⁶

Bölgeye gelişinden kısa bir süre sonra Arap-İslam ordusunu eski gücüne kavuşturan Kuteybe, harekâta Toharistan merkezi Belh'ten başlayarak bölgedeki mahalli yönetimleri idaresi altına almaya muvaffak olacaktır. 714'te Türkistan'a doğru fütühatını devam ettiren Kuteybe, Haccac b. Yusuf'un ölüm haberi üzerine fetihleri durdurarak askerlerin bir kısmını terhis edip halifeden gelecek haberi bekledi. Halife Velid'den gelen müstakil Horasan valiliği görevinden sonra fetihlerine devam eden Kuteybe, 715'te Kaşgar üzerine yürüdü.⁵³⁷ Çin sınırlarına yaklaştığında imparatorla elçi teâtisinde bulundular. Bu sefer sırasında halife Velid'in öldüğü ve yerine Süleyman b. Abdülmelik'in halife olduğu haberi geldi. Taht mücadelelerinde kardeşi Velid'in destekçisi olduğu için yeni halifenin sevmediği Kuteybe, azledilme korkusuyla Süleyman'a itaat mektubu göndermiş ancak gelecek cevabı beklemeden isyan etmiştir. Bu durum üzerine daha önce azlettiği kabile reislerinden Hasan b. Ebu Sûd maiyetindeki halifeliliğin askerleri tarafından 715 yılında ailesiyle birlikte Fergana'da öldürüldü.⁵³⁸

b. Çinlilerin Göreceli Üstünlüğü

Kuteybe b. Müslim'in ölümü sonrasında Çin-Arap mücadelesinde kısmen Çinlilerin lehine olan yeni bir sürece girilmişti. 715'de Araplar ve Tibetliler Fergana hâkimi olarak A-leao-ta adında birini atadılar.⁵³⁹ Meşru hükümdar,

bu bölgelerde imar ve iskân politikaları uygulanarak Müslüman nüfusun yerleştirilmesi, yerli ahalinin evine Müslüman ailelerin yerleştirilerek kontrol altında tutulup aynı zamanda İslam'a davet etme ve bu bölgelerde teşkilatlanmaya gidilmesiydi. Ayrıntılı bilgi için bkz., Z. Kitapçı, *Türkistan'ın..*, 123 vd.

⁵³⁶ Ali Aksu, “*Yezid b. Velid'in Hayatı ve Halifeliliği*”, *CÜİFD/4* (2000), s.289 vd.

⁵³⁷ H.A.R. Gibb, s.70.

⁵³⁸ İsmail Yiğit, “*Kuteybe b. Müslim*”, *DİA XXVI*, s.490 vd.

⁵³⁹ “Araplar, Tibetlilerin kendilerine Seyhun'da verdikleri desteğin karşılığını Kaşgarya'da ödediler. O sebeple Kuça'daki Çinli genel vali, 717 yılı başlarında gönderdiği bir raporda Türgişlerin Kaşgarya'ya saldırmak için Araplar ve Tibetlilerden yardım aldıklarını, Yeke-arık ve Aksu'nun çoktandır kuşatma altına alındığını ve kendisinin de onlara karşı savaşmak için

Kuça'ya sığınarak Çinli validen destek istedi. Bu vali derhal bir ordu toplayarak cebri yürüyüşle batıya hareket etti. A-leao-ta on birinci ayda yenildi ve dağlara kaçtı. Bu başarıların ardından aralarında Taşkent, Semerkant ve Kapisa'nın da bulunduğu sekiz krallık bağılıklarını bildirmek için Çin sarayına elçilik heyetleri gönderdi.⁵⁴⁰

719 yılının ilkbaharında Buhara, Karatekin ve Semerkant hükümdarları aynı anda Çin'e elçi göndererek Araplara karşı kendilerine yardım etmesini istediler. Mesela Buhara hükümdarı Tuğşad'a, Türgişlere yardımına gelmelerini emretmesini istiyor ve bu ittifak gerçekleşirse zaferin kesin olacağını belirtiyordu. Diğer yandan Karatekin hükümdarı Nârâyana Arapların bütün varlığını ele geçirdiğinden şikâyet ederek Çin'den adaleti sağlamasını, karşılığında imparatorluğun batısında sadakatle nöbet tutacağını vaat ediyordu. Semerkant hükümdarı Gurek ise ülkesinin otuz beş yıldan beri harp halinde olduğunu, Kuteybe'nin 712 kuşatmasını hatırlattıktan sonra batı ülkelerinde rağbette olan ve Arap egemenliğinin süresini yüz yıl ile sınırlayan bir kehanete atıfta bulunup onların vadelerinin sonuna geldiğini ve başarılarının son bulması gerektiğini, artık fazla gecikmeden onlara saldırmak icap ettiğini düşündüğünü beyan ediyordu.⁵⁴¹

c. Türk Şâhî Elçileri Çin Sarayında

Çin kaynaklarında Kapisa/Kâbil'in Çin İmparatorluğu ile ilişkisi VII. yüzyılın ilk çeyreğine dayanmaktaydı. 619 yılında Kapisa kralı Çin sarayına bir elçi göndererek mücevherlerle süslü bir kemer, bir altın kilit, Kesme kristal, yıllanmış şarap göndermiştir. Aynı yüzyılın ikinci çeyreğinde ise saraya asil atlar yollanmıştır.⁵⁴² 658'de bu bölgenin Siu-sien hükümetine dönüştürülerek 706 yılının başlarında ülkenin kralına “*on bir vilayet sorumlusu ve genel valisi*” unvanları verilmiştir. 719 yılında ise bir elçi vasıtasıyla astronomi ile ilgili bir

Batı Türkleri kağanlarının soyundan gelen birinin kumandasında üç Karluk kabilesini gönderdiğini belirtiyordu. Yine 717 yılında imparator kendi safına çekebilmek ve Tibetlilere geçiş yolunu kapatmak amacıyla Büyük Pu-lü (Baltistan) hükümdarının krallığını resmen tanıyordu.” Bkz., E. Chavannes, s.324 vd.

⁵⁴⁰ E. Chavannes, s.323.

⁵⁴¹ E. Chavannes, s.181 vd.

⁵⁴² E. Chavannes, s.180.

metin, sihir ve esrarengiz ilaç formülleri sunulmuş ve İmparator tarafından bu ülkenin kralına “*Ko-lo-ta-çe T’e-k’in*” unvanı verilmiştir.⁵⁴³ 739 yılında bölgenin kralı Wu-san T’e-k’in Şa/Şah yaşlı olduğu için oğlu Fu-lin-ki-po’nun yerine geçmesini talep etti ve 745 yılında oğlu Pu-fu-çun’a Kapisa ve Udyana kralı unvanları verildi. Son olarak Kapisa’dan 759 yılında Çin sarayına bağlılıklarını bildirmek için bir elçilik heyetinin gittiği bilinmektedir.

Türk Şâhîlerin bir diğer yönetim merkezi olan Zabulistan’dan Çin sarayına gönderilen elçilik heyetlerinin ilki 710 yılında bağlılıklarını bildirmiş ve sonra Kapisa’yı itaat altına almıştır.⁵⁴⁴ Çin İmparatorluğu Araplarla bire bir savaşan krallıklara ordu vermekten çok cesaretlendiren çeşitli unvanlar vermeyi tercih etmiştir. 720 yılında Zabulistan kralına “*Arrohac Hie-li-fa’sı*”, Kapisa/Kâbil kralına ise “*Arrohac Tegini*” unvanı verilmiştir.⁵⁴⁵ 724 yılında Zabulistan kralının Tibet’teki Çinli prenses ile ilgili bir dilekçesi görülmektedir. 709-710 yılında Tibetli bir hükümdarla evlendirilen bu Çinli prenses ülkesinin Tibetle arasındaki savaş sebebiyle endişelenerek Keşmir Krallığı’na sığınmak istemiştir. Keşmir kralı bu isteği kabul etmekle beraber Zabulistan kralından yardım istemişti. Zabulistan kralı durumu Çin sarayına bildirmiş ve imparatorun talimatını beklemiştir. İmparator iki hükümdarı da takdir etmiş ve hediyeler göndermiş ise de herhangi bir müdahalede bulunmamış ve Çinli prenses Tibet’te kalarak 741

⁵⁴³ Eserin tercümesinde kullanılan Ko-lo-ta-çi’nin aslında Arrohac’ı belirten Ho-ta-lo-çi’nin yanlış yazımı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca 711 yılında Zabulistan’a bağlanan bu ülkenin kralına 719’da bu unvanı vermesi pek mümkün görünmemektedir. Bkz., E. Chavannes, s.181, nu. 125.

⁵⁴⁴ E. Chavannes, s.216. Kaynakta bahsedilen Kapisa’nın itaat altına alınma hadisesini pek çok araştırmacı iki yönetim arasında yaşanan tartışmaların bir sonucu olduğunu ve aslında İslam kaynaklarının Arapların bölgeye geldiği tarihlerde ayrı ülkeler ve unvanlarda zikretmesinin de hanedan üyeleri arasındaki bu anlaşmazlık sebebiyle olduğunu düşünmüştür. [Bkz., Marquart, s.250 vd.] Ancak bu olaydan yaklaşık on beş yıl sonra bölgeyi ziyaret eden Huei Chao’nun ifadelerinde Kapisa kralının bölgede daha etkili olduğunu bununla birlikte Zabulistan’daki yeğenin ise hiç kimseye bağlı olmadığını ifade etmesi düşündürücüdür. Bkz., Collected Works..., s.139 vd.

⁵⁴⁵ Arrohac’ın Zabulistan ile aynı yer olmasına rağmen iki hükümdara aynı bölgede farklı unvanlar verilmesi, Çin İmparatorluğu tarafından da bu iki kardeşten birinin üstünlüğünün kabul edildiğini gösterir. E. Chavannes, s. 361.

yılında vefat etmiştir.⁵⁴⁶ 738 yılında Zabulistan kralı Şe-Yü ölünce oğlu Ju-mo-fu-ta halefi ilan edildi.⁵⁴⁷

Elçilik heyetleri dışında Türk Şâhî kralları ile ilgili Çin İmparatorluğu tarafından yapılan bir atama veya verilen bir unvanın tevcihi gibi durumlarda yazılan beratlarda da bilgiler mevcuttur. Ancak bu tarihten sonra Türk Şâhî hükümdarlarının Çin İmparatorluğu ile herhangi bir münasebetine rastlanmamıştır.

C. SAFFARİLERİN KURULUŞU VE TÜRK ŞÂHİLERİN BATI KOLUNUN SONU

IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Abbasilerin hâkimiyet bölgelerinde nüfuzunu sağlayamadığı, Bağdat ve havalisiyle münhasır kaldığı görülmektedir. Özellikle doğuda, Maverâünnehr ve Horasan'da aynı yüzyılın ilk çeyreğinde Samaniler⁵⁴⁸ ve Tahiriler⁵⁴⁹ ismen halifeye bağlı görünse de bağımsız birer hâkimiyet olarak faaliyetlerini sürdürmekteydi.⁵⁵⁰ Bu grupların dışında ortaya çıkışları Hulefâ-yı Râşidîn dönemine dayanan Haricilerin de Ceyhun'un güneyinde nüfuzlarını artırdıkları bilinmektedir. Yine bu yüzyılın ikinci yarısında

⁵⁴⁶ E. Chavannes, s.264.

⁵⁴⁷ E. Chavannes, s. 363.

⁵⁴⁸ Adını Belh hakimi Samanhudat'tan alan ve menşei hususunda farklı rivayetler bulunan Samaniler VIII. yüzyılın sn çeyreğinde kurulan ve XI. yüzyıla kadar varlığını devam ettiren bir hakimiyettir. Samaniler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Hasan Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Samanoğulları", **AÜİFD XLIV/2, (2003)**, s.109-129; E. Göksu, "Târih-i Güzide'ye Göre Sâmanîler", **TAED IV/2 (Güz 2011)**, s.151-174; Aydın Usta, "Samaniler", **DİA XXXVI**, s.64-68.

⁵⁴⁹ Abbasi döneminin güçlü hanedanlarından biri olan Tahiriler, halifeliğin içinde bulunduğu karışıklıklardan istifade ederek yönetiminde bulundukları bölgede, Horasan'da kendi hâkimiyetlerini tesis etmeyi başarmışlardır. Kuruluşuna dair kesin bir tarih verilememektedir. Memun döneminde tam bir itaatle halifelige bağlı olan Abdullah b. Tahir'in daha sonraki Halife Mu'tasım ile olan mücadelesi kuruluşlarını Abdullah b. Tahir'in Horasan emirliğine dayanabileceğini akla getirmektedir. XI. yüzyılın ortalarından X. yüzyılın sonlarına kadar bölgede kurulan kısa süreli hâkimiyetlerden biri olan Tahiriler, 873'de Saffari hükümdarı Yakub b. Leys tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bkz., F. Akçay, , **Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk B. Mahmûd Gerdîzî'nin "Zeynü'l-Ahbâr" Adlı Eserinin Tâhirîler, Saffârîler, Sâmanîler ve Gazneliler ile İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi**, Ordu 2015, s.12 vd, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Tahiriler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., C.E. Bosworth, "The Tahirids and Saffarids" **The Chambridge History of Iran IV**, s.90-135.

⁵⁵⁰ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Recep Uslu, **Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, İstanbul 1997, (Basılmamış Doktora Tezi); Aykut Özbayraktar, **Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehr**, Konya 2014, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Sistan’da bu kez Yakub b. Leys ortaya çıktığı ve kısa sürede bölgede en etkili güç olduğu görülmektedir.⁵⁵¹

a. Yakub b. Leys ve Saffari Devleti

Adını devletin kurucusu Yakub b. Leys’in künyesinden alan Saffariler, 861-1003 yılları arasında Sistan merkez olmak üzere bugünkü İran’ın doğusu ile Afganistan’ın batı kesimlerinde hâkîm olan bir İslam devletidir.⁵⁵² Hanedanın nesebi hakkında en sarîh malumatı Târih-i Sistân adlı eserde görmek mümkündür.⁵⁵³

Tam künyesi Ebu Yusuf Ya’kub b. el-Leys es-Saffar es-Sicistani olan bu komutan, Zerenc’in bakırcı esnafı reisinin oğlu olarak Karnin kasabasında doğdu. Kendisi de Zerenc’te bakırcılıkla meşgul olan Yakub, babasının dükkânına sık sık uğrayan ayyarların arasına katılarak kardeşiyle birlikte kısa zamanda nam sahibi olup taraftar kazandılar.⁵⁵⁴ Bu iki kardeş önce Sistan’da Tahirilere isyan eden Salih b. Nasr’a intisab ettiyse de bir süre sonra aralarında anlaşmazlık meydana gelmiştir. İkilinin savaşında mağlup olan Salih önce kaçıp saklanmış ardından abisi Dirhem b. Nasr’a biat etmiştir. Ordu kumandanı olan Yakub’un halk nazarındaki itibarı Dirhem’i huzursuz etmiş ve onu ortadan kaldırmak istemiştir. Durumu fark eden Yakub, Dirhem’i mağlup ederek Sistan’a hâkîm olmuştur.⁵⁵⁵

⁵⁵¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., H.D. Yıldız, “*Abbasiler*”, s.35.

⁵⁵² E. Bosworth, “*Saffâri İmparatorluğu’nun Yapısı ve Yönetimi*”, (çev. H. Doğan), **E-Makâlât Mezhep Araştırmaları, VI/1 (Bahar 2013)**, s. 123. Yakub b. Leys’in künyesinde bulunan ve devlete ismini veren “*es-Saffar*” sıfatı bakırcı demek olup babasının mesleğine izafet etmektedir. Bkz., E. Merçil, “*Saffariler*”, **DİA XXXV**, s.464.

⁵⁵³ “Onun nesebi Ya’kûb b. el-Leys b. el-Muaddel b. Hatem b. Ma- hân b. Keyhüsrev b. Urdeşîr b. Kubâd b. Hüsrev Perviz b. Hür- müzd b. Hüsrev Anûşîrvan b. Kubâd [208] b. Fîrûz b. Yezdücerd b. Behrâm Cûr b. Berdehûr b. Şapur b. Şapur Zî’l-Ektaf b. Hür- mitiz b. Nersi b. Behrâm b. Behram b. Hüzmûz el-Batıl b. Sapur b. Erdeşîr b. Babek b. Sâsân b. Babek b. Sâsân b. Behmen el-Melik b. isfendiyâr el-Sedid b. Yestasef el-Melik b. Luhrasp (Keyhüs- rev b. Siyavûş’ un amcası) b. Luhrâsp b. Ahücenk b. Keykübâd b. Keyfaşin b. Keyebike b. Keymenuş b. Nûzer b. Menuş b. Menuş- rûd b. Minûçeher b. Nirûsenc b. îrec b. Aferidûn b. Ebtîyân b. Cemşid el-Melik b. Behûcihan b. İncehr b. Uşhenc b. Feravek b. Siyamek b. Mûsâ b. Kiyûmers idi.” Bkz., Tarih-i Sistan, s.182 vd.

⁵⁵⁴ R. Frye, “*Orta Çağ Başarısı Buhara*”, (nşr. H. Kurt), **AÜİFD XLI/1 (2000)**, s.447.

⁵⁵⁵ Mesut Tunç, **Saffari Devleti (861-1003)**, Edirne 2017, s.12 vd., (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Sistan'a hâkîm olduktan sora bölgenin ahalisi ve ordusu tarafından Emir olarak tanınan Yakub b. Leys, daha sonra bütün rakiplerini bertaraf ederek oldukça geniş bir coğrafyanın hâkîmi olmuştur. Bu başarılarından sonra gözünü Fars diyarına diken Yakub b. Leys halifeliğin tüm çabalarına rağmen arzusundan vazgeçmemiş ve neticede 876'da Abbasi ordusu tarafından mağlup olmuştur.⁵⁵⁶ Daha sonra bu savaşın intikamını almak istemiş ise de ömrü vefa etmemiş ve 9 Haziran 879'da vefat etmiştir.⁵⁵⁷

b. Batı Türk Şâhîlere Karşı Haricilerin Saldırıları

Zabulistan ve Ruhhac, Türk Şâhîler hanedanının batı kolu olan Rutbillerin elindeydi. İsmi ve kökeni araştırmacılar arasında farklı tartışmalara sebep olan Spalapati'den sonra Hindu Şâhîlerin hükümdarı Samanta'nın Kâbil'in Hindu Şâhîleri ile Zabulistan'ın Türk Şâhîleri arasında Kallar'ın devriminin neden olduğu yaraları iyileştirmeye çalışıp çalışmadığı bilinmemektedir. Eğer Spalapati sikkesinde açıkça görülen değişime bağlı olarak Spalapati'nin Kallar olduğunu varsayarsak, bu değişiklik Rutbiller tarafından eski hanedan izlerini yok etme olarak algılanabilir.

Türk Şâhîlerin zayıflığı Haricilerin gözünden kaçmadı. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Abbasilerin halifeliğin merkezi dışındaki bölgelerde kontrolünü kaybetmeye başlamasıyla boşluğu dolduran Hariciler oldu. Özellikle Hindistan güzergâhının en önemli noktası olan bugünkü Afganistan topraklarına 857'den itibaren Harici grupların yerleşmeye başladığı görülmektedir.⁵⁵⁸ Toçi vadisinin A yazıtında bölgede Hayy b. Ammar adında bir şahıs tarafından deponun inşa edildiği anlatılır.⁵⁵⁹ Yazıtta bahsedilen Ammar Büst valisi Salih b. Nasr'a isyan eden Harici bir sığınmacı olarak görülmektedir. Bu gelişmeler üzerine

⁵⁵⁶ Saffarilerin Abbasilerle münasebeti hakkında bilgi için bkz., Saim Yılmaz, “Halife Mu‘Tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsi-Saffârî İlişkileri”, **SÜİFD 9 (2004)**, s.79-103.

⁵⁵⁷ E. Merçil, “Saffar, Ya'kub b. Leys”, **DİA XXXV**, s.463 vd. Yakub b. Leys hakkında ayrıca bkz., D.G. Tor, “Historical Representations of Ya'qub b. al-Layth: a Reappraisal”, **JRAS XII/3 (Kasım 2002)**, s.247-275.

⁵⁵⁸ Bahsi geçen muhalif grubun faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Adnan Demircan, **Haricilerin Siyasi Faaliyetleri**, İstanbul 1996.

⁵⁵⁹ A. H. Dani, vd., s.130.

Salih'in ordusu Kesir b. Rakad, Yakub b. Leys ve Dirhem b. Nasr'ın komutası altında harekete geçti ve 852'de, Kiş'e yakın bir yerde iki ordu karşılaştı.

Ammar, Salih b. Nasr'ın ordularından kaçarak Sistan'ın Tahirî valisi İbrahim el-Kusi'ye sığındı.⁵⁶⁰ Bu hamlesi de işe yaramayan Ammar çareyi Haricilerin güçlü bir taban oluşturduğu Gerdiz'e çekilmekte buldu.⁵⁶¹ Yakub bu olaylardan sonra bazı siyasi hamleler yaparak Ammar'ın üzerine yürüdü ve 24 Temmuz 865'de Ammar'ı öldürerek başını Darü'l-Ta'am kapısına astı.⁵⁶²

c. Yakub b. Leys'in Bölgeyi İşgali ve Türk Şâhîlerin İnkırazı

Harici yağmalarının ardından, Ruhhac'ın Türk Şâhîlerini sona erdiren ve Kâbil'in Hindu Şâhîlerine şiddetli darbeler indiren daha büyük bir güç olarak Yakub b. Leys ortaya çıktı. Salih ile Yakub arasında çıkan anlaşmazlık ikilinin savaşına sebep oldu. Mağlup olan Salih kaçtı ve Rutbil'den yardım aldı.⁵⁶³ Daha sonra ordunun başına Dirhem b. Nasr geçtiyse de kısa bir zaman sonra yerini Yakub b. Leys'e bıraktı.⁵⁶⁴

863 yılında Yakub, Salih'in kısa bir süre önce Rutbil'in de yardımıyla gücünü kurduğu Büst üzerine yürüdü. Ancak Salih'in çabaları başarısız oldu ve Yakub'un hareketi haberini alınca yeniden Rutbil'e sığındı. Yakub, savaşmadan

⁵⁶⁰ The Tarikh-i Sistan, s.157 vd.

⁵⁶¹ F. Akçay, s.26.

⁵⁶² The Tarikh-i Sistan, s.164.

⁵⁶³ Erdoğan Merçil, "Saffar, Ya'kub b. Leys", **DİA XXXV**, s.463.

⁵⁶⁴ Konuyla ilgili İbnü'l Esir'de ciddi bir karışıklık vardır. Hicretin 137. yılı yani 851/52 yılı olaylarını anlatırken Dirhem'in başa geçtikten sonra Yakub'un halk ve askerler tarafından sevilip benimsendiğini görünce yönetimi Yakub'a bırakarak kenara çekildiğini ifade eder. [Bkz., İbn Esir VII, s.60,61.] Hicretin 153. yılı yani 867 yılında da Dirhem'in ordunun başına geçip başarılar kazanması ardından Bağdat'a çekilip bir süre hapsedildiğinden bahseder. [Bkz., İbn Esir VII, s.155-156.] Konu Tarih-i Sistan'da: "Ordunun Dirhem ve Yakub'a bağlılık yemini ardından Sar Navak ordu komutanı, Hafs b. Fazl da şehrin emniyetinden sorumlu amiri oldu. Daha sonra, Dirhem, Yakub b. Leys'in cesaret, cüretkâr ve huşu uyandıran niteliklerinin halkın zihnine olan etkilerini gördüğü zaman, korktu ve hastalığının bahanesiyle evine çekildi. Yakub, Dirhem'e: "Dışarı çık ve Sistan'ı yönetemeyişine hastalığını bahane etmeyi bırak" dedi. Dirhem ordusuna Yakub'un öldürülmesini emretti. Fakat Yakub, neler olup bittiğini gözlemlediğinden, önlemini almıştı. Daha sonra Yakub Dirhem ibn Nasr'ı evinden çıkarıp hapsetti. 861 senesinde Sistan halkı Yakub b. Leys'e biat etti." şeklinde ele alınmıştır. Bkz., The Tarikh-i Sistan, s.158 vd.

şehrin kontrolünü ele geçirdi. Ancak bu zaferden hemen sonra bir Harici isyanını bastırmak için Sistan'a döndü. Aynı yılın sonunda Yakub yine Salih'i yakalamak için yeniden Büst'e gitti. Salih Yakub'un geldiğini öğrenince yeniden Rutbil'in yardımını alıp çok sayıda askerini ve filini aldı. Yakub, Pençvaiye'ye ilerledi ve daha sonra iki ordu Tiginabad'da karşı karşıya geldi. Olayların kendisi aleyhine ilerlediğini fark eden Yakub, ordusunun içinden seçtiği elli özel süvariyle direk Rutbil'in üzerine saldırdı ve onu öldürmeyi başardı. Yakub'un ordusu savaşta altı bin kişiyi öldürüp üç bin kişiyi de esir almıştı. Ayrıca Salih'in beraberindeki beş süvarisi hariç bütün askerler teslim oldu.

Savaştan sonra Rutbil'in kardeşi, kendisi ve geride kalan hanedanı için tüm mal varlıklarını Yakub'a verdi. Ölen askerler ve elde edilen ganimet yaklaşık iki yüz küsur gemiyle halifeye gönderildi. Yakub, komutanlarından Şâhin b. Ruşen'i yanında süvarilerle Valistan yakınında yaptıkları köprüden Salih b. Nasr'ı takip ile görevlendirdi. Rutbil'in ailesinden Ahrambi (Aharpati),⁵⁶⁵ Rutbil'in oğlu ve diğer üyeler aman dileyip Yakub ile birlikte Sistan'a götürüldüler. Sâlih b. Nasr ise Yakub'un Sistân'a gelişinden on yedi gün sonra, bir esir olarak öldü. Yakub, Ruhhac'ı yönetmek için Rutbil'in kuzeni Salih b Hacer'i görevlendirdi. Yakub kısa süre sonra Salih b. Hacer'in isyan ettiğini öğrenince geri dönmek zorunda kaldı.⁵⁶⁶

Yakub, Salih'in Kuhaz (Kuhak)'daki karargâhına kadar ilerledi. Ancak yürüyüşünü çok gizli bir şekilde gerçekleştirip gizlemeyi başardı. Birkaç gün süren sıkı çatışmalardan sonra Salih topraklarını koruyamayacağını anladı ve kaleden atlayarak intihar etti.⁵⁶⁷ Salih'in cesedi maiyeti tarafından Yakub'dan daha iyi muamele görmek umuduyla kale dışına atıldı. Garnizonun geri kalanı Yakub'a teslim oldu. Salih'in bedeni Büst'e götürüldü ve orada gömüldü. Yakub, Kuhak'ın emrini bir bakırcıya verdi ve Sistan'a geri döndü. Bölgeyi pasifleştirdikten sonra Vâlistân, Zemindaver ve Büst bölgelerine yöneticiler

⁵⁶⁵ Konuyla ilgili Rehman bunu, Güneş tanrısının tanınmış bir unvanı olduğu için, 'Günün Efendisi' olan Aharpati'nin okunabileceğini ve özellikle İran güneş kültürünün bu kadar etkili olduğu bir bölgede uygun bir isim veya takma ad olarak kabul edilebileceğini ifade eder. Bkz., A. Rehman, s.100.

⁵⁶⁶ The Tarikh-i Sistân, s.163 vd.

⁵⁶⁷ V. Öntürk, "Saffari Emiri Yakub b. Leys'in Siyasi Faaliyetleri", **YÜSBED (2016)**, s.221.

atandı. Yakub, Sistân'da bir süre kaldıktan sonra aynı yılın sonuna doğru Herat'a ilerledi.⁵⁶⁸

Kuhaz'daki bu zaferden sonra Rutbil'in oğlu tutuklanmış ve Büst kalesine hapsedilmişti. Rutbil'in oğlu bir fırsatını bulup hapsedildiği Büst kalesinden kaçmayı başardı. Daha sonra büyük bir ordu toplayarak Ruhhac'a yürüdü ve şehri ele geçirdi. Hamdân Bin Abdullâh'ı Sistân'da vekil olarak bırakan Yakub, Rutbil'in oğlunun peşinden gitti. Yakub Ruhhac'a yaklaştığında Rutbil'in oğlu Kâbil'e kaçtı ve Yakub da onu takip etti. Fakat Yakub, Hâsâb'a ulaştığında, yoğun kar yağışından dolayı yollar kapanmıştı. Yakub da Sistan'a döndü. Geriye dönerken Halaç ve diğer Türk kabilelerini, Rutbil ile işbirliği nedeniyle açık bir şekilde cezalandırdı. Askerlerinin büyük bir kısmı öldürüldü, kalanları sürüleriyle birlikte Sistan'a sürüldü.⁵⁶⁹

Ruhhac'da Rutbil'in şehzadesini bulamayan Yakub, Sistan'a geri döndü ve 872'de Rutbil'in oğluna saldırmak için Kâbil'e gitti. Zâbulistân'a vardığında Rutbil'in oğlu Nây Lâmân kalesine sığındı.⁵⁷⁰ Yakub kaleyi kuşatarak Rutbil'in oğlunu aşağı indirene kadar saldırıyı sürdürdü. Sonra Yakub, Belh'i ele geçirmek için Bâmiyân yolundan Kâbil'den ayrıldı. Belh'in hükümdarı Dâvud b. Abbâs, Yakub'un yaklaştığı haberini duyduğunda, şehir halkını Kûhendiz kalesine götürdü, kendisi de kaçtı. Yakub Belh'e girdi ve şehri hemen ele geçirdi. Ahalinin büyük bir kısmı şehri yağmalamaya başlayan ordusu tarafından öldürüldü.⁵⁷¹

Yakub b. Leys'in bugünkü Afganistan topraklarındaki seferleri hem Türk Şâhî hem de kendilerinden sonra aynı coğrafyada kurulan Hindu Şâhîlerin tarihi açısından oldukça önemlidir.⁵⁷² 813-814 yılında Me'mun dönemindeki son büyük Arap saldırısından büyük kayıplarla çıkıp, bir türlü toparlayamayan Kâbilşahların

⁵⁶⁸ The Tarikh-i Sistân, s.165.

⁵⁶⁹ The Tarikh-i Sistân, s.170.

⁵⁷⁰ A. Jawid Noorullhak, **İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci**, Isparta 2005, s.72, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁵⁷¹ The Tarikh-i Sistân, s.171.

⁵⁷² Vezir Kallar'ın darbesiyle kurulduğu kabul edilen Hindu Şâhîlerin bugünkü Afganistan'daki hâkimiyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Yohandra Mishra, **The Hindu Sahis of Afghanistan and Punjab A.D. 865-1026**, Patna 1972.

ardından ülkenin batı kolunu teşkil eden Rutbillerin de elini hayli zayıflatmış ve Yakub b. Leys'in 872'deki seferi Rutbillerin dolayısıyla Türk Şâhîlerin yıkılışına sebep olmuştur.⁵⁷³

Yıkılış sürecinde özellikle Kâbil'de Abbasilerin üstünlüğünün de kabul edilmesiyle İslamiyet halk arasında yayılmaya başladı. Bu yayılış Batı Türk Şâhîlerin Yakub b. Leys ile mücadeleleri sonrasında hanedan üyelerine de sirayet ettiğini göstermektedir. Nitekim Yakub'un bölgede yönetici olarak bıraktığı Salih b. Hacer'in Müslüman olduğu bilinmektedir.⁵⁷⁴ Her ne kadar Türk Şâhî hâkimiyeti tarih sahnesine karışsa da ataları Akhunlar gibi bakiyeleri bölgede dağlık alanlara çekilerek varlığını devam ettirebilmiş ve Gazneli Devleti'nin Hindistan seferlerinde mühim bir rol oynamıştır.⁵⁷⁵

⁵⁷³ V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (nşr. H.D. Yıldız), Ankara 1990, s.233 vd.

⁵⁷⁴ Târih-i Sistân, s.188.

⁵⁷⁵ D. Avcioğlu, III, s.1113.

IV. BÖLÜM

TÜRK ŞÂHÎLERİN KÜLTÜRÜ VE TEŞKİLATI

A. İdari Yapı

Türk Şâhî hâkimiyeti idari yapısı hakkında tespit edilebilen hükümdar isimleri ve kendilerine verilen unvanlardan yola çıkarak bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Hükümdar isimlerine bakıldığında *tigin* ve *şah* unvanları göze çarpmaktadır. İslam kaynaklarından anlaşıldığına göre Emevilerin gerçekleştirdiği saldırılar döneminde Kâbil ve çevresi Kâbil Şah, Zabulistan ise kardeşi Rutbil tarafından idare ediliyordu.⁵⁷⁶ Bu durum Türk Şâhîlerin Hunlar Göktürkler ve diğer Türk devletlerinde olduğu gibi ikili bir teşkilatı benimsediklerini gösterir. Göktürk Devleti'nin yıkılışına kadar onlara tabi bir yabguluk olan Türk Şâhîlerin, Göktürk idari yapısı gibi merkezde bir kağan ve batıda ise kardeşinin merkeze bağlı bir tigin olarak yönetimi yürüttüğü anlayışına sahip olması pek tabiidir.⁵⁷⁷

Daha önce, II. Bölümde söz konusu edildiği gibi Türk Şâhîler şah unvanını da kullanmakta olup bu hal kendilerini Kuşanlara dayandırmalarının bir sonucu olmalıdır. Bu hanedanının tespit edilebilen hükümdarlarının adında geçen tegin/tigin ile yabgu unvanları da aynı şekilde bunların hanedan soyundan geldiklerini göstermesi bakımından önemlidir.⁵⁷⁸ Bunun dışında Çin kaynaklarında

⁵⁷⁶ Belâzurî, s.576.

⁵⁷⁷ Eski Türk devletleri yönetiminde görülen ikili teşkilat çoğu zaman ikili krallık gibi yanlış değerlendirilmiştir. Hal bu ki Türk yönetim telakkisinde eşit güçler değil bir tarafın üstünlüğü esastır. Nitekim yaradılış efsaneleri ve destanlarda daima hükümdar olarak tek şahıs gösterilmiştir. Örneğin Göktürklerde üstünlüğün temsili olarak kurt başlı sancak daima doğu sarayının veya otağının önünde bulunurdu. Ayrıntılı bilgi için bkz., İbrahim Kafesoğlu, s.263 vd.; bunun dışında Türk devletlerinde yurt, ahali, teşkilat ve memuriyetler, genellikle doğu-batı, ak-kara şeklinde ikiye bölünmekteydi. Doğru yani sağ taraf her zaman üstün vaziyettedir. Batı ise sol taraf daima doğruya yani sağ tarafa tabidir. [Ayrıntılı bilgi için bkz., Salim Koca, “*Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı*”, **Türkler II**, s.1463 vd.] Ayrıca İbn Havkal Kâbil’de şahlığın meşruiyeti için hükümdarın uzak yerde bile olsa gelip gerekli ritüelleri yerine getirmesi gerektiği rivayetini aktarır. Bkz., İbn Havkal, s.341.

⁵⁷⁸ Hâkimiyetin kurucusu olarak kabul edilen Barha Tigin ve Çin kaynaklarında 738 yılında ölen Zabulistan hükümdarının adı Wu-san-T’e-kin Sha bu cümledendir. [Bkz., Biruni, II, s.10; E. Chavannes, s.422.] Asıl anlamı köle demek olan ve Türklerde hükümdar ailesinin erkeklerine yani şehzadelere verilen bir unvan olan tigin, şehzadelerin babalarını yücelterek kendilerini küçük göstermek için kullandıkları bir unvandır. Bunlara yani tiginlere ordu komutanlığı yaptıkları ya da bir bölgenin idaresiyle görevlendirildikleri zaman Yabgu ya da Şad unvanı verilirdi. Dolayısıyla Şad ya da Yabgu, hakandan sonra gelen ve hâkimiyet alanının bir

Türk Şâhîlerin yöneticileri *tigin* ve *hie-li-fa* unvanı ile zikredilmiştir.⁵⁷⁹ Keza Türk Şâhîlerde kullanılan ve İslam kaynaklarında çok sık geçen Rutbil unvanı da hükümdar için kullanılan bir unvan olmakla birlikte kökeni bilinmemekte ve bu unvanın Göktürk idari sistemindeki *iltebere* denk olduğu düşünülmektedir.⁵⁸⁰

Göktürklerin büyük idari makamlarından biri olarak bilinen İlteber, Çin kaynaklarında bazen Ssu-li-fa bazen de Hsieh-li-fa olarak kaydedilmiştir. Ssu-li-fa, devlet hiyerarşisinde Ye-hu (yabgu), Şe-şad (şad) ve T'e-le(tigin)'den sonra dördüncü sırada yer alan bir makamdır.⁵⁸¹ Hsie-li-fa ise hanedan yöneticileri dışındaki yönetim kadrosunun üçüncü sırasında yer alan bir makam olarak zikredilir.⁵⁸² Kaynaklarda geçen bu iki unvan da aynı anlama gelmekte ve Göktürk

bölümünün idaresiyle görevli hanedan üyesi olarak bilinmektedir. Yabgu tabiri ilk kez Asya Hun devlet teşkilatında görülmekte olup V. Thomsen bu unvanın doğu batı Türk lehçelerinde ortaklaşa kullanılan ve Türkçedeki 'yap' fiil köküne 'gu' ekinin gelmesiyle meydana gelen köklü bir Türk yönetimi '*teşkilat tabiri*' olarak değerlendirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., A. Donuk, s.62; H.İ. Erkoç, s.116 vd.

⁵⁷⁹ E. Chavannes, s.217. Bunun dışında Huei-Ch'ao, Kapisa'nın Sha-Tarkan unvanlı bir Türk tarafından yönetildiğini kaydeder. [Bkz., W. Fuchs, s.448.] Tarkan/Tarhan unvanı devlet teşkilatı içerisinde bir cenahın sorumlusu için kullanılsa da Tarkanlar hükümdar ailesine mensup değildir. Ancak bu dönemde yine Huei-Ch'ao Kapisa kralının Göktürk soyundan bir hükümdar olduğunu kaydeder. Bu sebeple hükümdarın Sha-Tarkan şeklinde ifade edilmesi *Tarkan* adının kabile, yer ve şahıs ismi olarak da kullanılmasıyla açıklanabilir.

⁵⁸⁰ Dört halife döneminden itibaren bölgeye ciddi akınlar düzenlemeye başlayan Arap orduları, Türkistan ve kuzey Hindistan'a yaptıkları akınları konu edinen kaynaklarda kendilerine mukavemet gösteren Türk Şâhîler için Rutbil/Zunbil ve Kâbilşah unvanını kullanmışlardır. Rutbil/Zunbil kelimelerinin Arap transkripsiyonunda birbirine çok benzer olması araştırmacıların iki farklı şekilde okumasına sebep olmuştur. Marquart kelimenin kökündeki Zun ifadesinin Zemindevar bölgesindeki bir putun adından geldiğini öne sürmüştür. [J. Marquart, **Eransahr**, Berlin 1901, s.250 vd.] Diğer taraftan yine İslam kaynaklarında rakibi olan hükümdarlara verilen bir sıfat olarak "Zanda-pil" yani "öfkeli fil" kullanımı olabileceği yönünde bir başka görüş mevcuttur. [Bkz., C.E. Bosworth, "*Zunbil*", **EI XI**, s.599.] Araştırmacılar bunun sebebinin Asya'nın güney kısmındaki savaşların çoğunda hükümdarların filleri kullanmasıyla alakalı olabileceği görüşündedir. Marquart'ın önerisi hem bu hâkimiyetin Budist olması hem de kendilerini bu putlara dayandırarak hâkimiyetlerine kutsiyet katma isteği düşüncesi daha makul görülmektedir. Bununla birlikte Marquart İslam kaynaklarında Sistân valilerinin mücadele ettiği hükümdarın İbn Semüre'den Yakub b. Leys'e kadar devamlı Rutbil/Zunbil olarak kaydedilme sebebinin yabgu gibi bir unvan olmasıyla açıklar. Ayrıca konuyla ilgili İbn Hurdadbih, eserinde Horasan'da kullanılan Hükümdar unvanlarını verirken Zabulistan meliklerine Firuz, Kâbil meliklerine Kâbilşah unvanı verildiğini kaydeder. [Bkz., İbn Hurdadbih, s.45.] Aynı hâkimiyet için bu denli farklı unvan veya isimlerin kullanılması aslında kaynaklardan da anlaşılabilceği üzere hâkimiyetlerini iki kolda yürüttüklerini göstermektedir.

⁵⁸¹ LiuMau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, (nşr. E. Kayaoğlu-D. Banoğlu), İstanbul 2006, s.20.

⁵⁸² E. Chavannes, s.49.

devlet teşkilatındaki ilteber unvanına tekabül etmektedir. Yine Çin kaynaklarından anlaşılacağı üzere ilteber rütbesi babadan oğula hatta ağabeyden kardeşe geçebilmektedir.⁵⁸³

İlteber unvanı Göktürklerden önce Juan-Juanlarda kişi adı, Tabgaçlarda ise bir boy ismi olarak görülmüştür. Göktürk idari yapısında ilteber unvanı bazen devlet merkezindeki bürokratlara, bazen de şehir devletlerini yönetenlere ve Göktürlere bağlı Türkistanlı yabancılara verilmiştir. İlteber hanedan mensubu da olabilir. Nitekim Tardu Şad'ın Doğu Göktürklerle mücadelesinde kardeşinin ilteber olduğu ve ordunun başında görev aldığı da bilinmektedir.⁵⁸⁴ Türk Şâhî hâkimiyetinde özellikle sikkelerde görülen “Halaç İlteberi” unvanı, bu hükümdarların başlangıçta Göktürlere bağlı bir yabguluk onların yıkılışı akabinde ise tıpkı Şâhî unvanı ile Kuşanlara dayandırdıkları gibi ilteber unvanıyla da kendilerini Göktürk varisi göstererek hâkimiyetlerini pekiştirmeye çalıştıkları düşünülebilir.

Türk Şâhî hâkimiyetindeki ikili teşkilatta, *Şah* unvanı taşıyan ve yönetimi elinde bulunduran kişi Kâbil'de ikamet ederken kardeşi ülkenin batı kesiminde, Zabulistan'da *Rutbil* unvanıyla merkeze bağlı olarak hüküm sürmekteydi. Ayrıca Biruni'nin kayıtlarına göre son Türk Şâhîlerden Lagaturman, Abdullah b. Tahir'e ödeyeceği haraç sebebiyle halktan ağır vergiler toplamak zorunda kaldığında halk vaziyetten Hindu asıllı vezir Kallar'a yakınmış ve sonuçta hükümdar tahttan indirilmiştir.⁵⁸⁵ Buradan anlaşıldığı kadarıyla diğer Türk devletlerinde olduğu gibi hükümdar ahaliye adaletle davranmak yanında zulmetmekten de kaçınmak zorundadır. Dolayısıyla halkın ağır vergiler altında ezilmesini önlemek de hükümdarın görevidir. Aksi halde meşruiyetini kaybeder yani '*kut*'unu yitirerek kaçınılmaz bir şekilde tahtından indirilir.⁵⁸⁶

⁵⁸³ H.İ. Erkoç, s.180.

⁵⁸⁴ H.İ. Erkoç, s.183 vd.

⁵⁸⁵ Biruni, II, s.12.

⁵⁸⁶ Bu hususta geniş bilgi için bkz., İbrahim Kafesoğlu-Mehmet Saray, **Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Temeller**, İstanbul 1998, s.29 vd.

Biruni'nin kaydından Türk devletlerinin çoğunda olduğu gibi Türk Şâhîlerde de devlet sistemi içerisinde bir vezaret makamının olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸⁷ Ancak bunun dışında devlet işlerinin hangi kişi, makam veya divanlar eliyle yürütüldüğüne dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Türk Şâhîlerin de Akhunlardan sonra bölgede ortaya çıkan diğer siyasi teşekküller gibi büyük ölçüde Kuşan-Akhun idari yapılanmasını devam ettirdikleri söylenebilir. Esasen bunun aksini ortaya koyacak bir bilgi de mevcut değildir. Haliyle Türk Şâhîlerde idari yapılanmanın Akhun teşkilatındaki yapılardan ibaret olduğunu söylemek pek de yanlış sayılmaz.

B. ORDU

Türk Şâhîlerde ordunun mahiyetini haber veren yeterli kaynağa maalesef sahip bulunulmamaktadır. Sadece Tarih-i Sistân'daki bir kayıttan Türk Şâhî ordusunun ücretli ve muhtemelen yine ücret karşılığı gelen yabancı askerlerden teşekkül eden bir mekanizma olmadığı anlaşılmaktadır. Bahse konu kayıt Rutbil'in Abdulaziz b. Abdullah ile yaptığı savaşta uyguladığı taktik yani Turan ya da Bozkurt taktiği bu intibai vermektedir. Nitekim Rutbil İslam ordusunun önünden süratle çöle çekilirken üzerine gelen orduya karşı da süratle taarruza geçip kuşatmaya çalışacaktır.⁵⁸⁸ Bu arada Rutbil'in muhafız birliğinin de tamamen Darari/Devari Türklerinden oluştuğunu İbn Hallikân haber vermektedir.⁵⁸⁹

Türk Şâhî ordusunun sayısı hakkında 718'de Çin sarayına gelen Toharistan elçisinin İmparator'a sunduğu layihada Zabulistan hükümdarının emrinde iki yüz bin asker olduğunu aktarır. Yakub b. Leys'in 864 yılında gerçekleştirdiği sefer bir fikir vermektedir. Zira Rutbil'in ittifak yaptığı Salih b. Nasr'ın yardımına giderken

⁵⁸⁷ Pehlevi dilindeki 'Vizir' kelimesinin önce Arapçaya daha sonra yeniden Farsçaya geçmesiyle açıklanan hatta İslamiyet'ten önceye dayanması hasebiyle İbranice olabileceği düşünülen vezaret kelimesi "yük yüklenen, ceremeyi kaldıran, bakan, yardımcı" anlamlarına gelmektedir. Kökeni itibarıyla bir yandan Sâsânî bir yandan Abbasilere dayandırılan bu makamın Abbasi vezirlerinin de İran kökenli olmasından dolayı ağırlıklı olarak İran tesirine dayanan bir kurum olduğu düşünülmektedir. [bkz., Fatih Yahya Ayaz, "*Vezîr*", **DİA** **LXIII**, s.79-82, vezaret makamıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Refik Turan, **Türklerde Vezaret Müessesesi Çerçevesinde Türkiye Selçuklu Vezirliğinin Hususiyeti**, Ankara 1990.] Kurulduğu coğrafya itibarıyla İran tesirine açık olduğunu daha önce de ifade ettiğimiz Türk Şâhîlerin kendi devlet teşkilatı içinde bu kurumu kullanması doğaldır.

⁵⁸⁸ Tarih-i Sistân, s.109 vd.

⁵⁸⁹ İbn Hallikân, s.302.

çok sayıda asker ve filden oluşan büyük bir ordu topladığı ve bu mücadelenin sonunda galip gelen Yakub b. Leys'in bu askerlerden altı binini öldürüp üç binini de esir aldığı Tarih-i Sistân tarafından haber verilmektedir.⁵⁹⁰ Bunların dışında Türk Şâhîlerin ordusunda kullanılan silah ile diğer araç gereçler hakkında bilgi veren bir kaynağa sahip bulunulmamaktadır. Ancak diğer siyasi teşekküllerin ordularında mevcut araç ve gereçlerin dışında farklı bir silah ya da sisteme sahip olsalardı tıpkı Rutbil'in Abdülaziz b. Abdullah karşısında uyguladığı tabyanın Tarih-i Sistân yazarı tarafından bildirilmiş olduğu gibi kaynakların buna dikkat çekmesi muhtemeldi. O sebeple Türk Şâhîlerin de genellikle silah ve teçhizat olarak dönemin diğer hâkimiyetlerinin orduları ile aynı silahları kullandıkları söylenebilir.

C. DİNİ YAPI

Bugünkü Afganistan ile Pakistan'ın kuzeyinde yapılan arkeolojik araştırmalar yanında Budist seyyahların notları ve İslam kaynaklarına göre Türk Şâhî hâkimiyet alanının aynı zamanda Budizm'in merkezine tekabül ettiğini ortaya koymaktadır.⁵⁹¹ Bununla birlikte Türk Şâhîlere ait ele geçen sikkelerin tamamına yakını Budist tapınaklarda ele geçtiği gibi bu tapınakları yaptıranların da bahse konu hanedan üyeleri olduğu görülmektedir.⁵⁹²

Buda'nın MÖ. VI. yüzyılın ikinci yarısı ile V. Yüzyılın son çeyreği arasında Kuzey Hindistan'da yaşamış birisi olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁹³ Öğretisi ölümünden sonra öğrencileri tarafından yeniden düzenlenerek yayılmaya çalışılmıştır. Ancak bu girişim Budizm'in daha işin başında *Sthaviras* ve *Mahasangha* olmak üzere iki gruba ayrılmasına sebep olacaktır. Bunlardan birincisi Buda'nın düşüncelerinin saklı kalmasını savunurken ikincisi her yönüyle açıklanarak bir nevi misyonerlik yoluyla her tarafa yayılmasını öngörmekteydi.⁵⁹⁴

Budistler arasında *Mahasanghalar* Maurya hükümdarı I. Asoka (M.Ö. 273-232) döneminde öne çıkacaklar ve inançlarını sadece Hindistan değil kuzeyde

⁵⁹⁰ Tarih-i Sistân, s. 186 vd.

⁵⁹¹ T. Watters, 123,199 vd., W. Fuchs, s.447vd., Belâzurî, s.481, Taberi, III, s.313 vd.

⁵⁹² W. Fuchs, s.447 vd., M. Sylvain-E. Chavannes, s.354.

⁵⁹³ Mircea Eliade, **Dini İnançlar ve Düşünceler Tarihi II**, (nşr. A. Berktaş), İstanbul 2003, s.86.

⁵⁹⁴ Edward Conze, **Buddhism a Short History**, Oxford 2008, s.19.

Türkistan içlerine, batıda Merkezi İran'a kadar yaymaya çalışacaklardır.⁵⁹⁵ Neticede Asoka'nın desteğiyle Budizm Hindistan, Pakistan ve Afganistan'a yayılmış ve Hintli olmayan toplulukların da dini haline gelmiştir.⁵⁹⁶ Nitekim bahse konu inanç sistemi Kuşanlar döneminde de büyük itibar görecektir, özellikle bugünkü Afganistan'da hem halk hem de devlet tarafından tam bir muhabbetle benimsenecektir.⁵⁹⁷ Nitekim I. Kanişka Pataliputra'da (:Peşaver) ilk Budist konsülünü toplayarak bu dinin cihanşumul bir hale gelmesini sağlayacaktır.⁵⁹⁸ Onun için Kuşanlar döneminde bütün inanç sistemlerine aynı mesafede davranılmasına rağmen Budizm gelişecek ve bugünkü Afganistan coğrafyasının hâkim inanç sistemi haline gelecektir. Bu hal Akhun ve Göktürk döneminde de devam edecektir.

Hsüan Tsang her ne kadar Akhun döneminde Budistlere gerçekleştirilen ağır saldırılardan bahsetse de arkeolojik çalışmalar bu ifadeleri tartışmaya açık hale getirmiştir. Ayrıca Bamiyan'daki büyük Buddha heykelinin yapımına VI. yüzyılda yani Akhunların bölgede hâkim olduğu zamanda başlandığı bilinmektedir.⁵⁹⁹ Göktürk Devleti'nin hâkimiyetini Horasan ve çevresine kadar genişletmesi bu bölgedeki eski ve içinde pek çok kavmi barındıran geleneklerle kaynaşmalarına sebep olmuştur. Kâinatı gök ve yer olmak üzere iki temel öğeye bağlayan din anlayışı, zamanla Göktürkleri yeni hâkimiyet bölgelerindeki dinlerle imtizaca götürecektir.⁶⁰⁰

⁵⁹⁵ Asoka döneminde Budizm hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Fleming Johnston, **Buddhist China**, London 1913, s.20 vd.

⁵⁹⁶ Bu gelişmeleri M.Ö. I. yüzyılda kültürel etkileşime açık ve Budist ekollerinin bir terkibi konumundaki Mahayana ekolü mensupları tarafından başlatılan misyonerlik faaliyetleri takip etmiştir. Ulaş Töre Sivrioğlu, "*Afganistan'da Budist Dönem ve Budist Sanatı*", **ATDD II/5 (2015)**, s.63.

⁵⁹⁷ Milattan sonra II. yüzyılın ikinci yarısında Kuşan İmparatoru I. Kanişka'nın bastırdığı sikkeler sebebiyle Budizm'i kabul ettiği ve hâkimiyet döneminde Afganistan'da Budizm'in hâkim olduğu düşünülse de, I. Kanişka'nın sikkelerindeki bu uygulamayı Hint, Yunan ve İran tanrılarının tasvirlerini eklemesi göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Ancak bu sikkeler Budizm'in Afganistan'da hem halk hem de devlet tarafından oldukça itibar gördüğünü göstermektedir. U.T. Sivrioğlu, "*Afganistan'da...*", s.64.

⁵⁹⁸ E. Konukçu, *Kuşanlar...*, s.24.

⁵⁹⁹ D. Avcioğlu, *Türklerin.. III.*, s.1124.

⁶⁰⁰ E. Esin, "*Tengrilik*...", s.43.

VI-X. yüzyılları arasında Türkistan Türklerinin ekserisi kökeni M.Ö. VI. yüzyıla dayanan Burkan dinine mensup idi. Buda'nın Türkçedeki karşılığı kabul edilen Burkan, M.Ö. 583-483 yılları arasında bugünkü Nepal'de Sakya boyunun hükümdarı olan Sakyamuni Burkan adlı bir hükümdarın dini olarak bilinmektedir. M.S. II. yüzyılda Kuşan imparatoru Kanişka'dan sonra yayılmaya başlayan bu din, Göktürklerde genel olarak Uluğ-Kölüngü mezhebi üzerinde gelişmiştir.⁶⁰¹

568 yılında Doğu Göktürk hükümdarı Mu-kan Kağan'ın kızını Kuzey Chou sülalesinden imparator Wu-ti ile evlendirmesi iki hanedan arasında belirli bir yakınlaşmaya yol açmış ve Wu-ti'nin sarayından gönderilen Budist hizmetliler Göktürk kağanlarının hizmetine girmiştir.⁶⁰² Batı Göktürk kağanı T'ung Yabgu'nun Hindu bir rahibin etkisiyle Budizm'i benimsediği ve Tardu Şad'ın oğlu İl-Arslan'ın da Buhara'da Budist bir sülale olarak hükümdar olduğu bilinmektedir. İl-Arslan'ın oğlu olan ve bazı araştırmacılar tarafından Türk Şâhîlerin Göktürk hanedanına dayanan atası olduğu kabul edilen Yel-Tigin'in de Budist olduğu bilinmektedir.⁶⁰³ Neticede uzun yıllar bölgede varlığını devam ettiren Türk Şâhîler, yerel ahaliden ve genel olarak Budizm'in öğretilerinden farklı bir inanç sistemine sahip olsalar da⁶⁰⁴ hâkimiyetleri süresince pek çok tapınak ve heykel yaparak bu inanç sisteminin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

D. TİCARİ VE SOSYAL HAYAT

Baykent, Buhara, Semerkant, Uratepe, Fergana, Kaşgar üzerinden geçen büyük Çin-İran ticaret yolu, hassaten Sâsânî döneminde tacir unsurların sınıf ve mezhep mücadelelerinde cazibe merkezi haline gelmiştir.⁶⁰⁵ Türkler dönemin diğer

⁶⁰¹ Uluğ-Kölüngü mezhebi, Burkan dininin asıl yapısından farklı olduğu görülmektedir. Burkan, bir hayat felsefesi olmaktan çıkarak bütün varlıkları bir asıl varlığa bağlayan bir nevi Vahdet-i Vücut anlayışına benzeyen bir din olmuş ve onun tarihi şahsiyeti çevresinde hayali bir tanrılar birliği şekillenmiştir. Bu mezhebin farklı nazariyelerinde yaradan varlığı ve buna bağlı olarak yaratılış gayesi hakkında bir fikir yoktur. Bu anlayışa göre zaman bilinçsizce akarken canlılar amellerine göre altı hayat tarzından birine dâhil oluyor ve bir nevi kast sistemi meydana geliyordu. Bkz.; E. Esin, *Türk Kültür Tarihinden Bir Sayfa...*, s.232 vd.

⁶⁰² Liu Mau-Tsai, s.37 vd.

⁶⁰³ E. Esin, *İslamiyet'ten ...*, s.128.

⁶⁰⁴ Huei Chao'nun Zabulistan'ı anlatırken "her ne kadar kral ve yöneticiler Türk olsa da Üçlü Mücevher'e saygıları büyüktü." İfadesi akla Türk Şâhîlerin Budizm'deki bazı öğreti ve ritüelleri benimsemediklerini gösterir. Bkz., *Collected Works...*, s.139.

⁶⁰⁵ Z. V. Togan, *Bugünkü ...*, s.94; Zekeriya Kitapçı, *Türkler Nasıl ...*, s.91.

siyasi hâkimiyetlerinden farklı olarak inançlara gösterdiği müsamaha ile ülkelerine sığınan muhacir sayısını artırmış ve hakim oldukları topraklarda pek çok din ve dilin yaşamasına imkan vermiştir. Bu hususlarla beraber Türk Şâhî yurdunun da mûmbit bir coğrafya üzerinde olması ahalisinin her dönem refah seviyesinin yüksek olmasına sebep olduğunu düşündürmektedir.

Türk Şâhî hâkimiyetinin ahalisi hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Hsüan Tsang, 630 yılındaki seyahat notlarında Kapisa'da insanların dillerinin kaba olduğundan ve ahalinin bir gruplaşma olmadan birbirleriyle evlendiğini, Gandhara'da ise diğer din mensupları ile Budistlerin beraber yaşadığını ve insanların çok mahir olduğunu anlatır.⁶⁰⁶

726 yılında bölgeyi ziyaret eden bir başka seyyah Huei C'hao Kapisa'da ahalinin *Hu* adıyla anıldığını, yemekleri ve dillerinin Tohar ahalisine benzediğini aktarır. Ayrıca erkek ve kadınların her ikisinin de yünlü bir gömlek ve pantolon giyindiğini, erkeklerin saç ve sakallarını kestiğini kadınların ise saçlarını uzattıklarını anlatır. Ahalinin dini ritüelleri hakkında da bilgi veren Huei C'hao, Hinayana mezhebinin benimsendiği, büyük şehirde *Şâhî* adlı bir manastır olduğunu ve bu manastırda Buda'ya ait olduğu kabul edilen birkaç kemik ve saç bulunduğunu bildirir. İnsanların bu tapınağa sık sık kurbanlar sunduğu ve Budizm'in temelini ifade eden üç mücevher kaidesine son derece bağlı oldukları da bilinmektedir.⁶⁰⁷

Çin kaynaklarında adına Sie-yün/Hsieh-yü-kuo olarak geçen Zabulistan, ahalisi tarafından *Shèhùluósātānà* şeklinde ifade edilmiştir. Yine bu bölgede de ahalinin Hu yönetici sınıfın Türkler olduğu anlatılır. Kapisa(Kâbil) kralının yeğeni olan bu bölgenin hâkimi amcasından ayrılmış ve kimseye bağlı değildir. Bu bölgede ise Mahayana mezhebinin benimsendiği dilleri hariç kıyafetleri, gelenekleri ve doğal kaynakları aynıdır.⁶⁰⁸

759'dan 764'e kadar Keşmir ve Gandhara bölgesinde dolanan seyyah Wu-k'ung, Gandhara'dan bahsederken Kapisa'nın başkenti olduğunu ve bu şehrin

⁶⁰⁶ T. Watters, s.199, 123.

⁶⁰⁷ Collected Works..., s.136.

⁶⁰⁸ Collected Works..., s.139.

kralın kışlağı olduğunu anlatır.⁶⁰⁹ Türk günlük hayatının vazgeçilmez iki kısmını oluşturan *yaylak* ve *kışlak* birbirini tamamlayan ve bünyelerinde pek çok anlam barındıran tabirlerdir. Bu iki terim aynı zamanda bir ev, köy veya şehri ifade edebilmekteydi. Adeta müessis bir yapıya dönüşen bu gelenek eski Türklerde töre ile kaim olurdu.⁶¹⁰ Kış aylarını kışlakta çoğunlukla tarımsal faaliyetlerle geçiren Türkler, yaz aylarında yaylaya çıkıp hayvanlarını otlatırdı. Gün geçtikçe bu gelenek çift yönlü mali bir düzene dönüşerek daha da genişlemiştir. Modern zamanda da böyle bir hayat sürdürme isteği gitgide artmıştır.⁶¹¹

İslam kaynaklarında bu bölge ahalisinin her zaman refah seviyesinin yüksekliğinden ve mutedil insanlar olmalarından bahsedilir.⁶¹² Buna ek olarak İbn Havkal, Kâbil’de hem halk hem de yöneticiler için çok önemli kabul edilen bir putun varlığından bahseder.⁶¹³ Bununla beraber hem Çin hem de İslam kaynaklarında ahalinin çeşitli ürünler yetiştirerek bu ürünlerle önemli ticari faaliyetler yürüttükleri de bilinmektedir.⁶¹⁴

Tarihteki en büyük ticaret yollarından biri olan İpek Yolu’nun Merv’den sonraki güzergâhı kervanın isteği veya siyasi olarak emniyetli olmasına göre değişmekteydi. Batı Türkistan üzerinden veya Afganistan’ın kuzeyini takiben Belh’e gelen kervanlar, oradan da Hindistan ya da Çin’e ulaşmak için güney ve doğu yönlerinde ilerlerdi.⁶¹⁵

Dünyanın iki ucunu birbirine bağlayan bu güzergâh tarihin erken dönemlerinden itibaren getireceği ekonomik refah sebebiyle çevresindeki hâkimiyetlerin birbirleriyle mücadelelerine sebep olmuştur. Hassaten Türk-İran mücadelelerinin büyük bir kısmının sebebi bu güzergâhta hâkim unsur olmaktı. Sâsânîlerin Göktürklerle Batı roma arasındaki ittifakı bu ticaret yolu üzerinden

⁶⁰⁹ M. S. Levi, E. Chavannes, s.356.

⁶¹⁰ Bu töre hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Abdülkadir İnan, “*Orun ve Ülüş Meselesi*”, **Türkler III**, s.38-43.

⁶¹¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş I**, s.1 vd.

⁶¹² Mesudi, s.306, İbn Havkal 314.

⁶¹³ İbn Havkal, s.341.

⁶¹⁴ Collected Works..., s.139; Mukaddesi 315, Mesudi 314, İbnHavkal 318.

⁶¹⁵ M. Tezcan, “*İpek Yolu...*”, s.100 vd.

engellemeye çalıştığı bilinmektedir.⁶¹⁶ Bu sebeple Batı Roma ile Göktürkler arasındaki ilk ticari ilişkiler Hazar denizinin kuzeyinden ve Kafkaslardan geçen yol ile kurulmuştur.⁶¹⁷

VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru bölgede sürekli rekabet halinde bulunan Sâsânî ve Göktürklerin ortadan kalkması Arap-İslam ordularının bu coğrafyayı doldurma çabalarına sahne oldu. Sâsânîleri yıkmak için Fırat nehri kenarına Basra eyaletini kurarak deniz yolu yardımlarını kesen Araplar, sonradan bu şehir vasıtasıyla doğuya giden gemilerin kontrolünü sağlamayı başardılar. Kurdukları bu sistemle bugünkü İspanya'ya kadar hâkimiyetlerini genişletmiş ve dünya ticaretinde etkili olmuştur.⁶¹⁸ Bu büyük ticaret mekanizmasının içinde Türk Şâhîlerin yurdu her zaman bir geçiş olmuş, özellikle devlete adını veren Kâbil, bölgenin ticaretinde en önemli pazar haline gelmiştir.⁶¹⁹ Ayrıca bölgede yetiştirilen buğday, üzüm, hurma gibi meyvelerin yanı sıra indigo ve çivitotu, karahalile gibi mürekkep ve ilaç sanayinin en önemli hammaddeleri bölgenin en önemli geçim kaynaklarıydı.⁶²⁰

E. DİL VE YAZI

Türk Şâhî hâkimiyetinin kuzeyinde VII. yüzyılın ilk yarısında Toharistan'da halkın kendilerine ait 25 harften oluşan bir alfabe kullandığı bilinmektedir.⁶²¹ Hsüan Tsang, ayrıca Zabulistan ahalisinin diğer ülkelerden farklı bir dil konuşup yazdığını bildirmektedir.⁶²² Yine Hsüan Tsang'ın eserinde karşımıza çıkan ve araştırmacılar arasında konumu tartışma konusu olan Fa-la-na şehrinde konuşulan dilin Hintlilere çok yakın olduğu aktarılmıştır.⁶²³ Bunun dışında Peşaver vadisinde

⁶¹⁶ Z. Kitapçı, *Türkler Nasıl..*, s.92 vd.

⁶¹⁷ C. Yıldızdağ, s.32 vd.,

⁶¹⁸ W. Heyd, s.30 vd.

⁶¹⁹ İbn Havkal 341.

⁶²⁰ Mesudi, s.314; İbn Havkal, s.318 vd.; Mukaddesi s.315 vd.

⁶²¹ T. Watters, I, s.103.

⁶²² T. Watters II, s.264.

⁶²³ Fa-la-na/Fat-lat-na şehrinin Varna şeklinde okunması tavsiye edilse de meseleyi en açık şekilde Marquat'ın aydınlatıldığı görülmektedir. Marquart, bu şehrin Multan ve Kâbil arasındaki bölgede aranması gerektiğini işaret eder. Bkz., J. Marquart, s.273.

yaşayan insanların konuştuğu dilin bugünkü ‘Hindko’ dil grubunun atası olduğu düşünülmektedir.⁶²⁴

Mevcut kaynaklardan yola çıkarak, Türk Şâhîlerin selefleri Akhunlardan üç alfabeyi miras aldıkları görülmektedir. Türk Şâhîler döneminin en etkili yazımı Bactrian ve Hint-Sanskritçe yazım şeklinin olduğu bilinmektedir. Sâsânîler döneminde İran'da konuşulan ve bugünkü Farsçanın da atası sayılabilecek olan Pehlevi dili, Türk Şâhîler döneminde sadece Vahitigin sikkelerinde görülmektedir. Bu yazım geleneğiyle ilgili Türk Şâhîlerle alakalı yazılı kaynaklarda herhangi bir bilginin bulunmaması, nümizmatik bir geleneğin yazı diline etkisinin diğer etkenlere göre daha az olmasıyla açıklanabilmektedir. M.Ö. III. yüzyılda Asoka Devanagari dönemine tarihlendirilen Bactrian alfabesi, Türk Şâhîlerin kurulduğu ilk zamanlarda bölgede hala kullanılsa da Akhun dönemi sikkeleri ve yazıtlarında yerini zamanla Proto-Sarada yazım türüne bırakmıştır.⁶²⁵ Afganistan ve Gandhara’da Sarada alfabesine geçiş döneminde Kutila adında yeni bir yazım tarzı ortaya çıkmış ancak Türk Şâhîler dönemi yazıt veya sikkelerinde bu türün kullanıldığına dair herhangi bir veri elde edilememiştir.⁶²⁶

F. İMAR FAALİYETLERİ

Yaylak ve kışlak hayatı sürdüren Türk Şâhî yöneticileri için sabit bir başkent ve saray olmadığı bilinmektedir.⁶²⁷ Bu dönemde yapılan imar faaliyetleri genellikle dini mahiyettedir. Türk Şâhîlerin hâkim olduğu dönemde inşa edilen bugünkü Afganistan ve Pakistan’ın kuzeyinde çok sayıda tapınak, heykel ve yazıtların varlığı mevcuttur. Özellikle bölgeye giden Budist seyyahların notlarında bazı mübalağalar olsa da Budist yapıları hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Konuyla ilgili Hsüan Tsang, Gandhara’da 1000’den fazla Budist manastırı, 100’den fazla Deva tapınağı ve çeşitli mezheplerin olduğunu anlatmaktadır.⁶²⁸ Huei Cha’o, Gandhara kralının, kraliyet hanımlarının, prensler ve soyluların manastırlar inşa ettirdiği ve bu manastırlara inşa ettiren hanedan üyesinin adının verildiğinden bahsetmektedir.

⁶²⁴ A.Rehman, s.32.

⁶²⁵ Bu yazım türü Türk Şâhî sikkeleri ve bu dönemin yazıtlarında açıkça görülmektedir. Bkz., W. Vogelsang, s.183 vd.

⁶²⁶ A. Rehman, s.220.

⁶²⁷ Wu-Kung, s.356 vd.; E. Esin, *Butan-ı...*, s.52.

⁶²⁸ T. Watters, s.203.

Huei Cha'o ayrıca hanedan üyelerinin Budist tapınağına bağışta bulunmaları hakkında da detaylı bilgiler vermektedir. Kral yılda iki kez bir tapınak meclisinin organizasyonunda eşleri, filleri ve atlarını rehin olarak bırakıp, rahiplerin onlar için belirlediği fidyeyi ödeyerek geri alırdı.⁶²⁹

Bugünkü Afganistan'ın doğusu ile Pakistan'ın kuzey batısı arasında kalan bölgede iki yüz küsur sene varlığını sürdüren Türk Şâhîlerin şüphesiz daha başka pek çok imar faaliyeti olmuştur. Ancak kaynak bakımından Türk Şâhîlerin muşahhas olarak kendilerine ait bir yazılı kaynağı bulunmadığından diğer devletlerle münasebeti nispetince haklarında bilgi edinebilmekte veya bu bilgilerden çıkarım yapılabilir. Şüphesiz Arap-İslam ordularıyla pek çok kez karşılaşmış ve galip gelmiş bir hâkimiyetin böylesine dağlık bir bölgede yollar ve geçitleri inşa ettirmeden mümkün olması beklenmemektedir. Nitekim İslam ordularıyla yapılan pek çok mücadelede bu geçitlerin önemi vurgulanmıştır.⁶³⁰

Geçitlerden başka korunma ve en temel ihtiyaç olan su elde edebilmek için de bazı faaliyetler olduğu muhakkaktır. Bu konuda İslam kaynaklarının Kâbil bölgesi hakkında verdikleri bilgiler mühimdir. Nitekim Hudûdu'l-Âlem'de Kâbil'in sağlamlığıyla ünlü güçlü bir kalesi olduğundan bahsedilir.⁶³¹ İbn Havkal ise Kâbil'in bu müstahkem ve ünlü eski kalesinin tek kapılı girişi olduğundan bahseder.⁶³² Kaynakta geçen bu kalenin yapılış tarihi kesin olarak bilinmeyen bugünkü Bala Hisar olduğu tahmin edilmektedir. Rutbil'in ikamet ettiği Zerenc'de ise etrafı su dolu hendeklerle çevrili bir kale vardır. Hendeğin içinde bir gözenin olduğu ve fazla suların kanallarla buraya verildiği anlatılır.⁶³³

G. HEYKELLER VE YAZITLAR

1934'ten itibaren Afganistan'ın doğusu ve Pakistan'ın kuzeybatısında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda bölgede pek çok heykel bulunmuştur. Ancak heykellerin tarihlendirilmesinde bazı problemler yaşanmıştır. Heykellerde kullanılan motiflerin tarzı, tarih aralığının belirlenmesine yardımcı olmaktadır.

⁶²⁹ W. Fuchs, s.445 vd.

⁶³⁰ Taberi, s.314.

⁶³¹ Hudûdu'l-Âlem, s.66 vd.

⁶³² İbn Havkal, s.341.

⁶³³ Mukaddesi, s.315 vd.

Yapılan çalışmalar sonucunda heykeller VII.-IX. yüzyıllar arasına tarihlendirilip bir üst başlık olarak Şâhîler dönemi denilmiş ise de Türk Şâhîler ve halefi Hindu Şâhîler olarak ayrılmamıştır.⁶³⁴

Günümüze ulaşan heykellerin neredeyse tamamı Hint panteonundaki tanrı ve tanrıçaların ikonlarıdır. Bu ikonlar tanrı üçlemesi anlamına gelen Trimurti'deki evrenin koruyucusu Vişnu ile yok edicisi Şiva⁶³⁵, Şiva'nın karısı Tanrıça Durga⁶³⁶ ve Şiva'nın oğlu Ganeşa'ya ait tasvirlerdir. Bunun dışında güneş tanrısı olarak bilinen Surya⁶³⁷ tasvirlerinin de yapıldığı bilinmektedir.⁶³⁸

Türk Şâhî hükümdarlarının yapılan ikonlarda doğrudan bir rol oynayıp oynamadığı bilinmemektedir. Ancak yerleştirilen kaidesindeki yazıt sayesinde Ganeşa heykelinin Türk Şâhî döneminde bizzat hükümdar tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. İnsan vücutlu, fil başlı Ganeşa, sağ ayağı dışa çevrilmiş biçimde dik olarak ayakta duran bir heykeldir. Heykelin kırık dört kolu ve uçları kırılmış fildişleri vardır. Boynunda büyük bir kolye ve sol omzundan gövdesine inen bir yılan vardır. Ayrıca belinden diz kapağına kadar uzanan muhtemelen kaplan derisinden kıyafeti vardır.⁶³⁹

Hint mitolojisinde en itibarlı tanrılar arasında yer alan Ganeşa'nın heykel yazıtı, yüksekliği 72 x 36cm olup ilk kez 1956 yılında Delhi Arkeoloji Anabilim Dalı akademisyenlerinden Sanat tarihçisi ve arkeolog T.N. Ramachandran ve Dr. Y.D. Sharma tarafından okunmuştur. Kâbil'in 70 km güneyinde Gerdiz'in bir kasabasındaki heykel, Dargah Pir Ratan Nath denilen bir tapınakta bulunmuştur.

⁶³⁴ Shosin Kuwayama, "The Turki Sahis and Relevant Brahmanical Sculptures in Afghanistan", **East and West XXVI/3-4 (Eylül – Aralık 1976)**, s.375 vd.

⁶³⁵ Bkz., s.120 vd., **Heykel 11, 14.**

⁶³⁶ Bkz., s.120 vd., **Heykel 9, 10, 12, 13.**

⁶³⁷ Bkz., s.119 vd., **Heykel 5, 6, 8.**

⁶³⁸ Türk Şâhîler dönemine ait olduğu düşünülen diğer heykel ve minyatürler için bkz., s.122, **Heykel 15, 16, 17.**

⁶³⁹ Korhan Kaya, "Vetâlapançavimşati (Hortlağın Yirmi beş Hikâyesi)", **DTCFD XXXV/1**, Ankara 1991, s.163.; Rivayetlere göre yaratıcı Brahma ve koruyucu Vişnu ile bir üçlü oluşturan yok edici Şiva, öfkeye kapılıp çocuğunun başını keser, sonra da üzülerek yerine oturtmaya kalkışır. Fakat oğlunun başı bulunamadığı için etrafında bulunan ilk canlının başını kesip takarlar. Bu canlı bir fildir. Bu nedenle bilgelik tanrısı olarak kabul edilen Ganeşa'ya bugüne kadar fil kafalı bir ilâh olarak ibadet edilir. Ganeşa heykeli için bkz., s.117 vd., **Heykel 1-4, 7.**

Bu heykelin yazıtı daha sonra 1958 yılında İtalyan oryantalist Giuseppe Tucci tarafından yeniden ele alınmıştır. Kralın ismi ve hâkimiyet bölgesi hakkında iki okuyucu taraf arasında bazı farklılıklar gözükse de kralın Udyana bölgesi hâkimi ve adının Khingila olduğu bilinmektedir. Yazıtın tarihi kullanılan bazı harflerin kullanıldığı tarih aralığından yola çıkılarak saptanmaya çalışmış ve bu tespitlere göre en fazla VII. yüzyılın ortalarına tarihlendirilebilmiştir.⁶⁴⁰

Hatun Kaya Yazıtı, Gilgit'teki İşkuman nehrinin sağ kıyısındaki Hatun mezrasındaki bir kayanın 346 x 94 cm alanına oyulmuştur. Yazıtın tarihi 47 yılında Pausha ayının on üçüncü günü olarak verilmiştir. Bu yazıt ilk kez A.W. Redpath tarafından fark edilip fotoğraflanmıştır. Bu fotoğraflar Aurel Stein ile paylaşıldığında yazıtın en geç VIII. yüzyıl sonu veya IX. yüzyılın başına tarihlendirilebileceğini bildirdi. Ayrıca okumaların devam ettirilmesini istedi. Devam eden çalışmaları yine mektuplaşmalarla takip etti. Bu ikili çalışmanın ardından yazıtın Patoladeva Şâhî adlı bir hükümdarın saltanatı döneminde inşa edilen bir kasabadan bahsettiği anlaşılmıştır.⁶⁴¹

Pakistan'ın kuzeybatı sınırındaki Ranigat adında bir bölgede Türk Şâhîler dönemine ait olduğu düşünülen başka bir yazıt daha tespit edilmiştir. Kasım 1894'te Binbaşı Deane tarafından bulunan bu yazıtın kazındığı parçalı beyaz mermer levha, Lahor Müzesi'nde (No. 25-A) korunmaktadır. Yazıt dört Sanskrit kutsal metni bölümlerinin günümüze ulaşan dört satırından oluşmaktadır. Bu satırlar bazı yıpranmalara maruz kalmış olmasına rağmen ana teması anlaşılmaktadır.

İlk satır birçok tanrıya ait taşlardaki parlak mücevherlerin ihtişamı ile ayakları gösterişli hale getirilmiş bir tanrıya dua edilir. Sadece son on iki hecenin kaldığı bir sonraki satırda adı bozulan, ancak cesareti Hint mitolojisinde dünya üzerindeki en büyük savaşçı olan Arjuna'ya benzeyen bir kralın methiyesi vardır. Bu hükümdarın oğlu, çok çalışkandır ve kendisini efendisinin emirlerini yerine getirmeye adanmıştır. Ancak bu satırın geri kalan kısmı okunamamaktadır. Bir sonraki satırın ilk yarısından daha azı vardır ve bu bölüm Munja otlarının kutsal

⁶⁴⁰ D.C. Sircar, s.45 vd.

⁶⁴¹ N.P. Chakravarti, s.226 vd.

bağına benzeyen saçının Şiva'nın ayakları şeklindeki nilüfer çiçekleri poleniyle beslendiği birine atıfta bulunur. Yarısından daha azının kaldığı mevcut son satır, bize bir kimsenin dünyevi bağlarının gerçek bilginin ateşi içinde yakıldığını anlatmaktadır. Bu yazıtın karakterleri Sarada tarzına benzediği için VIII. yüzyıla tarihlendirilmiş olsa da bölgenin tarihi hakkında detaylı bir malumat vermemektedir.⁶⁴²

Türk Şâhîler dönemine tarihlendirilebileceği düşünülen bir diğer yazıt da Gumbatuna levha yazıtıdır. Sadece küçük bir parçasının günümüze ulaştığı bu yazıt beyaz mermer levha üzerine düzgün bir şekilde kazınmış ve Sarada yazım tarzının görüldüğü on dokuz satırlık bir yazıttır. 1970 yılında Peşaver Üniversitesi Arkeoloji Bölümü tarafından kuzeybatı sınırında Dir ilçesindeki Gumbatuna kalesinin kalıntıları arasında keşfedilen bu yazıt ilk olarak Abdur Rehman tarafından palaeografik çalışma ile yayınlanmıştır. Levhanın yazılı kısmı, muhtemelen öğütücü kullanımına bağlı olarak sürtünme sonucunda orta kısmı silinmiştir. Rehman çalışmasında bu yazıtta kullanılan ve diğer yazıtlarda görülmeyen bazı harflerin şekilleriyle yazıtın VIII. yüzyılın sonu ve IX. yüzyıl başına tarihlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁴³

Bugün Pakistan'ın kuzeybatı sınırında erken Arap istilalarına yön veren Idak ve Spinwam arasındaki Toçi vadisinden Bannu'ya uzanan sahada üç yazıt bulunmuştur. Bu yazıtlar ilk olarak M.A. Shakur tarafından incelenip yayınlanmıştır.⁶⁴⁴ Daha sonra Robert Göbl, 1962 yılında Peşaver ziyaretinde kitabelerin estampajını alarak üzerinde incelemelerde bulunmuştur. 1964 yılı Ocak ayında Helmut Humbach XXVI. Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde bu yazıtlarla ilgili ön bilgiler verilmiştir.⁶⁴⁵ Aynı yılın sonuna doğru Ahmad Hasan

⁶⁴² A. Rehman, s.227 vd.

⁶⁴³ Rehman, s.229. yazıtın okunulabilen satırlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Nasha Bin Rodziadi Khaw, **Study and Analysis of Brāhmī and Śarada Inscriptions from Gandhara: Its Impact on Religious, Cultural and Historical Landscape of the Region**, Peshawar 2016, s.100 vd.

⁶⁴⁴ M. A. Shakur, **A Handbook to the Inscriptions Gallery in the Peshawar Museum**, Peshawar 1946.

⁶⁴⁵ Helmut Humbach, "New Material on Bactrian Language", **Proceedings of Twenty-Sixth Congress Of Orientalists II, (4-10th January 1964)**, s.215-217.

Dani, Helmut Humbach ve Robert Göbl yazıtlarla ilgili bir makale yayınlamışlardır. Bu üç araştırmacı yazıtları değerlendirmede kolaylık sağlaması için A, B ve C olarak isimlendirmiş ve daha sonraki araştırmacılar da bu yöntemi devam ettirmiştir.

A yazıtı, 24 x 12m. boyutunda, üstte Arapça, alt kısımda Sanskritçe metin bulunan bir tablettir.⁶⁴⁶ Bu tablet 1907 yılında bulunmuş ve Mr. Pears tarafından Peşaver müzesine teslim edilmiştir. İlk önce Muhammed Hamid Kureyşi tarafından incelenmiş ve tablet daha sonra Dr. Muhammed Şafî tarafından yeniden düzenlenmiştir. Kureyşi, ayrıca Hindistan Hükümeti Epigrafisti Dr. Hiranand Sastri tarafından tercümesi yapılan yazıtın Sanskritçesini de düzenlemiştir. Yazıtın Arapçasında yapılan bir deponun kim tarafından yaptırıldığı ve yapılış tarihi verilmiştir. Sanskrit kısmının tercümesinde ise sadece tarihin verildiği belirlenmiştir.⁶⁴⁷

B yazıtı, Baktrian ve Sanskritçe yazılmış 25 x 8m ölçüsündedir. Yazıtı 1/3 kısmından dikey olarak bölen bir çizgi vardır. Çizginin sağ tarafındaki 2/3 kısmına Baktrian yazısı, diğer kısmına Sanskrit metni yazılmıştır.⁶⁴⁸ Yazıt Khazana adlı bölgede H.A. Barnes tarafından bulunmuştur. Barnes, yaptığı kazı çalışmalarında birkaç madeni para da bulduğunu ve bu paraların I. Kanişka dönemine ait olduğunu ifade etmiştir. Yazıtın Sanskritçe okumalarında Samvat 38, Bhupa ve Putra gibi birkaç kelime ve Kuşan krallarının oğulları ibareleri okunabilmiştir.⁶⁴⁹

C yazıtı, büyüğü 34 x 11m boyutunda olmak üzere iki parça olup,⁶⁵⁰ Toçi vadisindeki Sher-talao adlı bir bölgede Binbaşı Keene tarafından bulunmuştur. Arapça ve Baktrian yazısıyla yazılmış metnin Arapça kısmı kelimeler arasındaki kopukluk sebebiyle bir anlam ifade edememektedir. Bu yazıtların ilkinde 632 yılında yazıldığından ve Gomo Şâhî adlı bir kraldan bahsedilmektedir. Diğer yazıtın

⁶⁴⁶ Bahsi geçen yazıtın görseli için bkz., s.115, **Yazıt 1.**

⁶⁴⁷ A. H. Dani, vd., s.130.

⁶⁴⁸ Bahsi geçen yazıtın görselleri için bkz., s.115, **Yazıt 2-3.**

⁶⁴⁹ A. H. Dani, vd., s.131.

⁶⁵⁰ Bahsi geçen yazıtın görselleri için bkz., s.115 vd., **Yazıt 4-5.**

ise 635 yılında yazıldığı ve Kuşanlar tarafından krala verilmiş unvanlardan bahsedilmiştir.⁶⁵¹

Toçi vadisi yazıtlarında üç farklı tarihlendirme şekli görülmektedir. Bunlardan ilki Arapların kullandığı Hicri takvimdir. A yazıtında “13 Cemaziyel evvel 243 Cuma günü” (7 Eylül 857) yazısı mevcuttur. Bu kitabın Sanskritçe metni, 856-57'ye eşit olan 39392 yılı Kartika Samyat'ın ikinci gününe tarihlenmektedir. B yazıtı BhadraSamyat 38'in yedinci gününe yani Laukika dönemi 862 yılına tarihlendirilmektedir. C yazıtında sadece Baktrian tarihi olarak 635 yılı karşımıza çıkmaktadır ki bu da 865 yılına tekabül etmektedir.

Bu yazıtlarda yer alan tarihi bilgiler çok önemlidir. Dr. R.C. Majumdar bu bölgenin yöneticilerinin tarihini Arap-İslam kaynaklarına, özellikle de Belazuri'nin Fütûhu'l-Büldan adlı eserine dayanarak bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Halife Me'mun döneminde Kâbil Şâh'ın iki kez ödediği haraçtan sonra bölgede kendi haline bırakıldığını, kısa bir süre sonra vergiyi vermeyince yeniden te'dib edildiğini açıklamaktadır. Bu sefer sonrasında Yakub bin Leys'in 870 yılındaki seferine kadar İslamiyet'i kabul etmiş bir Kâbil kralı olduğunu açıklamaktadır. Dolayısıyla yazıtların tarihleri incelendiğinde üç yazıtın da Türk Şâhîlere ait olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.⁶⁵²

H. SİKKELER

Kâbil ve Zabulistan bölgelerinde İslam hâkimiyeti öncesine tarihlendirilen sikkeler, coğrafyaya verilen *Kalpgah* mahlasının bir tezahürü kabul edilebilmektedir. Bu dönemin sikkelerinde yerel Hint yazısı ve tanrı/tanrıça sembolleri, Sâsânî-İran hükümdarlarının sikkelerinin taklidi ve bazı sikkelerde hükümdarların Göktürk yaradılış efsanesinin alameti olan kurt başlığını bir arada kullanmaları üç farklı kültürün bir sentezini oluşturduklarını açıkça göstermektedir. Türk Şâhî hâkimiyetinin merkezi olan Kâbil ve çevresinde bulunan sikkelerin hemen hepsinde *tegin* unvanı görülmektedir. Ayrıca sikkelerde heybetli lord, Horasan meliki” ifadelerinin hem Pehlevi hem Brahmi alfabesiyle yazılması iki alfabenin de bu dönemde etkili şekilde kullanıldığını göstermektedir.

⁶⁵¹ A. H. Dani vd., s.132.

⁶⁵² A. H. Dani vd., s. 135.

Türk Şâhî sikkeleri araştırmacılar tarafından hükümdar isim ve unvanları, basım yeri ve madenlerine göre farklı şekillerde tasnif edilmiştir. Konuyla ilgili önemli çalışmaları bulunan Gaybullah Bayabar, Kâbil bölgesindeki Türk Şâhî sikkelerini Tegin Şâhîler, Horasan Teginşah, From Kesaro ve Tudun-Tarhan sikkeleri olarak dört bölüme ayırmıştır.⁶⁵³ Diğer bir araştırmacı olan Abdur Rehman ise sikkeleri hükümdar isimlerine göre tasnif etmiştir. Bu sikkelerden ilki hâkimiyetin kurucusu Barhatigin'e aittir. Bir diğer sikke Çin kaynaklarında da adına tesadüf edilen Wu-san-te'kin-sha adına darp ettirilmiştir. Sikkelerden tespit edilen Khingil ve Spalapati Deva isimleri bazı tartışmalara sebep olsa da Türk Şâhî hükümdarları sikkeleridir.⁶⁵⁴

a. Barhatigin

Konuyla ilgili önemli çalışmalar yürüten Helmut Humbach, Biruni'nin eserinde geçen Barhatigin ile Türk Şâhîlere ait olduğu tahmin edilen bir sikkedeki Vahitigina, Vratigina ve Şâhîtigina isimlerinin aynı kişi olduğunu savunmuştur. Paranın ön yüzünde bir çember içinde yüzünün ¾'ü görülen bıyıklı, uzun ve sivri bir çene yapısı şeklinde hükümdarın büstü vardır. Hükümdar trisula figürüyle beraber kurt kafasını andıran bir tacı takmaktadır.⁶⁵⁵ Hükümdarın boynunun her iki yanında Türk Şâhî tamgası bulunmaktadır. Kulaklarında iki habbeli bir küpe bulunan hükümdarın boynunda çift kordondan ve ortasında çiçek deseni verilmiş bir kolye bulunmaktadır. Paranın üzerinde oluşturulan çerçeve ve kendi yuvarlak yapısı arasında kalan bölümde muhtemelen “ Yüce Tanrı'nın kulu Halaç ilteberi kutsal tegin” anlamında Sanskritçe bir yazı bulunmaktadır.

⁶⁵³ Gaybullah Bayabar, **Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu**, Ankara 2007, s.205-232.

⁶⁵⁴ Türk Şâhîler dönemine ait olduğu bilinen ancak hangi hükümdara ait olduğu tespit edilemeyen sikkeler için bkz., s.123 vd., **Sikke 4-30**.

⁶⁵⁵ “Trisula/Trişula üç uçlu mızraktır. Bu sembolü Ak Hunlara ait birçok para üzerinde görmek mümkündür. Üç uçlu mızrak Tanrı Şiva'nın sembolüdür. Onun, evreni ve bütün canlıları koruduğuna inanılır.” Ayrıntılı bilgi için bkz.; Müslime Melis Çelikleş, “*Hinduizm'in Akhunlar Üzerindeki Etkisi*”, **TAD XXXIV/57 (2015)**, s.89-97. Türk devletlerinde hükümdar başlığı ve bayraklarda Kurt başlığı kullanılması ve Hükümdarlara da Böri unvanının verilmesi hususunda ayrıntılı bilgi için bkz.; Emel Esin, “*Tös and Moncuk*”, **CAJ XVI/1 (1972)**, s.14-36.

Paranın arka yüzünde ise küçük omuzlarından ve başının arkasında yükselen alevlerin sembolize edilmesiyle bir kadın tanrı figürü olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵⁶ Sikkenin kendi yuvarlağı etrafında ve bir şerit oluşturacak şekilde ortasında bir çember daha bulunmaktadır. Kulaklarında çiçek demetleri şeklinde küpeleri, boynunda ise bir halka içerisindeki habbeden oluşan kolye vardır. Giysisi omuzlarının ön tarafında kabaca üçgen motifler gösteriyor. Omuzlarından sarkan ve iki parçalı bir kıyafeti vardır. En içteki çemberin çevresinde 77 yılında Horasan Tegin Şah anlamına gelen Pehlevi yazısı bulunmaktadır. Yine en içteki çember ve dış yuvarlağı çevreleyen halka arasında sağ, sol ve üst ucunda üç hilal ve yıldız motifi, aşağı uçta da birleştirilmiş iki daire vardır.⁶⁵⁷

Pencap bölgesinin ilk arkeologlarından sayılan General Rubino Ventura'nın Manikyala stupalarından iki numune aldığı tarihten itibaren Türk Şâhî paralarının varlığı bilinmektedir.⁶⁵⁸ Paraların basıldığı yerleri Cunningham ve başka diğer araştırmacılar tarafından geniş ölçüde karar verilebilmiştir. Ancak sikkelerin tarihlendirilmesi yine bu araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur.

Sikkeleri çevreleyen Hint yazıları Humbach'in okumaları neticesinde Barhatigin'in Horasan tegini unvanını aldığını gösterir.⁶⁵⁹ Bu durumda ise Horasan denilerek kastedilen topraklar bazı karışıklıklara sebep olmuştur. Çünkü kastedilen Hindukuş'un kuzeyindeki topraklarsa, bölgeye bu dönemde henüz Arap orduları hâkim değildi. Ancak Horasan tanımı bazen Kâbil vadisi ve Zabulistan'ı da içine alacak şekilde kullanıldığı düşünülerek sikkelerde geçen Horasan bölgesi olarak yorumlanabilir. Ayrıca Barhatigin kendisini Akhun varisi göstererek hâkimiyetini Türkistan topraklarına kadar genişletmiş olabilir.

⁶⁵⁶ Cunningham ve bahsi geçen sikkeleri inceleyen bazı araştırmacılar bu figürün güneş tanrısı olduğunu ifade etse de başının arkasından yükselen alevler onun İran Ateş tanrısı Adur olduğunu göstermektedir. Bkz., Rehman, s.178.

⁶⁵⁷ Rehman, s.177 vd.; Ayrıca konuyla ilgili sikkenin ayrıntılı fotoğrafları için bkz.; <http://pro.geo.univie.ac.at/projects/khm/coins/coin105?ref=showcases/showcase14&language=en> (9.11.2018, 20:11)

⁶⁵⁸ Manikyala hakkında detaylı bilgi için bkz., Rubino Ventura, "Continuation of Observations on the Coins and Relics, discovered by General Ventura, in the Tope of Manikyala", **JASB XXI, (1834)**, s.478.

⁶⁵⁹ Helmut Humbach, *Baktrische...*, s.60.

Sikkedeki Sanskritçe önemli bir unvan olan Hitivira, muhtemelen Göktürklerdeki ilteber unvanının karşılığıdır. Humbach'ın önerileri doğrultusunda parayı darp ettiren hükümdarın Barhatigin olduğunu kabul edilirse, bu unvanın önemli olmasına rağmen çok yaygın değildir. Bunun sebebi bu unvanın Rutbil'e ait olması ve Kâbilşah'ın daha üst bir makamda olmasıyla açıklanabilir. Bununla beraber paranın üzerindeki 77 sayısı Barhatigin dönemi paralarının sadece bir yıl içinde darb edildiği ve daha sonra basılıp basılmadığı gibi çeşitli sorular da akla getirmektedir. Barhatigin sikkeleri gümüş olarak bilinir ve ortalama ağırlıkları 39-52 gram arasında değişir.

Sikke 1: Barhatigin Sikkesi Ön ve Arka Yüz⁶⁶⁰

b. Wu-san-te'kin-sha

Humbach tarafından Wu-san-te'kin-sha ismindeki hükümdar Barhatigin olarak görülmüşse de, hükümdarların başlıkları, sikkelerin arka yüzlerindeki figürler ve sikkeleri saran çerçeveler iki ismin farklı hükümdarlara ait olduğunu göstermektedir. Ayrıca Barhatigin sikkelerinin ön yüzünde görülen hükümdar büstü ile Wu-san-te'kin-sha sikkelerindeki büst gerek hükümdarların fiziki özellikleri gerekse büstün yansıtılma açısı olarak bazı farklar göstermektedir.

⁶⁶⁰ Önyüz: 3/4 Görünümde hükümdarın taçlı büstü; Bactrian yazıt "Ekselansları, Kral", Brahmi yazısı: "Onun Ekselansları, Halac İlteberliği, En Yüksek Tanrı'nın İbadetçisi, Ekselansları, Kral, İlahi Tegin. Arka yüz: İran ateş tanrısı Adur büstü; Pehlevi Yazıtı "Tegin, Horasan Kralı, (Yıl) 77. (http://pro.geo.univie.ac.at/projects/khm/sites/default/files/styles/adaptive_image/adaptive_image/public/images/coins/06a_208_JPR_0201_01.jpg?itok=DjvAFTT9, 04.04.2019, 15:53)

Wu-san-te'kin-sha sikkelerinin ön yüzünde sikkenin çevresini saran noktalardan oluşan bir çember ve çemberin içinde hükümdarın yüzünün yarısını gösteren, bıyiksız ve geniş çene yapılı bir büst karşımıza çıkmaktadır. Hükümdarın tacı iki kartalın kanatları arasında yükselen iki trisula, en tepede ise üç hilal ve içinde Türk Şâhî tamgası şeklinde görülmektedir. Kulağında kirişli bir küpeye bağlı bir halka ve halkadan sarkan üç habbe görülür. Boynunda sık habbelerden ve ucunda bir halka olan kolye vardır. Ancak bu halkanın kolyenin ucu mu yoksa kıyafetleri birleştirmek için kullanılmış düğme mi olduğu net değildir. Hükümdarın sağ tarafında Barhatigin sikkelerinde de görüldüğü gibi iki alev motifi, sol tarafında ise Baktrian yazısıyla Sri Tigin Şâhî unvanı yazılıdır.

Sikkenin arka yüzünde Barhatigin sikkelerinden çok farklı figürler göze çarpmaktadır. Arka yüzde ön yüzden daha belirgin noktalarla oluşturulmuş çerçeve vardır. Çerçevenin içinde ortada bir ateş sunağı, ve yüzünü ona doğru çeviren iki din adamı görülmektedir. Ateş sunağı alttan ve üstten üçer kaide ile desteklenmiş ve bu kaideler üç sütunla birleştirilmiştir. Sunağın üstünde harlı bir ateş simgelenip ateşin sağına ve soluna ay ve yıldız motifleri işlenmiştir.

Çin kaynaklarında Ki-pin (Kapisa) kralı olarak zikredilen Wu-san-te'kin-sha 738/39 yılında yaşlılığı sebebiyle Çin imparatorundan veliahtı oğlunu kendisinin ölümünden sonra Kapisa hâkimi olarak tanımasını istedi ve bu isteği kabul edildi. 745 yılında vefat edince oğlu Fu-lin-ki-p'o yerine Kapisa kralı olarak tahta çıktı.⁶⁶¹ Wu-san-te'kin-sha dönemi paraları genelde bakır veya gümüş olarak bilinir ve ağırlıkları 55 ve 35 gram arasında değişmektedir.⁶⁶²

⁶⁶¹ E.Chavannes, s.422.

⁶⁶² A. Rehman, s.182.

Sikke 2: Wu-san-t'e-kin-sha Sikkesi Ön ve Arka Yüz⁶⁶³

c. Khinjl/Khingila

Konu başlığında iki farklı formu verilen ve birbiriyle hayli karıştırılan bu isimler hakkında bölgenin ilkçağ tarihiyle yakından ilgilenen araştırmacılar genel olarak isimlerin farklı dönemlerde yaşamış iki ayrı şahsa verildiğini savunurlar. Alexander Cunningham Khingila'nın Mihirakula ile aynı dönemde yaşadığını, Rajatarangini'de Khingila için Keşmir'in Huna krallarının ardılı olduğunu ileri sürmektedir.⁶⁶⁴ Epigrafist Dineschandra Sircar, Khingila'nın adını Gerdiz'de bulunan Tanrı Ganeşa tasvirinin yazıtında okuduğunu ve Kâbilşah tarafından yazdırıldığını ifade eder. Ayrıca Akhun dönemi Keşmir kralı Khingila ile olan alakasına tedbirli yaklaşmakla beraber yazıtın tarihini VII. yüzyıl civarı olarak tarihlendirmektedir.⁶⁶⁵ Araştırmacı H. Nakatani bu yazıtı inceledikten sonra bu yazıttaki "y" harfi ile Japonya'daki bir Budist manastırındaki harfin aynı olduğunu ve yazıtın VIII. yüzyıla ait olduğunu söyler.⁶⁶⁶ Luciano Petech konuyla ilgili Sircar'ın Kâbil yazıtındaki okumasını kabul ederek yazıt ve sikke üzerindeki

⁶⁶³ Önyüz: Hilal taç ile hükümdar büstü; Bactrian yazıt "Ekselansları, Tegin, Kral". Arka yüz: İbadet eden iki kanatlı din adamı ile sunak; Brahmi Yazıtı "(Oldu) Kral (Tanrıça) Diadem Sri Ekselansları"(680-738). (<http://pro.geo.univie.ac.at/projects/khm/coins/coin104?ref=showcases/showcase14&language=en>)

⁶⁶⁴ A. Cunningham, Later..., s.262 vd., konuyla ilgili ayrıca bkz., M. M. Çeliktas, "Sanskrit Eser Rajatarangini'de Ak Hun Hükümdarı Mihirakula ilgili Satırlar", **Gazi Türkiyat XVIII (Bahar 2016)**, s.163-170.

⁶⁶⁵ D. Sircar, 47.

⁶⁶⁶ M. Çeliktas, **Ak Hunlar Tarihi Üzerine Türkiye ve Dünyada Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi**, Ankara 2011, s.92, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Khingila isminin farklı şahıslara ait olduğunu açıklar. Sikke üzerinde görünen Deva Sâhi Khingil ile dönemi kesin olarak tespit edilemeyen Keşmir Kralı Narendrâditya'nın ikinci adı olarak görünen Khinkhila ile karşılaştırıldığını, Khingila ve benzer biçimlerin bir kralın adı olmadığını, ancak Kâbil'in Şâhi hükümdarlarının VII. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar bu ismi hanedanının unvanı olarak kullandığını ifade etmektedir.⁶⁶⁷

Abdur Rehman bu iki şahıstan dolayı paraları iki gruba ayırıp tanımlamayı daha uygun görmüştür. Ona göre I. grubun sikkelerinde ortada hükümdarın büstü, solunda güneş tanrısının simgesi vardır. Kulaklarında altı habbeli büyük bir küpe, başında ise muhtemelen iki kartal kanadının arasında hilal vardır. Sikke üzerindeki Sanskritçe yazıda '*Deva-Şâhi-Khingila*' yazdığı bilinmekte ve Cunningham tarafından tarihi net olarak tespit edilemeyen Keşmir kralı Khingala'nın sikkeleri olduğu tespit edilmiştir.⁶⁶⁸ Sikkenin arka yüzüyle ilgili yıpranmalardan dolayı herhangi bir yorum yapılamamaktadır.

Khingila paralarının II. grubundaki sikkelerde yine ortada hükümdarın büstü, tacı ise saçların arkasına bırakılmış gibi büstün sol tarafında karmaşık ir görüntü oluşturmuştur. Ancak I. grupta görülen tekerlek, hilal ve büyük küpeler bu sikkede görülmemektedir. Bu sikkede hükümdarın daha önce açıklanan diğer Türk Şâhî hükümdarları gibi bir halkaya bağlı üç habbeli bir küpe taktığını görmekteyiz. Sikkenin sol tarafında yine Sanskritçe "Khigi" unvanı görülmektedir. Sikkenin arka yüzünde ise yine iki din adamı ve ortalarında Ateş Sunağı vardır. Konuyla ilgili Horace Hayman Wilson Afganistan'da Hidda Tepe'da bir örneğini bulmuş ve her ne kadar çok zarar görmüş olsa da bu sikkenin Sâsânî hükümdarı I. Şapur'un sikkeleriyle aynı olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶⁹ Cunningham ise bu sikkelerin Yakubi'nin verdiği Khinjil olduğunu iddia etmiştir.⁶⁷⁰

d. Spalapati Deva

⁶⁶⁷ Luciano Petech, "*Note su Kapisi e Zabul*", **RDSO XXXIX/4 (1964)**, s.289.

⁶⁶⁸ Cunningham, s.278 vd.

⁶⁶⁹ Horace Hayman Wilson, **Ariana Antiqua**, London 1841, s.398.

⁶⁷⁰ Rehman, s.184.

Bu hükümdarın sikkeleri, tarihi ve adı konusunda araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ortaya konulmuştur. Spalapati sikkelerini Rajput serisi içerisinde kabul eden James Prinsep, ismi Syalapati şeklinde okumuş ve bu sikkeyi Pencap'ın Sialkot kenti paralarıyla bağdaştırmıştır.⁶⁷¹ Bu sikkeler daha sonra ayrıntılı olarak Edward Thomas tarafından ele alınmıştır. Thomas, sikkeleri 920 senesine tarihlendirerek, kralın isminin Biruni'nin eseri çevrilirken Arapça harflerin transkripsiyon hatası sebebiyle farklı gibi gösterildiğini, Kallar ve Syala'nın aslında aynı kişi olduğunu, bu da Samanta'nın şanını yüceltmek için kendisinden önceki paraların imgelerini tekrar ettiğini ifade eder.⁶⁷² İsmi okunuşuna son noktayı Alexander Cunningham koymuştur. Konuyla ilgili Cunningham, Thomas ve Prinsep'in ismi yanlış okuduğunu doğrusunun Spalapati olması gerektiğini ifade etmiştir. Cunningham okumasına dair açıklamalarında bu ismin Kallar'ın unvanı olduğunu ve bu unvanın İran'da savaş bakanlarına verilen Spahbad'dan türediğini açıklamıştır.⁶⁷³ Biruni'nin vermiş olduğu bilgilere bakıldığı zaman Kallar'ın son Kâbilşah Lagaturman'ın veziri olduğu göz önünde bulundurulduğunda Cunningham'ın iddiası daha tutarlı görülmektedir. Thomas ve Cunningham, Kallar'ı sikkelerin Spalapati-deva'sı ile özdeşleştirirler, ancak daha sonra aynı sikkeleri çalışan V.A. Smith, bu hipotezi destekleyecek kesin bir kanıtın olmadığını belirterek Spalapati ile Samanta'nın aynı kişi olduğunu savunmuştur.⁶⁷⁴

İran'da kullanılan Ispahbad/Spahbad unvanının Sanskrit formu olduğu kabul edilen Spalapati kelimesi Türkçedeki Tigin kelimesine karşılık gelmektedir. Abbasi halifesi Me'mun'un 814 yılındaki saldırısında yenilen ve İslamiyet'i kabul eden Kâbil hükümdarının unvanı Ezraki'nin eserinde *İspahbad* olarak zikredilmiştir. Bununla birlikte yine Ezraki tarafından aynı hükümdarın adı Mahrab Pati Dumi olarak da kaydedilmiştir.⁶⁷⁵ Konuyla ilgili Abdur Rehman herhangi bir açıklama yapmadan alternatif olarak, Mahrab Pati Dumi adının Maharaja Pati Dhamma olarak da okunabileceğini ortaya atmıştır.⁶⁷⁶ Ancak Sri Spalapati-Deva sikkeleri ile

⁶⁷¹ James Prinsep, **Essays on Indian Antiquities I** (Ed. E. Thomas), London 1858, s.299-313.

⁶⁷² Edward Thomas, **JRAS IX (1847)**, s.180, 197.

⁶⁷³ Alexander Cunningham, **Coins of Mediaeval India**, London 1894, s.58.

⁶⁷⁴ A.V. Smith, **Catalogue of the Coins in the Indian Museum Calcutta**, Clarendon 1906, s.244.

⁶⁷⁵ Gafur, s.4.

⁶⁷⁶ A. Rehman, s.188.

Ezraki'nin bahsettiği savaş ve kitabenin tarihleri bahsedilen iki ismin aynı kişi olduğunu göstermektedir.

Spalapati-Deva sikkenin ön yüzünde şimdiye kadar anlatılanlardan farklı olarak oturmuş bir boğa figürü görülmektedir. Boğanın üzerinde şekilleri oldukça belirgin bir eğer ve eyerin üzerinde büyük bir yumru ile muhtemelen dizgin figürü vardır. Boğanın tepesinde yukarıda da görüldüğü gibi araştırmacılar arasında hayli tartışma konusu olan Sanskritçe yazı yer almaktadır. Sikkenin arka yüzünde ise sağ elinde bir mızrak sol elinde muhtemelen dizginler olan bir süvari figürü görülmektedir. Sikkede atın üzerindeki eğer açık bir şekilde görülmektedir. Ancak savaşçının miğferi üzerine açık bir yorum getirememekle birlikte Rehman'ın bu başlık için tabiri İslam sarığını andırdığı olmuştur.

Sikke 3: Spalapati Deva Sikkesi Ön ve Arka ve Yüzü.⁶⁷⁷

e. Sikkelerin Üzerindeki Figürler

Barhatigin sikkeleri üzerindeki tanrıça figürü Cunningham tarafından Multan'ın güneş tanrısı olarak tanımlanmaktadır. Cunningham, Arap müelliflerin kayıtlarında, Arap-İslam ordularının bölgeye geldiklerinde, kendilerinden önceki bir tarihte var olan Multan'ın meydanında büyük bir puttan bahsettiklerini ifade

⁶⁷⁷ Ön Yüz: Elinde kargısı ile Süvari figüre ve Brahmi yazısı ile "Tanrı-Kral". Arka Yüz: dizleri üzerine çökmüş bir boğa ve Brahmi yazısı ile "Ekselansları, Komutan-Tanrı". (<http://pro.geo.univie.ac.at/projects/khm/coins/coin198?ref=showcases/showcase16&language=en>)

etmiştir.⁶⁷⁸ Ayrıca Cunningham, Barhatigin sikkesindeki tanrıçanın II. Hüsrev'in saltanatının 37. yılında darp ettirdiği sikkedeki tanrıçayla aynı olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷⁹

Ateş Sunağı figürü Wu-san-te'kin-sha'nın madeni paralarının arka yüzünde taban ve tavanından üçer kaideli ve üçer sütunlu olarak işlenmiştir. Bu tarz ateş sunağı, Afganistan'ın Akhun hükümdarlarının sikkelerindeki ve Buhara tarzının erken dönemleri sikkelerine benzemektedir. Buhara tarzı, Sâsânî hükümdarı V. Varhan'ın sikkelerinden ciddi izler taşımaktadır. Ancak Varhan'ın sikkeleri üzerindeki gibi tekrar işlenen yangın-sunağı, daireseldir ve kaideleri dikdörtgen değildir. Dikdörtgen kaideler Varhan'ın selefi I. Yezdigerd dönemine dayanmaktadır. Bu sebeple Akhun ve Türk Şâhîlerin sikkelerinde görülen ateş sunağı en geç bu dönem sikkelerinden uyarlanmış olduğu düşünülmektedir. Bu ateş sunakları Khingila sikkelerinde de biraz değiştirilmiş formuyla görülmektedir.⁶⁸⁰

Antik Hindistan'da favori sanatsal motiflerden olan boğa, mühürlerdeki örnekleriyle İndus uygarlıklarının zamanına kadar uzanmaktadır. Hinduizm'e göre Tanrı Şiva'nın bineği yani *vahanası*nı çeken boğa Nandi, Şaivismle ilişkilendirilmektedir. Bu motifin Spalapati ve onun halefleri tarafından kullanılması onların Şaivism ile ilişkilerini akla getirebilir. Daha önceki Türk Şâhîler ise, Çin kaynaklarında Budist olarak adlandırılmaktadır.⁶⁸¹

Erken Hint sikkelerinde genel olarak güneş tanrısıyla ilişkilendirilen at motifi, Kuşan ve Akhun sikkelerinde de kendini gösterir. Şâhî sikkelerindeki atlar genellikle eyer ve yularla tasvir edilir. Hayvanın sağ bacakları aynı anda hareket ediyormuş gibi gösterilir. Çoğu durumda atın yelesi kalın eğri bir hatta basitleştirilir.⁶⁸²

Türk Şâhîlere ait olduğu bilinen sikkelerin neredeyse tamamında hükümdarların küpe taktıkları görülmektedir. Eski bir İran geleneği olan erkeğin

⁶⁷⁸ H.M. Elliot, **The History of India I**, London 1867, s.206,207.

⁶⁷⁹ Cunningham, s.268.

⁶⁸⁰ A. Rehman, s.230. Kaynaklarda anlatıldığına göre tapınılan bir ateşin sunulduğu bu yapılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mark Garrison, "Fire Altars," **EIR IX/6**, s. 613-619.

⁶⁸¹ A. Rehman, s.213.

⁶⁸² A. Rehman, s.214.

küpe takma adeti, Pers döneminde esaret, Sâsânî döneminde ise hâkimiyet alameti olarak bilinmektedir. Sikkelerde görülen hükümdarın küpe takması geleneği bu bölgede Kuşan İmparatorluğu'na kadar dayanmaktadır. II. yüzyıldan itibaren Kuşanların Sâsânî hâkimiyeti ve kültürü altına girmesiyle hem dini hem kültürel sahada İran tesirinin arttığı görülmektedir. V. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gelen Akhunlar zamanında bu tesir zirveye ulaşmıştır. VI. yüzyılın sonuna doğru özellikle Batı Göktürk hükümdarlarının bu etkileşimden dolayı küpe taktıkları bilinmektedir. VII. yüzyılda Türk Şâhîlerin sikkelerinde de hükümdarların bazen habbeli bazen sade bir halka şeklinde küpe taktıkları bilinmektedir.⁶⁸³

Sikkelerde “ay-yıldız” olarak değerlendirilen figürün aslında İran, Mezopotamya, Mısır ve Anadolu medeniyetlerindeki ay ve güneş figürü olabileceği de düşünülmektedir. MÖ IV. binden beri Sümer, Mısır ve Hitit eserlerinde ay ve yıldız diye adlandırdığımız motifler görülmektedir. Bu figürler eserlerde ayrı ayrı veya birlikte görülebilir. Bazı araştırmacılar sikkelerdeki bu figürün yıldız olmadığı, eski medeniyetlerin çoğunun sembolü, belki de ilahı olarak kabul edilen güneşi temsil ettiğini ileri sürmüştür. Fakat bazen bu ay ve yıldız motiflerinin hemen yanında ayrıca güneş sembollerinin de olması ay, yıldız ve güneşin her üçünün de eski dönemlerden itibaren devletlerin ve kavimlerin hayatında önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.⁶⁸⁴

VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgedeki hâkimiyetlerini başlattığımız Türk Şâhîlerin neredeyse tüm sikkelerinde ay-yıldız motifi görülmektedir. VII.-X. yüzyıllarda, Hotan'dan İtil Bulgarlarına kadar olan geniş bir coğrafyada Kuşan sikkeleri geleneğindeki güneş ve ay motifleri, tanrıların ve hükümdarların alametleri olarak kullanılmıştır. Halaç ibareli sikkelerde, 45°lik açı ile doğan hilal, Zülfıkar'a benzeyen çift uçlu kılıç simgesi üzerinde durur. Sanat merkezi Pencikent'te de VII.-VIII. yüzyıllarda Türk Halaç boyundan hüküm süren

⁶⁸³ M. Tezcan, “Orta Asya’da ve Oğuz Türklerinde Küpe Takma Geleneğinde Indo-İran Kültürü Tesirleri”, **Beden Kitabı**, İstanbul 2009, s.421 vd.

⁶⁸⁴ M. Tezcan, “Paraların Işığında Türk ve İran Kavimlerinde Ay-Yıldız/Güneş Motifi ve Türk Kültürü İçin İran Araştırmalarının Önemi” **38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri (10-15.09.2007 Ankara)**, Ankara 2012, s.3092.

beylerin sikkelerinde de ay haleli şahısların resmi duvarlar üzerinde bulunmaktadır.⁶⁸⁵

Sikkelerde görülen bir diğer figür ise tamgalardır. Elle yapılan motif, vergi veya imza gibi anlamları olan tamga, kişiye ait malların belirtilmesi dışında devlet alameti olarak kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, Yazıcızâde Ali ve Reşidüddin'in eserlerinde yirmi dört oğuz boyunu tanımlarken kullandıkları semboller bu cümledendir. Halı, kilim, bazı mutfak gereçleri, evlerin duvarları ve mezar taşlarında görülen bu motifler eski Türk devletlerinde yaygın olarak sikkelerde de kullanılmıştır.⁶⁸⁶ Hassaten Türk Şâhîlerin sikkelerinde hükümdarın tasviri yanında veya sikkelerin arka yüzünde mutlaka bu semboller verilmiştir.⁶⁸⁷ Sikkelerde kullanılan figürler bazen nümizmatik bir gelenek gibi görülse de aslında bu semboller hangi boya mensup olduklarını bildirmektedir.⁶⁸⁸ Özellikle tamga 3'te görülen sembol Halaç simgesi olarak değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili Emel Esin sikkelerdeki Halaç sembolünün "koş-kılıç" denilen iki uçlu bir kılıçtan oluştuğunu ifade eder.⁶⁸⁹

⁶⁸⁵ E. Esin, **Türk Sanatında İkonografik Motifler**, İstanbul 2004, s.86.

⁶⁸⁶ Yusuf Halaçoğlu, "*Damga*", **DİA VIII**, s.454.

⁶⁸⁷ Bkz., s.123, **Tamga 1, 2, 3**.

⁶⁸⁸ Türk Şâhî tamgaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., M. Tezcan, **Eski Türklerde Tamga**, Erzurum 1990, s.181 vd., (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁶⁸⁹ E. Esin ayrıca konuyu şu şekilde açıklamıştır; "Halaç tamgası bir sikkedeki "Halaç ordu" ibâresi ile tesbît edilip, değişik şekilleri ayırt edilmiş. Halaç paralarındaki "koş-kılıç"ın yanındaki sogdakça "j3yy?" (mabûd) yazısına dayanarak, Smirnova, bu işareti, Buddhist (aslen Hind) gök kral-mabûdu Indra'nın çatal silahı sanmaktadır. Indra ve çatal silahı, Uygur metinlerinde de geçtiğine göre, Türk mitolojisine yabancı bir mefhûm sayılamaz. Türkçe "Hormuzta vacırı (*vajra'si*)" denen ve makas, çatal şekilleri alan bu remz, gök gürültüsü ve şimşek timsâli idi. Esâsen, Çin'de de, gök gürültüsü mabûdlarının silahı makas olabiliyordu.⁷ Ayrıca, kadîm Eurasia atlı çobanları, astral bir gök tanrısını kılıç şeklinde temsil eder ve onu şâhit tutarak and içerlerdi. Benzer and merâsimi Türklerde de devâm etmişti. Türkler (Oğuzlar), bakır ve demirin yıldırım ile yere indiğini sanmakta ve bu madenlerden kılıç ve okları kutlu bilmekte ve savaş yıldızı Merih'e, "Bakır ok temreni" manâsında, "Bakır sokım" demekte idiler. Böylece, semâvî demir, belki Kâşgarî'nin, gök renginde veya semâvî olarak "Kök temür" diye tavsif ettiği kılıç ile Burkan dîninin katkısı, "Hormuzta vacır"ının makas-çatal şekli ve şimşek temsili manâsı gibi iki ayrı gelenek cereyâmı, Halaç âlâmetinde birleşmiş gözükmemektedir. İki yanı keskin bir kılıç olarak, Arabça Zû'l-fakâr adı verilen, Hazret-i Ali'nin kılıcının da, Türk sanatındaki çatal şekli, "koş-kılıç" mefhûmunun Oğuz çevresindeki bir gelişmesi olabilir." E. Esin, "*O. I. Smirnova'nın Batı Türkistan'da Kök-Türk Sikkelerine Dair Araştırmaları*", **Erdem II/5**, Mayıs 1986, s. 624.

SONUÇ

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren bugünkü Afganistan Pakistan ve Kuzey Hindistan topraklarında etkili olan Türkler bu sahada bazıları cihanşümul mahiyeti haiz önemli devletler teşkil etmişlerdir. Bunun sonucu söz konusu alanda Türk kültürü izlerini günümüze kadar taşıyabilmiş bu arada Gılcaylar gibi bölgedeki halkların pek çoğunun yeniden şekillenmesine vesile olmuştur. Esasında bölgenin Türklerle ve Türkistan ile ilgisini M.Ö. I. binin başlarına hatta daha gerilere götürebilecek bilgiler mevcuttur. Mohanjedaro'daki Türk tipi heykelcikler ve bugün Hindistan yerel dilinde kullanılmayan ama M.Ö. 2500lül yıllara dayanan çok sayıdaki Türkçe kelimeden başka özellikle Kuzey Hindistan'ın Türkistan ile münasebetleri pek çok araştırmacı tarafından bölgede demirin ortaya çıkması hatta bizzat Türklerin getirmesine dayandırmaktadır. Ancak sadece tarih kaynaklarından yola çıkarak bu iki bölge arasındaki ilk temasları Sakaların M.Ö. II. yüzyılda Kuzey Hindistan'a inmeleriyle açıklanabilmektedir.

I. yüzyıldan itibaren hâkimiyetlerini İndus boylarına kadar yayan Kuşanlar, bu muazzam coğrafyada Hindistan'ın ilk ve en büyük imparatorluğunu da tesis etmişlerdir. Bu Türk devleti sadece bugünkü Afganistan Pakistan ve Dekkan yaylasına kadar uzanan kuzey Hindistan'ın demografik yapısını değiştirmekle kalmamış Budizm'in gelişip yayılması yanında cihanşümul bir din haline gelmesini de sağlamışlardır. Ancak Maverâünnehir'de Sasanilerin tüm saldırılarına rağmen yıkılmayan Eftalitler, 455'ten itibaren Afganistan ve Kuzey Hindistan'daki Kuşan prenslerini ortadan kaldırmaya başlayacaktır. V. yüzyılın son çeyreğinde Kuşanların yerini alan Eftalitler, hızlı bir yükseliş evresini müteakip etkili bir konuma gelecek kuzeyde iki büyük siyasi güç olan Sasani ve Göktürklerin müşterek taarruzlarına karşı da direnerek varlığını sürdürmeye çalışacaktır. Ne var ki VI. yüzyılın ikinci yarısında kuzeyde Eftalit hakimiyeti büyük bir darbe yemekten kurtulamazken güneyde; kuzey Hindistan'da VII. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına kadar varlığını sürdürmeyi başaracaktır. Bu arada kuzeyde, özellikle bugünkü Afganistan coğrafyasında bu devletin hakimiyetinin zaafa uğramasıyla ortaya çıkan pek çok siyasi teşekkül Göktürklerin hakimiyetleri altına girerken bölge dışardan gelen bir yabancı gücün şiddetli tehdidiyle karşı karşıya gelecektir.

Arap fütühatı Sind ve Ceyhun havzasına yöneldiği sırada Çin’de T’ang hanedanlığıyla şiddetli bir mücadeleye giren Göktürklerin 630’da Doğu, 659 ise Batı kolu siyaseten tarihe mal oldu. Bu bağlamda ortaya çıkan siyasi boşluğun bir kısmı özellikle bugünkü Kâbil, Gazne, Zabulistan, Kandahar ve Pakistan’ın kuzeybatı sınır eyaletlerini içine alan bölgede Eftalit bakiyesi Türk Şâhîler tarafından doldurulacaktır. Bunun yanında yabguluk adı altında pek çok Türk siyasi teşekkülünün de bölgede ortaya çıktığı bilinmektedir.

Türk Şâhîler, Zabulistan’da bir yabguluk, Kâbil’de merkez olmak üzere, ikili bir teşkilat yapısı şeklinde teşekkül etmiştir. Kendilerini bir taraftan Göktürk Kağanlığına, diğer taraftan da Eftalitle ile Kuşanlar vasıtasıyla Roma kayserlerine dayandıran Türk Şâhîlerin sikkelerindeki *Halaç ilteberi* ifadesinden hareketle Türklerin Halaç boyundan oldukları genellikle kabul edilir. Bunlar İslamiyet’i benimsemeden hemen önce Kuşanlar gibi Budizm’e büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Ele geçen sikkelerde yer alan figürler bu hali tespit etmek için yeterlidir. Bazı araştırmacılar Türk Şâhîlerin İslamiyet’i benimsemeye zorlanmalarını bu hususa bağlamakta iseler de bu noktada esas sebep Emevi halifeliği döneminde uygulanan politikalar olmuştur.

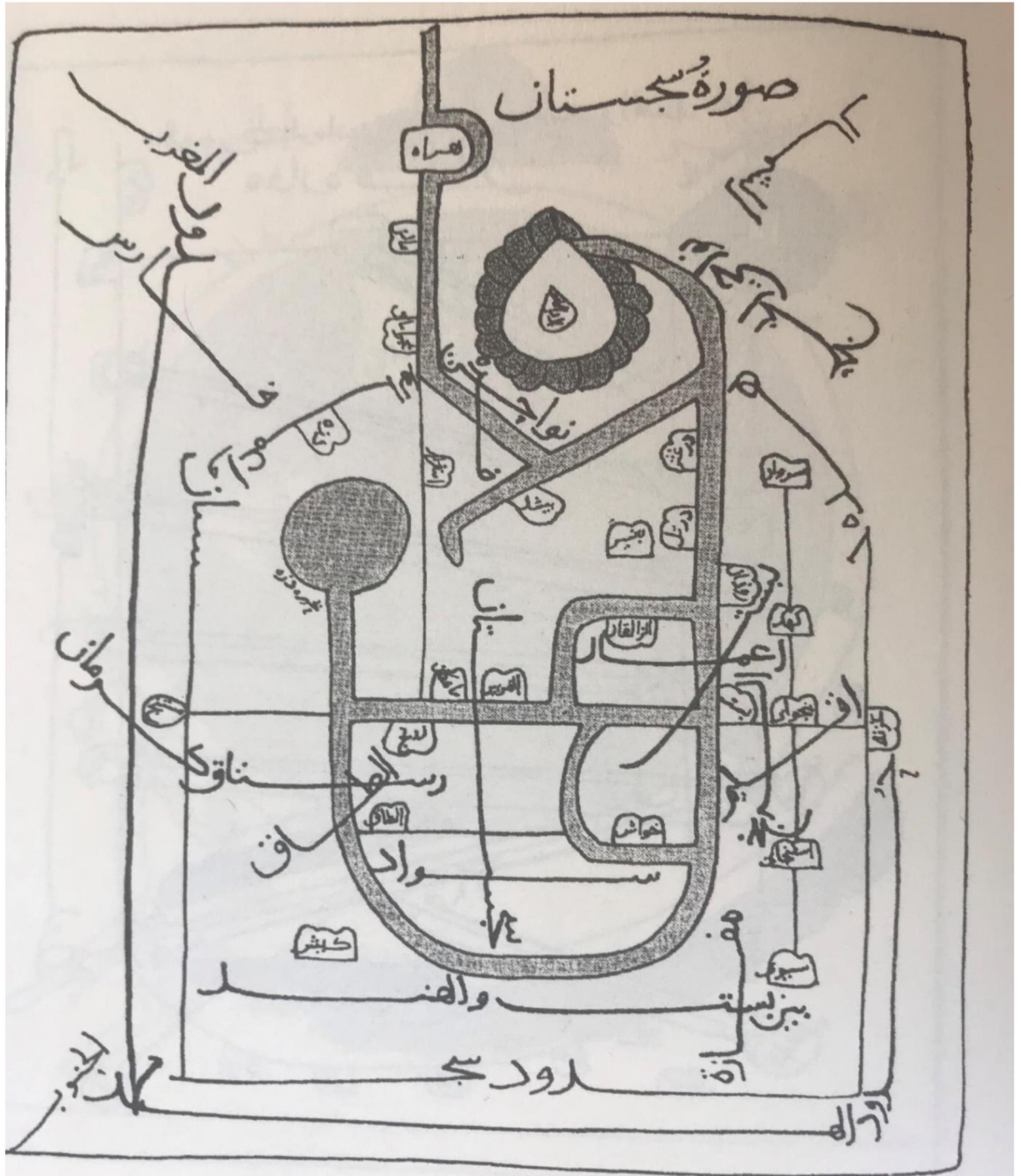
Abbassiler döneminde kısmen daha yumuşak bir politika izlenmiş olması Türk Şâhîlerin tedricen İslamiyet’i benimsemelerine zemin hazırlayacaktır. Nitekim bir kısım Türk Şâhîlere bağlı grupların peyderpey İslamiyet’i benimsemeleri yanında 843 yılında bu siyasi teşekkülün doğu kolunun İslamiyet’i kabul etmesiyle bölgede hem siyasi hem de coğrafi açıdan İslamlaşma süreci başlayacak ve hızla tamamlanacaktır. Esasen bu arada Rutbil idaresindeki Türk Şâhîlerin hakimiyet alanını daralmış ve kısa bir süre sonra ortaya çıkan Yakub b. Leys’in süratle gerçekleştirdiği fetihler Türk Şâhîlerin son kalesi haline gelen batıdaki grupların da İslamlaşmasıyla sonuçlanmıştır.

Türk Şâhîler, bölgede inşa ettirdiği tapınaklar, bastırdıkları sikkelerle kültürel faaliyetlerinin yanı sıra Arap orduları karşısındaki başarılı siyasetleri ile yaklaşık iki yüzyıl varlığını devam ettirdikten sonra Arap-İslam akınları ile iyice yıpranarak 843’te Doğu, 870’te Batı kolu olmak üzere inkıraza uğramış ve Gazneli Devleti’nin

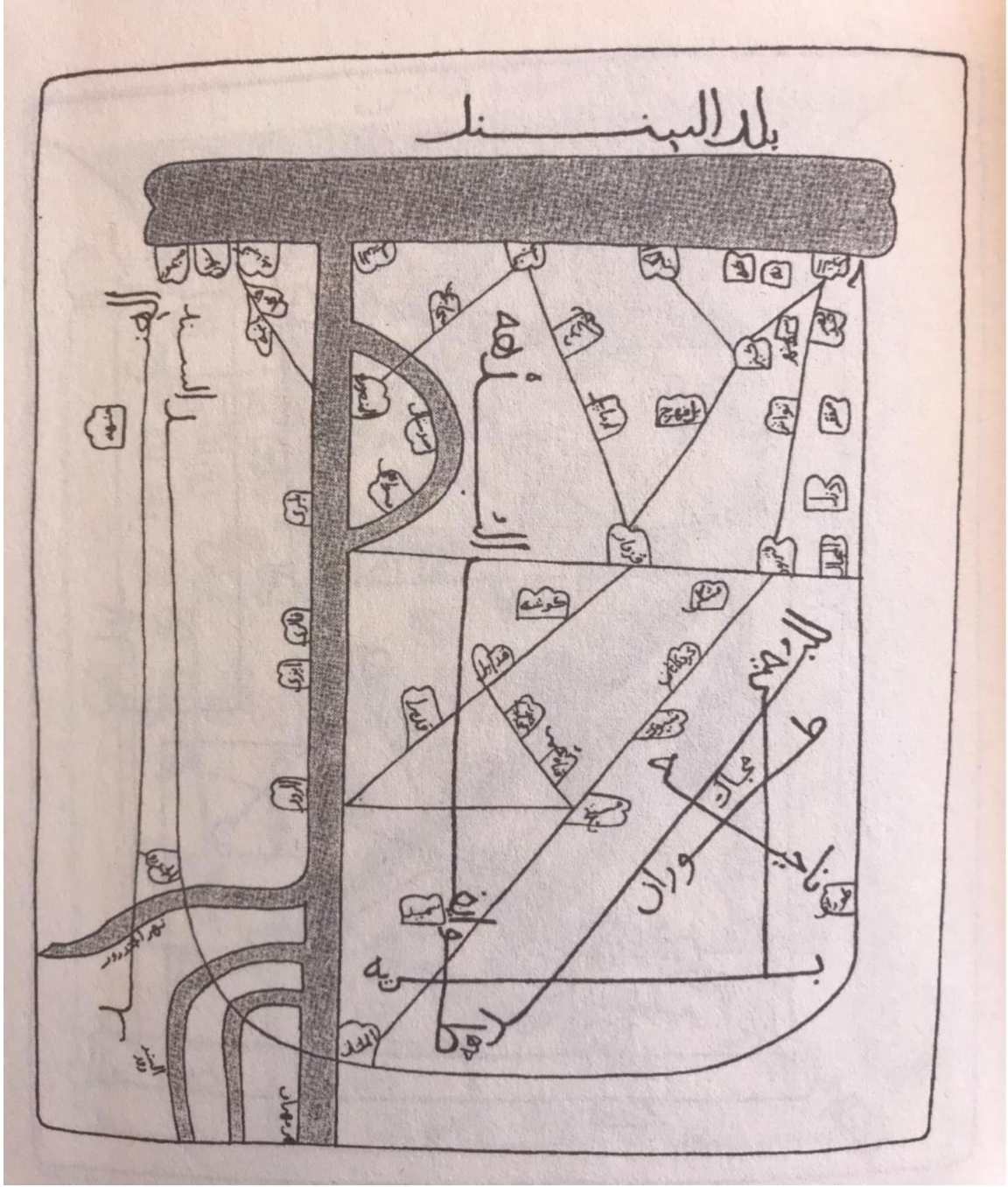
kurulmasındaki rolleri ile önemli bir siyasi grup olarak Türk tarihindeki yerlerini almışlardır.

EKLER

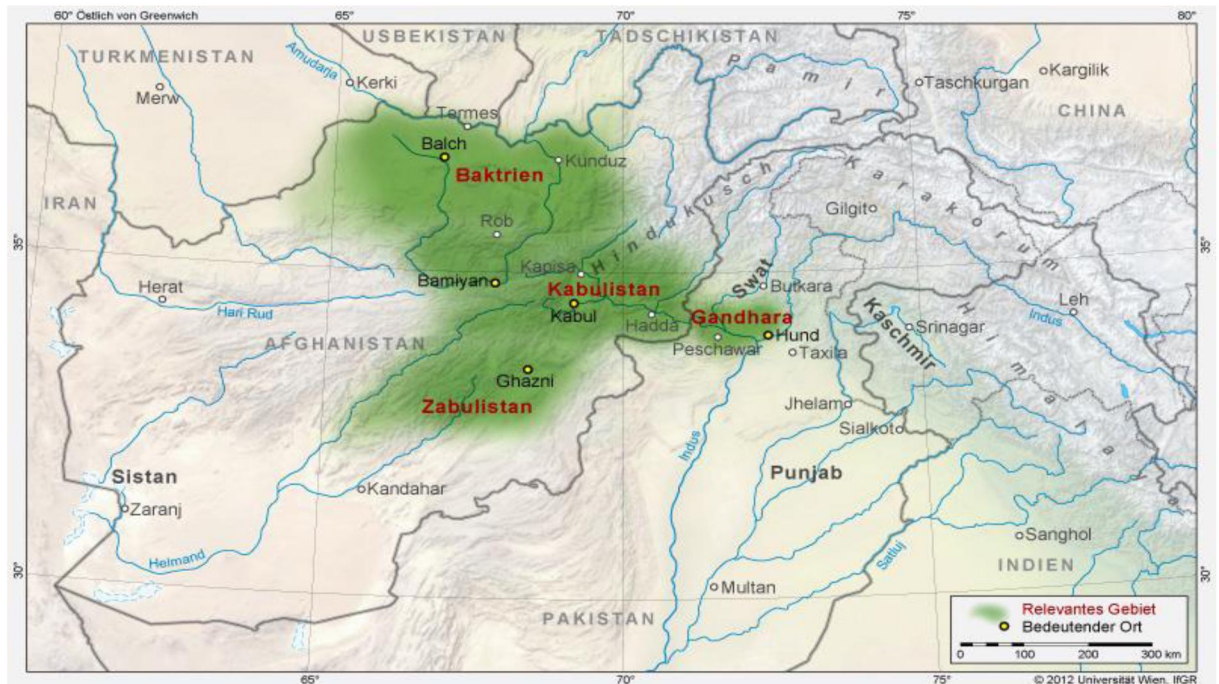
A. HARİTALAR

Harita 1: İbn Havkal Sistan haritası (Bkz., İbn Havkal, s.446.)

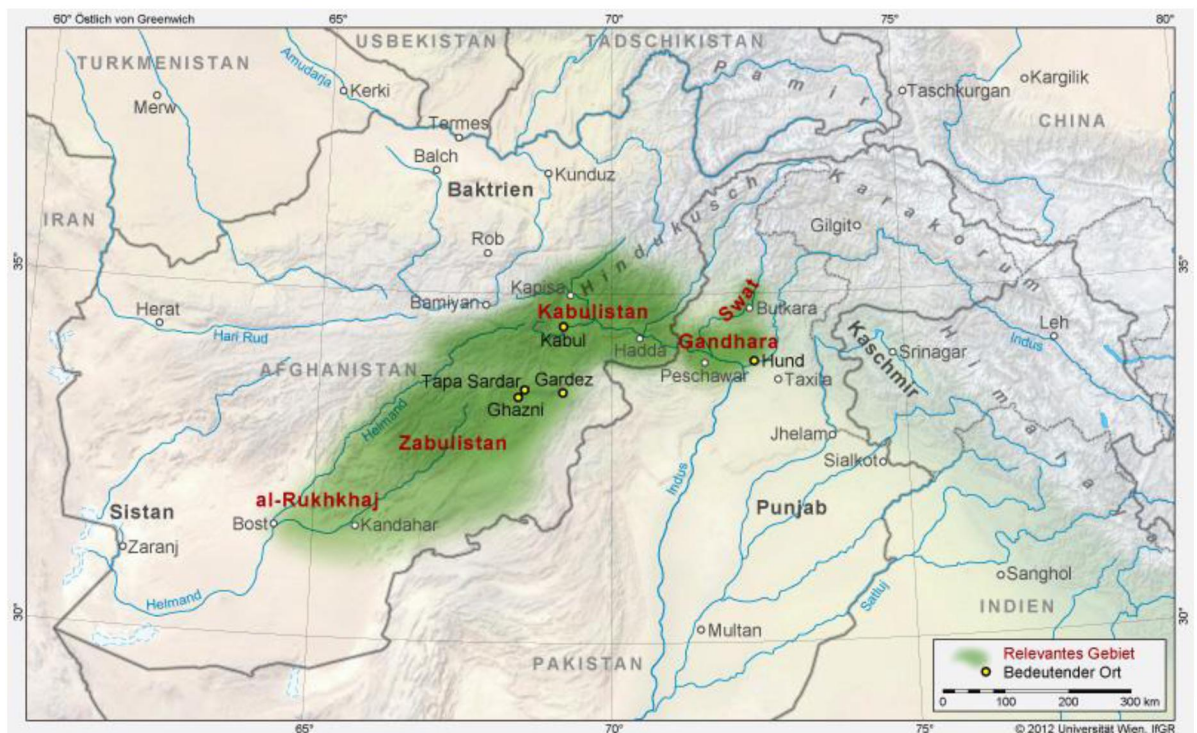

Harita 2: İbn Havkal Sind haritası (bkz., İbn Havkal, s.440.)

Harita 3: Kâbilşahların hâkimiyet bölgesi

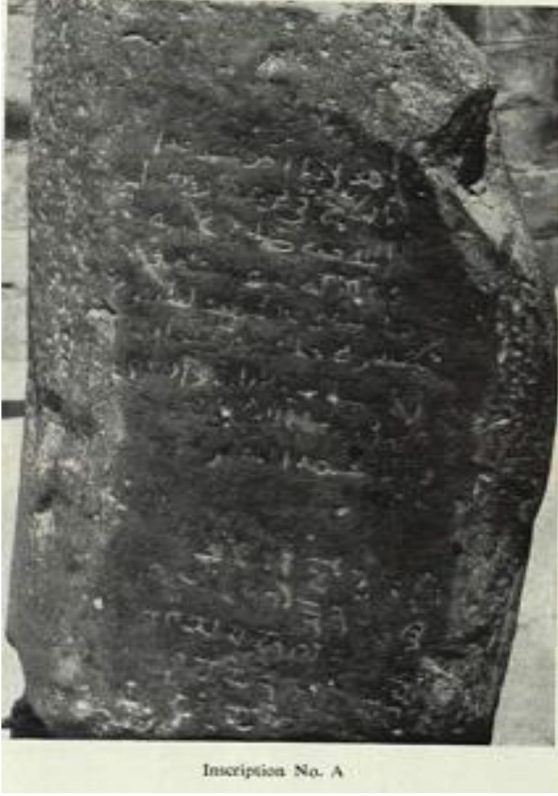
(http://pro.geo.univie.ac.at/projects/khm/sites/default/files/styles/adaptive_image/adaptive-image/public/images/showcase/v14u_0.jpg?itok=p8nbFQyU)

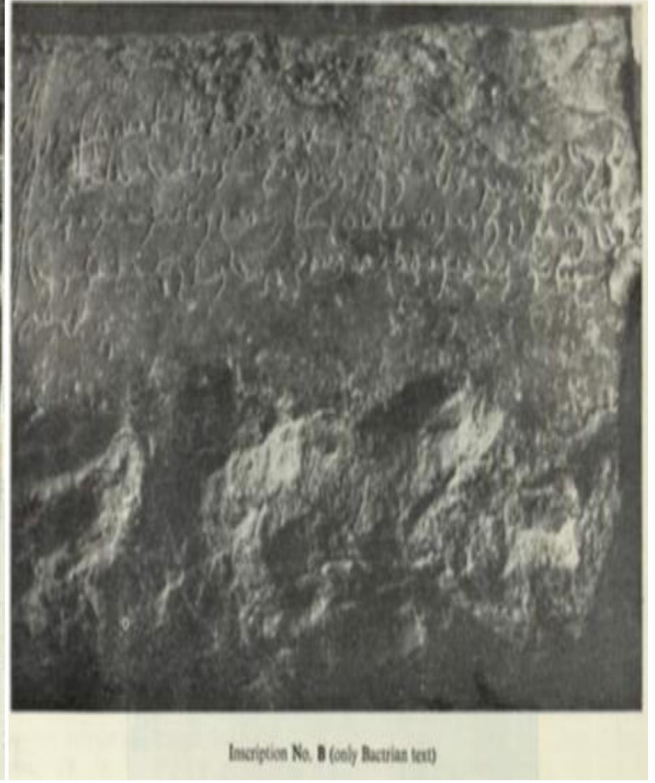
Harita 4: Rutbillerin hâkimiyet bölgesi

(http://pro.geo.univie.ac.at/projects/khm/sites/default/files/styles/adaptive_image/adaptive-image/public/images/showcase/v15u_0.jpg?itok=F5EAawIT)

B. YAZITLAR

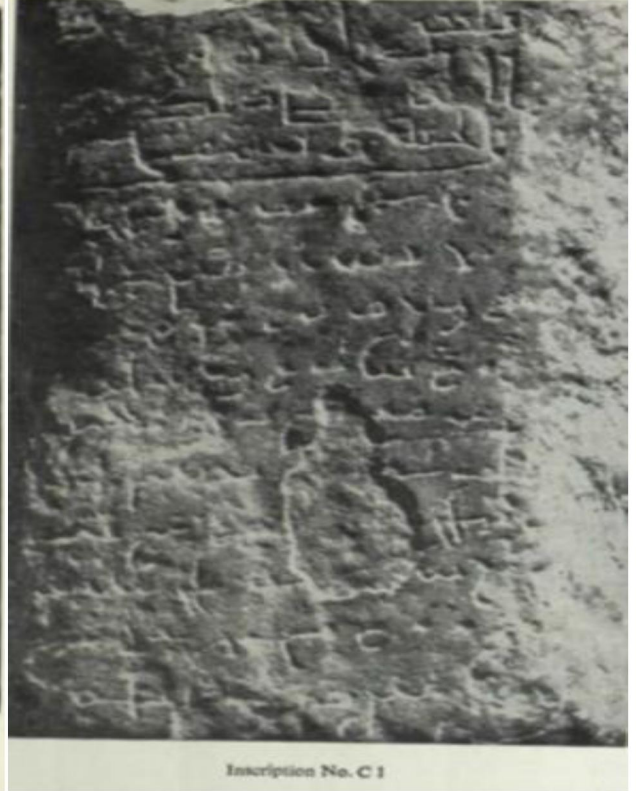
Yazıt 1: Toçi Yazıtı A

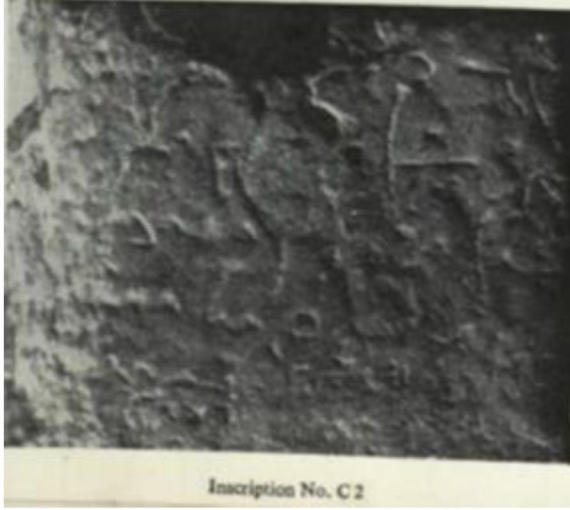
Yazıt 2: Toçi Yazıtı B (Bactrian Metin)

Yazıt 3: Toçi Yazıtı B (Sanskritçe Metin)

Yazıt 4: Toçi Vadisi Yazıtı C.1.

Yazıt 5: Toçi Vadisi Yazıtı C. 2.

LETTER FORMS IN TOCHI VALLEY INSCRIPTIONS			
NO. B		NO. A	
(A)	𑖀, (I) 𑖁	(A)	𑖀
(Ka)	𑖂, (Kho) 𑖃	(Ka)	𑖂
(Cha)	𑖄, (Ja) 𑖅		
(T)	𑖆, (Ta) 𑖇, (Ti) 𑖈	(T)	𑖆, (Ti) 𑖈, (Rti) 𑖉 (Thau) 𑖊
(Tra)	𑖋, (Ttra) 𑖌	(Dra)	𑖍, (Di) 𑖎
(Di)	𑖏, (Dra) 𑖐		
(Na)	𑖑,		
(Pu)	𑖒, (Phru) 𑖓, (Bha) 𑖔	(Ma)	𑖕
(Me)	𑖖, (Myām) 𑖗		
(La)	𑖘, (Ra) 𑖙, (Va) 𑖚	(Ya)	𑖛, (La) 𑖜, (Re) 𑖝, (Va) 𑖞
(Śu)	𑖟, (Sa) 𑖠	(Sa)	𑖠, (Hu) 𑖡
(3)	𑖢, (7) 𑖣, (8) 𑖤	(2)	𑖥, (3) 𑖦

Yazıt 6: Toçi Vadisi Yazıtları Harf Çizelgesi (yazıtların görselleri için bkz., A.H. Dani vd., s.130 vd.)

C. HEYKELLER

Heykel 1: Ganeşa

Heykel 2: Ganeşa

Heykel 3: Ganeşa

Heykel 4: Ganeşa

Heykel 5: Surya n Yüz

Heykel 6: Surya Arka Yüz

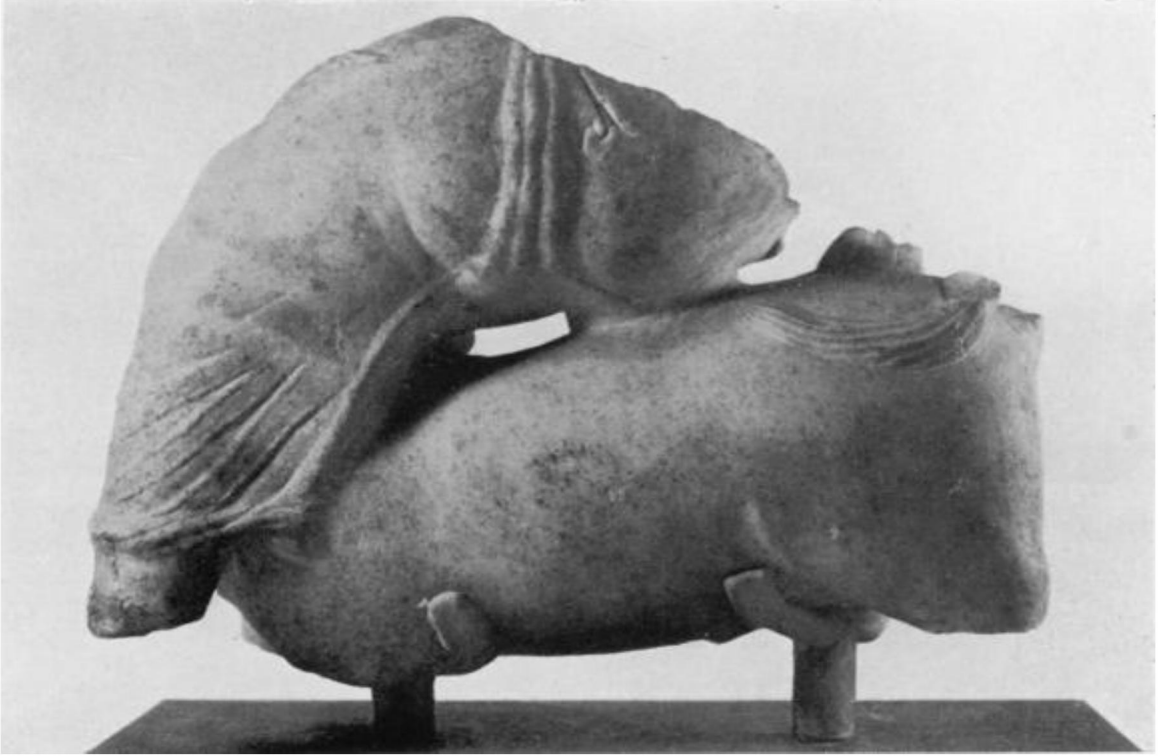
Heykel 7: Ganeşa

Heykel 8: Surya

Heykel 9: Durga ön yüz

Heykel 10: Durga arka yüz

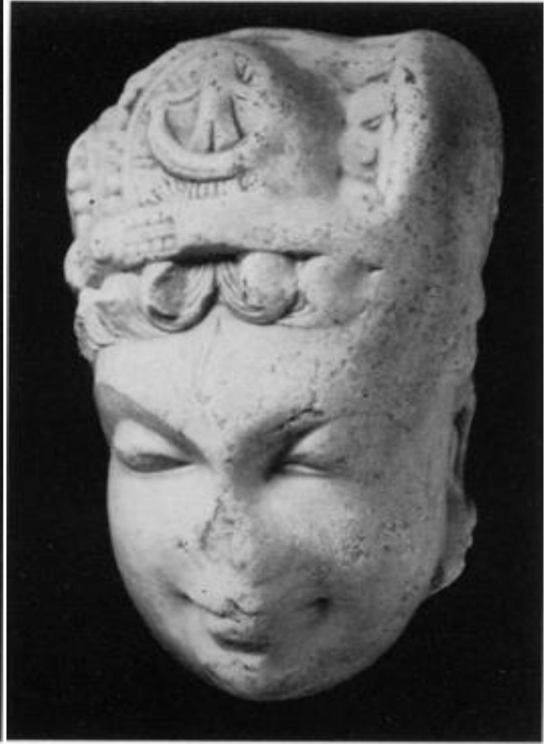
Heykel 11: Şiva arka yüz

Heykel 12: Durga ve Hizmetlileri.

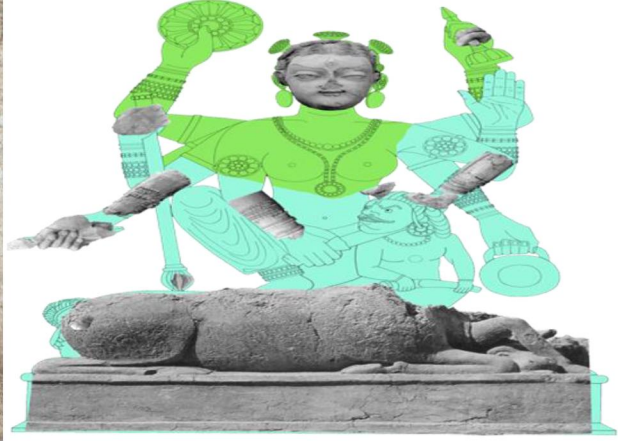
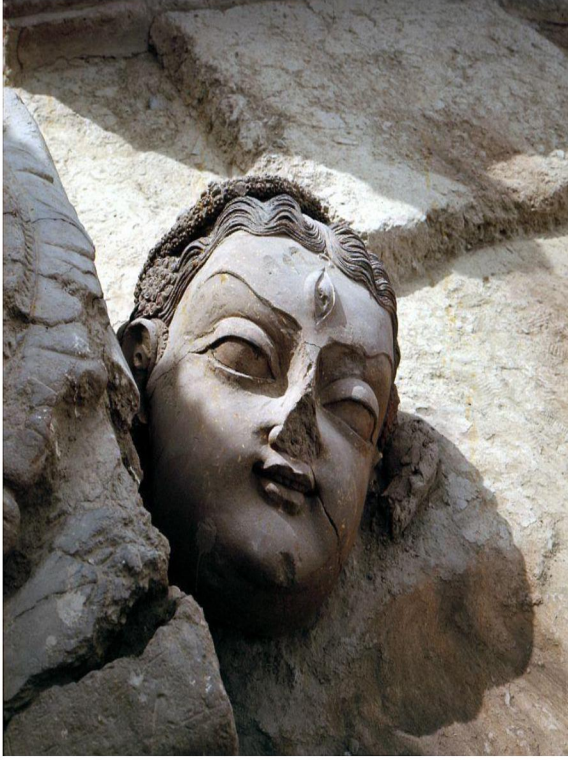

Heykel 13: Durga'nın başı heykeli.

Heykel 14: Şiva'nın başı heykeli.

(Heykel 1-14'te verilen heykeller için bkz., S. Kuwayama, "*The Turki Sahis...*", s.394 vd.)

Heykel 15, 16: Tapa Sardar sitesinde bulunan bir tanrıça heykelinin başı ve bulunan diğer parçalarıyla tamamlanmış hali.

VIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen Stupa minyatürü. (bkz., <http://pro.geo.univie.ac.at/projects/khm/showcases/story238?ref=showcases/showcase15&language=en>)

D. SİKKELER

Sikke 4: VII. yüzyılın ikinci yarısına ait, ön yüzde; Kanatlı kurt başından ve hilalden oluşan taç ve hükümdarın büstü; yıpranmış Nizek Tarhan mitleri. Arka yüz; iki görevlinin elinde olan Ateş sunağı. (basım yeri: Kabulistan)

Sikke 5: önyüz: Kanatlı kurt başı taç ve hilal ile hükümdarın büstü; solda tamga; yıpranmış Nizek Tarhan mitleri, arka yüz: Başları üzerinde iki tekerlek bulunan iki görevlinin tuttuğu ateş sunağı. (basım yeri: Kabulistan)

Sikke 6: Ön Yüz: Kanatlı kurt başı hilalden oluşan taç ile hükümdarın büstü; yıpranmış Nizek Tarhan mitleri. Arka Yüz: İki tamga arasında bulunan ateş sunağı. (Basım yeri: Kabulistan)

Sikke 7: VIII. yüzyıl ilk çeyreğine ait, ön yüz: kanatlı kurt başından taç, iki hilal ile hükümdarın büstü; yıpranmış Nizek Tarhan mitleri. Arka yüz: noktalardan oluşan çift daire içinde üzerinde hilal, sağ ve solunda birer yıldız ile tamga. (Basım yeri: Kabulistan)

Sikke 8: VIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait, ön yüz: Kanatlı kurt başından taç, iki hilal ve hükümdarın büstü; sağında yıldız ve hilal, Arka yüz; bir çelenk içinde tamga. (Basım yeri: Kabulistan)

Sikke 9: VIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait, ön yüz: Kanatlı kurt başından taç ve iki hilal ile hükümdarın büstü; hilal içinde sol ve sağda birer yıldız; belirsiz Bactrian (?) yazıt. Arka yüz: Bir Hükümdar Kemerini ile Kurt, Boynuz arasında bir yıldız, Kanat'ta tamga. (Basım yeri: Kabulistan.)

Sikke 10: VIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait, Ön Yüz: Kanatlı kurt başından taç ve iki hilal ile hükümdarın büstü; tamga sağda, Arka Yüz: fil ve üstünde tamga. (Basım Yeri: Kabulistan)

Sikke 11: VIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait, önyüz: Kanatlı kurt başından taç ve iki hilal ile hükümdarın büstü, arka yüz: Hilal içinde yıldızın üzerinde iki tamga tarafından çevrili Bactrian yazıt "Zonado". (Basım Yeri: Kabulistan)

Sikke 12: önyüz: bir daire içinde, Kanatlı kurt başından taç ve altında hilal ve sağında bir yıldız ile hükümdarın büstü. Arka yüz: noktalardan oluşan bir çerçeve içerisinde dört tamga.

Sikke 13: önyüz: Sağda, tamga (?) Bir daire içinde uzun saçlı ve kanatlı bir kurt başından taç ile hükümdarın büstü. Arka yüz: Üç satır belirsiz Sogdian yazısı.

Sikke 14: VII. yüzyılın sonuna ait, önyüz: Bir daire içinde kanatlı kurt başından taç ile hükümdarın büstü; yıpranmış Nizek Tarhan mitleri, arka yüz: Başları üzerinde bir tekerlekle iki görevlinin tuttuğu ateş sunağı. (Basım Yeri: Kabulistan)

Sikke 15: VIII. yüzyıl ilk çeyreğine ait, önyüz: Bir daire içinde solda tamga kanatlı kurt başından taç ve hilal ile hükümdarın büstü; Brahmi yazıt "Ekselansları, Lord Sakadara" . Arka yüz: iki görevlinin tuttuğu ateş sunağı.

Sikke 16: ön yüz: Tamga solunda kanatlı kurt başından taç ve hilal ile 3/4 görünümünde hükümdarın büstü; Brahmi yazıt "Ekselansları Ranasrikari". Arka yüz: İki görevli yangın sunağı 8. yy ilk çeyreği.

Sikke 17: Önyüz: Alın üstünde büyük hilal ve taç ile hükümdarın büstü; Bactrian yazısı: "Tegin, Horasan Kralı". Arka yüz: İki görevlinin tuttuğu yangın sunağı; Bactrian yazıt: "Yıl 480 (702/03) Ekselansları, Kral"(680-738).

Sikke 18: VII. yüzyılın sonu VIII. yüzyılın başına ait, önyüz; kanatlı kurt başı taç ve alnın üzerinde halka ile hükümdarın büstü; anlaşılmayan Pehlevi yazı. Arka yüz: İki görevli ve aralarında yangın sunağı; yıpranmış ve anlaşılmayan Pehlevi yazısı.

Sikke 19: Önyüz: Tamga ile kenar hilal ayları üzerinde kanatlı kurt başından hilal ve taç ile hükümdarın büstü; Pehlevi Yazısı "Bactrianların Yabguları" - "[?] Kral". Arka yüz: İki görevli yangın sunağı; "(Yıl) 15" ve anlaşılmayan Pehlevi yazısı.

Sikke 20: önyüz: Tamga ile kenar hilal ayları üzerinde kanatlı kurt başından hilal ve taç ile hükümdarın büstü; anlaşılmayan Pehlevi yazısı. Arka yüz: İki görevli yangın sunağı; anlaşılmayan Pehlevi yazı.

Sikke 21: Önyüz:Kanatlı kurt başından ve hilalden tacıyla 3/4 görünümde, sağ elinde asası, sol elinde ise bir cisim ve üzerinde simurg başı ve Brahmi yazı: "Sareva" (?) Arka yüz:İki görevlinin tuttuğu yangın sunağı.

Sikke 22: VII. yüzyılın sonu VIII. yüzyılın başına ait, Önyüz: Kanatlı aslan başından hilal tacı ve bir simurgun sağ ön kısmı ile hükümdarın büstü; Bactrian yazı "Majesteleri, Lord, Ddebo", Pehlevi yazıt "Pangul, Majesteleri Efendisi". Arka yüz: İki görevlinin tuttuğu yangın sunağı; Pehlevi yazıt "(Yıl) 1 – Rakhwat" (Muhtemelen basım yeri: ruhac)

Sikke 23: Önyüz: karşılıklı iki simurg protomları (hayvan kafası yada insan büstünde dekoratif bir unsur) arasında Tamga; Bactrian yazıt "Pangul, Majesteleri Lord". Arka yüz: tamga; Bactrian Yazıtı "Tudun, Bactrianın Tarkanı (?), Komutan"

Sikke 24: Ön yüz: Simurg solunda kanatlı aslan başından hilal tacı ile hükümdarın büstü; Pehlevi yazıt "Kraliyet ihtişamı arttı - Spur, Majesteleri efendisi" arka yüz: İki görevli ve aralarında yangın sunağı; Pehlevi Yazıtı "(Yıl) 11 - Zabulistan" (Basım Yeri: Zabulistan).

Sikke 25: Ön yüz: solda bir simurg ile kanatlı kurt başından tacı ile hükümdarın büstü; Pehlevi Yazıtı "Tanrı adına - Spur, Majesteleri, Efendimiz - Kendileri prestij ve şeref sahibi olan (?) / Spur, Efendimiz - kraliyet ihtişamı arttı". Arka yüz: İran tanrısı Adur'un İlahi ışıklı büstü; Brahmi efsanesi "Majesteleri, Efendimiz", Pehlevi Yazıtı "(Yıl) [?] 5, Zabulistan" (Basım Yeri: Zabulistan).

Sikke 26: ön yüz: Kanat taçlı büst; Pehlevi Yazıtı "Kesar'dan (kayzer olabilir), güçlü (?) Kral, Lord / Kraliyet ihtişamı arttı - Spur [Bozuk]" arka yüz: İki görevli yangın sunağı; Pehlevi yazıt "[belirsiz bir tarih] - Zabul"

Sikke 27: Önyüz: Kanatlı kurt başından taç ile hükümdarın büstü; Kenarda Bactrian Yazıtı "Kesar'dan, Arapları Yakalayan Efendimiz." Arka yüz: İki görevlinin tuttuğu ateş sunağı; "ve

böylece [?...]"Selm bin Ziyad, 68.yıl (687) Sasani kralı Hüsrev II'nin hükümdarlığının 28. yılındaki (618) bir dirheminden vurulmuştur.

Sikke 28: Önyüz: Kanatlı aslan başından tac ve hilal ile hükümdarın büstü; Bactrian yazıt "Majesteleri, Lord [ve] komutanı Sandan, Majesteleri Rabbi", Brahmi Yazıtı "Majesteleri Sandan, Lord"; sonradan eklenen bir işaret ile. Arka yüz: İki görevli yangın sunağı; Bactrian yazıt "Majesteleri, Lord, Ddebo, Bactrian'ın Kağanları, Majesteleri, Efendisi", Pehlevi yazısı ise anlaşılmamaktadır.

Sikke 29: önyüz: Sol kanatta bir savaş baltası ile kanatlı aslan başından tacı ve iki hilal ile hükümdarın büstü; Bactrian yazıt "Majesteleri, Lord". Arka yüz: Sağ elinde bir kutu (?) ile uzun bir elbise içinde tanrıça.

Sikke 30: önyüz: 3/4 görünümünde hükümdarın büstü, solunda ise tamga, Brahmi yazı: "Naradeva (?)" Arka yüz: Kral bir tahtta otururken, sağ elinde bir asa, solunda bir çiçek ve simurg ile tamga; Bactrian yazı: "Majesteleri, Lord".

E. TAMGALAR

Tamga 1, 2, 3.: Türk Şâhî Tamgaları

(Sikke 4-50 ve Tamga 1, 2, 3'ün ayrıntılı görünümü için bkz., [http://pro.geo.univie.ac.at/projects/khm/coins/coin78?ref=showcases/show case15&language=en](http://pro.geo.univie.ac.at/projects/khm/coins/coin78?ref=showcases/show%20case15&language=en))

BİBLİYOGRAFYA

- ABBOTT, J., **Darius the Great**, Cambridge 1903.
- ABDUR REHMAN, **The Last Two Dynasties of the Sahis**, Australian National University 1976.
- ACAR, C., “Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülahazalar”, **İTBAD VI/3 (2017)**, s.2038-2057.
- AĞARI M., “Ya’kûbî”, **DİA XLIII**, s.287-288.
- AĞIRAKÇA, A., “Gassaniler”, **DİA XIII**, s.397
- AHMAD S.M., “İbn Hurdâzbih”, **DİA XX**, s. 78-79.
- AHMED, M., **Ancient Pakistan- an Archeological History III: Harappan Civilization-the Material Culture**, California 2014.
- AKBULUT, D.A. **Arap Fütühatına Kadar Maveraünnehir ve Horasan’da Türkler**, Erzurum 1984, (Basılmamış Doktora Tezi).
- AKÇAY, F., **Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk B. Mahmûd Gerdîzî’nin "Zeynü’l-Ahbâr" Adlı Eserinin Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gaznelîler ile İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi**, Ordu 2015
- AKSU, A., “Yezid b. Velid’in Hayatı ve Halifeliği”, **CÜİFD/4 (2000)**, s.289-304.
- AKYÜREK, Y., “Horasân Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî ile İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları”, **CÜİFD XXII/1 (2018)**, s. 515-542
- ALBECER, M., **Büyük İskender’in Doğu Siyaseti**, Ankara 2000. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ALLCHIN B., “Middle Paleolithic Culture”, **HCA I**, Paris 1996, s.61-83.
- ANSARİ A.S.B., “Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc”, **DİA VIII**, s.98.
- ARADI E., “The History of the White Huns”, **Mikes International IV**, Den Haag 2011, s.39-49.
- ARMAJANI, Y., **A Critical Study and Translation of the Arabic and Persian Sources Concerning the Saffârid Period**, New Jersey 1939
- ARNOLD, T. W., **İntişâr-ı İslam Tarihi**, (nşr. M. Halil Halid), İstanbul 1343/1924.
- AVCI C., “Mes’ûdî”, **DİA XXIX**, s.353-355.
- Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri**, (nşr. F.Adsay), İstanbul 2012.
- AYCAN, İ., “Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)”, **AÜİFD XXXIX/1 (1999)**, s.165.
- AYDIN, Ş., “Sasani Kültürü ve İslam’ın Çatışma Alanı: İran”, **JOA III/4 (2018)**, s.65-76.

- BANARLI, N.S., **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I-II**, İstanbul 1983.
- BANG, W., ARAT, R.R., **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul 1936.
- BARLAS, K.R., “*Afgan Kâbilelerinin Türklükle Alakaları; Abdalılar Eftalitler (Akhunlar) ’ın Torunları mı?*” **Türk Kültürü XXIV/278**, Haziran 1986, s. 362-370.
- BARTHOLD, V.-A. DECEI, “*Demirkapı*”, **İA III**, s.522-526.
- _____, “*Toharistan*”, **İA XI**, s.399-400.
- _____, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (nşr. H.D. Yıldız), Ankara 1990.
- BASKİ, İ., “*Demirkapılar*”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9- 15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir)**, İzmir 2007, s.73-88.
- BAYABAR, G., **Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu**, Ankara 2007, s.205-232.
- BAYKUZU, T.D., “*Geç dönem (IV.-V. yy) Asya Hun Devletleri Sikkeleri*”, **Tarih Dergisi, S.45 (2007)**, s.1-26.
- BEAL, S., **Sı-Yu-Kı Buddhist Records the Western World I**, London 1884.
- BELAZURİ, **Fütûhü’l Büldân**, (nşr. M. Fayda), İstanbul 2013.
- _____, “*Taberî, Muhammed b. Cerîr*”, **DİA XXXIX**, s.314-318.
- BELENITSKY A., **The Ancient Civilization of Central Asia**, (İngilizceye trans. J. Hogarth), London 1969.
- BİLGE M, “*Ahsenü ’t-Tekâsim*”, **DİA II**, s. 179-180.
- _____, “*Himyerî*”, **DİA XVIII**, s. 60-61.
- BİLGİÇ, E., **Geç Roma İmparatorluk Çağında Roma – Sâsânî İhtilafları: Roma’nın Doğu Sınırları**, Antalya 2012, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- _____, **Doğu Roma İmparatoru Justinianus ve Sâsânî İmparatoru Hüsrev Anuşirvan’ın Doğu Akdeniz Politikalarının Karşılaştırılması**, Antalya 2018, (Basılmamış Doktora Tezi).
- BLOCHET, E., **Catalogue des Manuscrits Persans IV**, Paris 1934
- BOMBACI A., “*Ghazni*”, **East and West VII**, 1957, s.247-260.
- _____, “*Gazne ’deki Kazılara Giriş*”, **Türk Sanatı Yıllığı I (1963)**, s.537-560.
- BOSWORTH, C.E., **The Gaznevids**, Edinburg 1963.
- _____, “*Zun*”, **EI XI**, s.599.

- _____, “*Saffâri İmparatorluğu’nun Yapısı ve Yönetimi*”, (çev. H. Doğan), **E-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, VI/1 (Bahar 2013), s.123-145.
- _____, “*The Tahirids and Saffarids*” **The Chambridge History of Iran IV**, s.90-135.
- BROCKELMANN, C., **İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi**, (N. Çağatay), Ankara 1964.
- BROUDEL, F., **Maddi Uygarlık (Dünyanın Zamanı)**, (nşr. M.A. Kılıçbay), İstanbul 2017.
- BURROW, T., **The Sanskrit Language**, Delhi 2015.
- BÜHLER G, ‘*Kashmir Report*’, **JBBAS 1877**, Bombay 1969, s.1-90.
- CALDWELL, R., **A Comparative Grammar of the Dravian or South-Indian Family of Languages**, London 1875.
- CAN, M., **Fazl Bin Sehl’in Hayatı ve Şahsiyeti**, Konya 2010, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- _____, “*Me’mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl b. Sehl’in Rolü*” **İSTEM XIV/28 (2016)**, s.331-348.
- CASAL, M., **Fouilles de Mundigak I-II- Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan/ XVII**, Paris 1961
- CHAKRAVARTI, N.P., “*Hatun Rock Inscription of Patoladeva*”, **Epigraphia Indica XXX/1953-54**, Kalküta 1958, s. 226-231.
- CHATTOPADHYAY, B., **The Age of the Kushanas- a Numismatic Study**, Calcutta 1967.
- CHAVANNES E, **Documents sur les Tou-Kiue, Turcs Occidentaux**, Paris 1903.
- _____, **Çin kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, (nşr. M. Koç), İstanbul 2007.
- Collected Works of Korean Buddhism X**, (ed. R. Whitfield), Seul 2012.
- Cihan, C., “*Türk-Sâsânî Askerî İttifakları ve Sâsânî Ordusunda Türkler*”, **MKÜSBED XII/32 (2015)**, s.89-107.
- CLOT, A., **Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi**, (nşr. N. Demirtaş), İstanbul 2007.
- CONZE, E., **Buddhism A Short History**, Oxford 2008.
- CÖHÇE S, **Şemsî Melikleri**, Elazığ 1986, (Basılmamış Doktora Tezi).
- _____, **Dehli Türk Sultanlığı Tarihi**, Malatya 2004.
- _____, “*İlkçağ’da Hindistan’da Türk Varlığı*”, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1**, Ocak-Haziran 2001, s.9-22.

- _____, “İslam Hâkimiyeti Dönemine Kadar Ana Hatlarıyla Nusaybin ve Çevresi”, **Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu (Mardin 27-28 Mayıs 2004)**, Ankara 2009,
- CUMANİYAZOVA, F. “Tarihi Kuzey Hindistan’da Bulunan Arkeolojik Buluntular ve Onların Köktürklerle Özdeşleştirilmesi Üzerine”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 16 (özel sayı II-2014)** s.14-18.
- CUNNINGHAM, A., **Coins of Mediaeval India**, London 1894.
- CÜZCANİ, **Tabaqat-ı Nasırî** (nşr.. H. G. Raverty), London 1881.
- ÇAĞATAY, N., **İslam’dan önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara 1957.
- _____- ÇUBUKÇU, A., **İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara 1985.
- ÇAKAN, V., **Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları**, İstanbul 2009.
- ÇELİK, S., “Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac b. Yusuf Es-Sakafi’nin Fonksiyoner Rolü”, **CBÜSBED I/1 (2003)**, s.19-35.
- ÇELİKTAŞ, M. “Hinduizm’in Akhunlar Üzerindeki Etkisi”, **TAD XXXIV/57 (2015)**, s.89-97.
- _____, **Ak Hunlar Tarihi Üzerine Türkiye ve Dünyada Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi**, Ankara 2011, ,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÇETİN, O., “Horasan”, **DİA XVIII**, s.234-241.
- DADAN, A., **Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar**, Konya 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DAFTARY, F., “Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir’deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, (nşr. M. Atalan), **Kelam Araştırmaları IV/2 (2006)**, s.139-158.
- DALKILIÇ, M., “Emeviler Dönemi Muhalif Hareketlerden Birisi: Abdurrahmân bin Muhammed bin El-Eş’as İsyanı”, **Bilimname/1 (2012)**, s. 189-203.
- DANİ A. H-H. HUMBACH-R. GÖBL, “Tochi Valley Inscriptions in the Peshawar Museum”, **Ancient Pakistan II**, Peşaver 1964, s.125-135.
- DANİNO, M., “Aryans and the Indus Civilization: Archaeological, Skeletal, and Molecular Evidence”, **A Companion to South Asia in the Past**, (Ed. G. R. Schug), New Jersey 2016.
- DE GEOJE, M.J., **Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari**, Leiden 1909.
- DELİCE, A., “Haccâc b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)” **CÜİFD/2 (1998)**, s.445-459.

- DELMERICK B.J., “*A History of the Gakk’hars*”, **JOAB XL (1871)**, s.67-103.
- DONUK A., **Eski Türk Devletlerinde Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988.
- DUPREE L., “*Prehistoric Research in Afghanistan (1959-1966)*” **TAPS LXII/4**, 1972, s.1-83.
- _____, **Deh Morasi Ghundai: A Chalcolithic Site in South-Central Afghanistan, Anthropological Papers of the American Museum of Natural History**, New York 1963.
- DURAK N., **Hazaralar**, Malatya 2008.
- _____, “*Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan’da Türkler*”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar** (Ed. A. Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002, s.27-50.
- _____, **Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 2000.
- DÛRÎ, A., **İlk Dönem İslam Tarihi -Bir Önsöz-**,(nşr. H. Yücesoy), İstanbul 2016.
- DURMUŞ, İ., **İskitler**, Ankara 2008.
- EBERHARD W., **Çin Tarihi**, Ankara 1947.
- _____, **Çin’in Şimal Komşuları**, (nşr. N. Uluğtuğ), Ankara 1996.
- EBU’L FİDA, **Takvimü’l-Büldân**, (nşr. R. Şeşen), İstanbul 2017.
- EKREM E., **Hsüan-Tsang Seyahatnamesi’ne Göre Türkistan**, Ankara 2003, (Basılmamış Doktora Tezi).
- el-CAHZ, **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, Ankara 1967.
- ELIADE, M., **Dini İnançlar ve Düşünceler Tarihi II**, (nşr. A. Berktaş), İstanbul 2003.
- ELLIOT, H.M., **The History of India I-II**, London 1867.
- ERGÜVEN İ. H., **Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl-Metin Çevirisi Ve Değerlendirme)**, Çanakkale 2011, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ERKOÇ, H.İ., **Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)**, Ankara 2008, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ESİN, E., “*Toharistan Yabguları, Türk Şâhîler, Şul(Çöl) Türkleri Devletleri*”, **TTDS II**, Ankara 1987, s.205-223.
- _____, “*Tös and Moncuk*”, **CAJ XVI/1**, 1972, s.14-36.
- _____, **Türk Sanatında İkonografik Motifler**, İstanbul 2004.
- _____, “*«Tengrilik» (Türklerde Gök Tapınağına Dâir)*”, **Sanat Tarihi Yıllığı XII (1983)**, s.35-46.

- _____, “*Butân-ı Halaç (M. VII-X Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)*”, **Türkiyat Mecmuası XVII (1972)**, s.25-67.
- _____, “*Türk Kültür Târihinden Bir Safha: Milâdi Sekizinci Yüzyılda Türkistan’da İslâmiyet’in Burkan Dini İle Karşılaşması*”, **TKAD XVI/2 (1977)**, s.231-237.
- _____, **İslamiyet’ten Önceki Türk Tarihi ve İslam’a Giriş**, İstanbul 1978.
- FAIRSERVIS, W.A., **Archeological Studies in the Seistan Basin Of South Western Afghanistan and Eastern Iran**, New York 1961.
- FAYDA, M. “*Belâzûrî*”, **DİA V**, s.392-393.
- _____, “*Saffar, Ya’kub b. Leys*”, **DİA XXXV**, s.463.
- _____, “*Abdullah b. Âmîr*” **DİA I**, s.84-85.
- FIGLALI, E.R., “*Hariciler*”, **DİA XVI**, s.169-175.
- FRUMKİN G., **Archeology in Soviet Central Asia**, Leiden 1970.
- FRYE R. N., **Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası**, Ankara 2009.
- _____, **The History of Persia**, London 1962.
- _____, “*Orta Çağ Başarısı Buhara*”, (nşr. H. Kurt), **AÜİFD XLI/1 (2000)**, s.425-471.
- FUCHS W., “*Huei-Ch’ao Pilgerreisedurch Nordwest Indien und Zentral Asien um 726*” **SPAW XXX (1939)**, s.426-457.
- GAFUR, A. “*Two Lost Inscriptions Relating to the Arab Conquest of Kabul and the North West Region of West Pakistan*”, **Ancient Pakistan II**, Peşaver 1965, s.1-12.
- GALİMA M., **Turan’ın Alp Kızları, İpekyolu Efsaneleri**, İstanbul 2001.
- GARRISON, M., “*Fire Altars*,” **Encyclopedia Iranica IX/6**, s. 613-619.
- GERNET, J., **A History of Chinese Civilization**, Cambridge 1999.
- GHIRSHMAN, R., **Les Chionites-Hephtalites**, Kahire 1948.
- GILES, P. “*The Aryans*”, **The Cambridge History of India I: Ancient India**, Delhi 1955, s. 65-76.
- GIUNASHVILI, J., **Noskhe-ye Khatti-ye Târikh-e Sistân Mowjud dar Tbilisi**, Tiflis 1971.
- GOLDEN, P.B. **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (nşr. O. Karatay), İstanbul 2016.
- GÖBL, R., **Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien I-IV**, Wiesbaden 1967.

- GÖMEÇ, S., **Türk-Hun Tarihi**, Ankara 2012.
- _____, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 2011.
- GRIFFITH, R. T. H., **The Hymns of the Sâmaveda**, Nilgiri 1896.
- GROUSSET, R., **Bozkır İmparatorluğu**, (nşr. M.R. Üzmen), İstanbul 1980
- GUIGNES D., **Histoire Générale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des Autres Tartares Occidentaux**, Paris 1756.
- _____, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi**, (nşr. H.C. Yalçın), İstanbul 1923.
- GÜNALTAY M. Ş., **İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-**, İstanbul 1991.
- GÜNEŞ, H.H., “*Abdullah Me'mun ve Muhammed Emin'in Hilafet Mücadelesi*”, **Çeşm-i Cihan II/2**, s.8-28.
- HANAY, N., “*Allâme Muhammed İbn Cerîr Et-Taberî'ye Dair Bir Bibliyografya Denemesi*”, **RTEÜİFD III (2013)**, s.227-250.
- HARMATTA, J.,LITVINSKY, B., “*Tokharistan And Gandhara Under Western Türk Rule (650–750)*”, **HCA III (1996)**, s.368.
- HEYD, W., **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, Ankara 2000.
- HİMYERİ, **Ravdü'l-Mitâr fi-Haberî'l-Aktâr**, Beyrut 1985.
- HİZMETLİ, S., “*Genel Olarak Raşid Halifeler Dönemi Olayları: Sonuçları Ve Etkileri*”, **AÜİFD XXXIX/1 (1999)**, s.28-54.
- History of Environmental Change in the Sistan Basin, Based on Satellite Image Analysis: 1976 – 2005**, UNEP Post-Conflict Branch Geneva, May 2006.
- HUART, C., **Ancient Persia and Iranian Civilization**, London 1972.
- HUMBACHH. , **Baktrische Sprachdenkmäler I**, Leipzig 1966.
- _____, “*New Material On Bactrian Language*”, **Proceedings Of Twenty-Sixth Congress Of Orientalists II, 4-10th January 1964**, New Delhi 1968, s.215-217.
- HUNKAN Ö. S, “*Tegin*”, **DİA IVL**, s.312.
- IŞILTAN, F., “*Taberî*”, **İA XI**, s.594-598.
- IBN BATTUTA, Ebu Abdullah Muhammed, **Ibn Battuta Seyahatnamesi**, (nşr. A.S. YAKUT), İstanbul 2004.
- INABA,M., “*The Identity of the Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centuries A.D.*”, **Zinbun/XXXVIII (2006)**, s.1-19.

- İBN HAVKAL, **10. Asırda İslam Coğrafyası** (nşr. R. Şeşen), İstanbul 2014.
- İBN HURDADBIH, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, (nşr. M. Ağarı), İstanbul 2008.
- İBNÜ'L ESİR, **İslam Tarihi I-XI (el-Kamil fi't-Târîh)**, (Ed. M. Tulum), İstanbul 1986.
- İNAN, A., **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara 1986.
- İslâm Tarihi Ve Medeniyeti**, (Ed. A. Güner) İzmir 2012.
- İSTAHRÎ, **Mesâlikü'l-Memâlik**, (nşr. De Geoje), Leiden 1927.
- JARRING, G., **Bugünkü Afganistan'daki Türk Cemaatleri Hakkında**, (nşr. A. Münir Yaylalıgil), İstanbul 1943.
- JOHNSON, R.P., **A Critical and Explanatory Translation of Portions of the Anonymous Ta'rikh-i-Sistân**, New Jersey 1941.
- KAFESOĞLU, İ., **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2012.
- KALHANA, **Rajatarangini**, (nşr. A. Stein), London 1900.
- KAPANŞAHİN, M., *"Harun Reşid Dönemi İsyanları"*, **Bilimname XXII/1 (2012)**, s.35-59.
- KARA, G., *"Tang Hanedanı'nın Türk Topraklarını Hâkimiyet Altına Alma Çabaları"*, **Bilig 84 (Kış 2018)**, s.45-67.
- KARADENİZ, Y., *"I. Hüseyin Dönemi'nde İpek Yolu Üzerinde Sâsânî-Göktürk Mücadelesi (531-579)"*, **USAD IV/16 (Kış 2011)**, s.207-214.
- KAŞGARLI MAHMUD, **Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi I-IV**, (nşr. B. Atalay), Ankara 1998.
- KAVAS, A., *"Kâbil"*, **DİA XXIV**, s.28-29.
- KAYA, K., *"Vetâlapançavimşati (Hortlağın Yirmibeş Hikâyesi)"*, **DTCFD XXXV/1**, Ankara 1991, s.159-169.
- KEANE, A.H., **Standford's Compendium of Geography and Travel Asia II**, London 1909.
- KENOYER, J.M., **Excavations at Mohenjo Daro, Pakistan the Pottery, with an Account of the Pottery from the 1950 Excavations of Sir Mortimer Wheeler**, Pennsylvania 1986.
- _____, **Ancient Cities of the Indus Valley Civilization**, Oxford 1998.
- KILIÇ, Ü., **Yezid b. Muaviye**, Konya 1999, (Doktora Tezi).
- KİTAPÇI Z., **Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi**, Konya 2014.
- _____, **Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi**, Konya 2014.

- _____, **Türkler Nasıl Müslüman Oldu? Step Kahramanlarının İslam İle Tanışmaları**, Konya 2013.
- _____, **Emeviler Devri Arap Irkçılığı Orta Asya’da İslamiyet ve Türkler**, Konya 2015.
- _____, **Osmanlı ve Selçuklulardan Önce Ortadoğu’da Türkler**, Konya 2008.
- _____, **Oğuz Han İlk Türk Hükümdar ve Hakanları Nasıl Müslüman Oldu?**, Konya 2015.
- _____, **Saadet Asrında Türkler**, Konya 2014.
- KOCA,S., “*Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı*”, **Türkler Ansiklopedisi II**, Ankara 2002, s.1448.
- KOÇ, D., **Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti**, İstanbul 2010, (Basılmamış Doktora Tezi).
- KONUKÇU, E., **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973.
- _____, “*Hindistan’daki Türkler*”, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1 (Ocak-Haziran 2001)**, s.23-32.
- _____, “*Hayber Geçidi*”, **DİA XVII**, s.23-24.
- _____, “*Hindûşâhiler*”, **DİA XVIII**, s.117-118.
- _____, “*Akhunların Bakiyesi olarak Kalaçlar*”, **Türkler I**, Ankara 2002, s.845-849.
- KURAT A. N., “*Göktürk kağanlığı*”, **Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat Makaleler I**, (haz. N. Yazılıtaş-A. Vurgun), Ankara 2015, s.49-78.
- _____, “*Kuteybe Bin Müslim’in Harizm ve Semerkand’tı Zabtı. (Hicrî 93-94-Milâdî 712)*”, **DTCFD VI/5**, (Aralık 1948), s.385-430.
- KURBANOV, A., **The Hephthalits (Archeological and Historical Analysis)**, Berlin 2010, (Basılmamış Doktora Tezi).
- KURT H., “*Orta Asya’nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü*”, **İslami Araştırmalar Dergisi XII/3-4 (1999)**, s.353-366.
- _____, “*Devlet Kurma Sürecinde Samanoğulları*”, **AÜİFD XLIV/2, (2003)**, s.109-129.
- KURTULUŞ R., “*Hudûdu’l-Alem*”, **DİA XVIII**, s.304.
- KUWAYAMA,S., “*The Turki Sahis and Relevant Brahmanical Sculptures in Afghanistan*”, **East and West XXVI-3/4**, (Eylül – Aralık 1976), s.375-408.
- _____, “*Historical Notes on Kāpiśī and Kābul in the Sixth-Eighth Centuries*”, **ZİNBUN XXXIV/1**, s.25-77.
- LEWIS, B., **Tarihte Araplar**, (nşr. H.D. Yıldız), İstanbul 2009.

- LINDHOM, C., **İslamî Ortadoğu (Tarihsel Antropoloji)**, (nşr. B. Şafak), Ankara 2004.
- LIU MAU-TSAI, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, (nşr. E. Kayaoğlu-D. Banoğlu), İstanbul 2006.
- LIU XU, **Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)**, (nşr., İ. Togan vd.), Ankara 2006.
- MARQUART, J., DE GROOT J. J. M., *“Das Reich Zabul und der Gott Zun vom 6-9. Jalirhunder”*, **Festschrift Eduard Sachau Zum Siebzigsten Geburtstage**, Berlin 1915, s.248-292.
- MARTMAN, R., **İslam'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)**, (nşr. İ. Kayaoğlu), Ankara 1981.
- MAZHEN Y, **Ya'kûbî'nin Târîhu'l-Ya'kûbî ve İbnü'l-Esîr'in El-Kâmil Fi't-Târîh'ine Göre Emevî Halifelerinin Kişilikleri**, Konya 2010. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- MCGOVERN, W.M., **The Early Empires of Central Asia**, New York 1939.
- MEHMEDOĞLU, A.S., *“Demirkapı”*, **DİA IX**, s.153-154.
- MERÇİL, E., **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989.
- _____, *“Saffar, Ya'kub b. Leys”*, **DİA XXXV**, s.463.
- MESUDİ, **Murûcü'z-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, (nşr. A. Batur), İstanbul 2004.
- METİN T, *“Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler”*, **SÜTAD XXXV**, İstanbul 2014, s.309-340.
- MEYENDORFF, G., **Voyage D'orenburg a Boukhara Fait en 1820**, Paris 1826.
- MEYNARD, B., **Extrait de la Chronique Intitulée "Kamel-Altevarykh", par Ibn-Alatyr**, Paris 1877.
- MINORSKY V, **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib**, (nşr. A. Duman, M. Ağarı), İstanbul 2008.
- _____, *“Halac Türk Diyalekti”*, (nşr. F. Güley), **İÜFTDED IV/2 (2012)**, s.83-106.
- MİSHRA Y, **The Hindu Sahis of Afghanistan and The Punjab A.D. 865-1026**, Patna 1972.
- MUHAMMEDCANOV, A., *“Siriderya”*, **DİA XXXVII**, s.272.
- MUGHAL, M.R., **The Early Harappan Period in the Greater Indus Valley and Northern Baluchistan (C. 3000-2400 B.C.)**, Pennsylvania 1970.
- MUKADDESİ, **İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm)**, (nşr. A.Batur), İstanbul 2015.

- MOTTAHEDEH, R., “*The 'Abbasid Caliphate in Iran*”, **The Cambridge History of Iran IV**, s.65.
- NEGMATOV, N., “*Archaic Khujand -Alexandria Eschate (to the Problem of the Syr-Darya Basin Urbanization)*,” **JCA IX/2 (1988)**, s.42-45.
- NÖLDEKE, T., **Geschichte der Perserund Araber zur Zeit der Sâsânîdenaus der Arabischen Chronikdes Tabari**, Leiden 1879.
- NASKALI, E., “*Sâsânîler*”, **DİA XXXVI**, s.174.
- NOORULHAK,A.J., **İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan’ın İslâmlaşma Süreci**, Isparta 2005, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- OKAY B., “*Chui T’ang Shu*”, **Doğu Dilleri Dergisi V/2 (1993)**, s.1-5.
- OKTEL N.M., **Farmakoloji, Veteriner Hekimlikte Kullanılan Başlıca İlaçlar**, Ankara 1967.
- OLMSTEAD, A.T., **History of the Persian Empire**, London 1948
- ÖGEL B., **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II**, Ankara 1981.
- _____, “*Eski Orta Asya Kâbileleri Hakkında Araştırmalar I Yüce-çiler*”, **DTCFD XV/1-3 (Mart-Haziran-Eylül 1957)**, s. 247-278.
- _____, “*İlk Töles Boyları*”, **Belleten XII/48 (Ekim 1948)**, s. 795-831.
- _____, **Türk Mitolojisi I-II**, Ankara 2014.
- _____, “*Çin kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler*”, **DTCFD VI/4 (Eylül- Ekim 1948)**, s. 259-278.
- _____, **İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Ankara 1984.
- _____, **Türk Kültür Tarihine Giriş I-IX**, Ankara 1991.
- ÖMER, F., “*Abbasilerin Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri*”, (nşr. C. Zorlu), **NEÜİFD XIII/13 (2002)**, s.193-210.
- ÖNTÜRK, V., “*Selçuk Bey’in Oğlu Musa Yabgu’nun Sistân Hâkimiyeti*”, **YYÜSBED XXXIV**, Van 2017, s.1-12.
- _____, “*Saffari Emiri Yakub b. Leys’in Siyasi Faaliyetleri*”, **YÜSBED (2016 Özel Sayı)**, Van 2016, s.
- ÖNKAL, A., “*Ahnef b. Kays*”, **DİA II**, s.172.
- _____, “*Abdurrahman b. Semüre*”, **DİA I**, s.172-173.
- ÖZ, M., “*Şia*”, **DİA XXXIX**, s.111-115.
- ÖZAYDIN A., “*İbnü’l –Esîr*”, **DİA XXI**, S.26-27.
- _____, “*Ebu’l Fida*”, **DİA X**, s.132-134.

- _____, “*Ahbaru Mekke*”, **DİA I**, s.31.
- _____, “*Ezrakî*”, **DİA XII**, s.68-69.
- ÖZBAYRAKTAR, A., **Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir**, Konya 2014, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖZGÜDENLİ, O. G., “*Sistan*”, **DİA XXXVII**, s.274-276.
- _____, “*Maveraünnehir*”, **DİA XXVIII**, s.177-180.
- ÖZKAN M., “*İbnü'l-Esir el-Cezeri'de Tarih Metodolojisi*” **Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu (6-8 Nisan 2012 Mardin)**, İstanbul 2012, s.43-45.
- _____, “*İbnü'l-Esîr El-Cezerî'nin Hayatı Ve Târihçiliği*”, **Uluslararası Şırnak Ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010 Şırnak)**, Ankara 2010, s.723-728.
- ÖZMENLİ, M., “*V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sâsânî Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler*”, **ÇÜSBED XVII/3 (2008)**, s.323-332.
- POLAT, Z., “*Cizreli Bir Alim: İbnü'l Esîr*”, **TOD XXXIV**, Haziran 2018, s.87-107.
- POLLOCK, F.R., **Record of the March of the Mission to Seistan**, Calcutta 1873.
- POPOVA, I.F., “*Orta Asya Türkleri ve Erken Tang Çin Devleti*”, **Türkler II**, (nşr. H.C. Güzel), s.127-132.
- PRINCEP, J., **Essays on Indian Antiquities I** (Ed. E. Thomas), London 1858.
- QURESHİ, M. N., “*Belucistan*”, **DİA V.**, s.427-428.
- RAMSEY, G.C., **Kingship in Hellenistic Bactria**, Saskatchewan 2003.
- RAVERTY, G.H., **Notes on Afghanistan and Part of Baluchistan**, London 1889.
- _____, “*An Account of Upper and Lower Suwat, and the Kohistan, to the Source of the Suwat River; with an Account of the Tribes Inhabiting those Valleys*” **JASB XXXI**, s.227-281.
- RAY, H.C., **The Dynastic History of India I-II**, Kalküta 1931.
- RIEU, C.-ETHÉ, H., **Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office**, Oxford 1903.
- RIOTTO M., **Hyecho Pellegrinaggio Alle Cinque Regioni Dell'india**, Milan 2010.
- SAHNİ, D.R., “*Six Inscriptions in the Lahore Museum*”, **Epicraphia Indica XXI**, 1931-32, s.293-301.
- SAINT-MARTIN, M.V., **Les Huns Blancs ou Ephthalites**, Paris 1849.

- SALMAN H., ÖZGÜDENLİ O. G., “*Yabgu*”, **DİA IVLIII**, s.170-171.
- _____, “*Toharistan*”, **DİA XLI**, s.214-215.
- _____, “*Toharistan Türk Yabguluğu*”, **TDA LXV**, s.133-138.
- SARAY, M., “*Afganistan*”, **DİA I**, s.401-408.
- SARITAŞ E., “*Seyyah Hui Chao’nun Beş Tianzhu Ülkesine Seyahati ve Türk Tarihi Bakımından Önemi*”, **Şarkiyat Mecmuası XVI**, İstanbul 2010, s.105-117.
- _____, **Çin Kaynaklarına Göre Türkişler Boyu ve Hâkimiyeti**, Ankara 1996, s.13, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi).
- SASTRI, S.M., **Mccrindle’s Ancient India as Described by Ptolemy**, Calcutta 1927.
- SEZGİN, F., **İslam’da bilim ve Teknik I-V**, Ankara 2015.
- _____, **Arap-İslam Bilimleri Tarihi 1**, İstanbul 2015.
- SHAKUR, M. A., **A Handbook to the Inscriptions Gallery in The Peshawar Museum**, Peshawar 1946.
- SHRAVA, S., **The Sakas in India**, Lahor 1947.
- SIRCAR, D.C., “*Three Early Medieval Inscriptions*”, **Epigraphia Indica XXXV/1963-64**, Kalküta 1966, s.44-54.
- SİVRİOĞLU, T.-TÜRKOĞLU A.J., **Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi**, İstanbul 2017.
- _____, “*Afganistan’da Budist Dönem ve Budist Sanatı*”, **ATDD II/5 (2015)**, s.60-88.
- _____, “*İlk İslâm Fetihleri Ve Sâsâni Devleti’nin Çöküşü*”, **Turkish Studies X (2015)**, s.389-428.
- _____, “*Sâsânîler Dönemi İran’ında Limanlar ve Deniz Ticareti*”, **TOD XXII (Haziran 2015)**, s.39-62.
- SKRINE F.H., ROSS, E.D., **The Heart of Asia**, London 1899.
- SMITH, A.V., **Catalogue of the Coins in the Indian Museum Calcutta**, Clarendon 1906.
- STEIN A., “*White Huns and Kindred Tribes in the History of the Indian North-West Frontier*”, **The Indian Antiquary XXXIV**, Bombay 1905, s.73-87.
- _____, “*A Chinese Expedition Across the Pamirs and Hindukush, A.D. 747*”, **Geographical Journal LIX/2**, s. 47-69.
- STRANGE, G. L., **The Lands of The Eastern Caliphate**, Cambridge 1905.
- SUBHANA., “*Khokhars*”, **Eİ V/I**, s.31.

- SÜMER, F., **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, Ankara 1972.
- SYLVAIN M.-CHAVANNES E., “*L’itinéraire D’ou-K’ong (751-790)*”, **Journal Asiatique VI**, Paris 1895, s.341-384.
- ŞEŞEN R., “*İbn Havkal*”, **DİA XX**, s.34-35.
- _____, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1991.
- TABERİ, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi(I-V)**, (nşr. Z.K. Ugan – A. Temir), İstanbul 1991.
- _____, **Tarih-i Taberî Tercemesi I-III**, Konya 1979.
- Târih-i Sistân**, (nşr. V. Öntürk), İstanbul 2018.
- Târîh-i Sistân**, (nşr. M. Tâki), Tahran 1894.
- TARN, W.W., **Alexander: the Conquest of the Far East**, Cambridge 1933.
- _____, **The Greeks in Bactria and India**, Cambridge 1966.
- T'ANG CHI, **Türk Tarihine Aid Çin Kaynakları**, TED, S.2 (Ayrı Basım), İstanbul 1971,
- TAŞAĞIL, A., **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara 2018.
- _____, “*Göktürk Devletlerinin Kuruluşları ve Çöküşleri*”, **Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu (Sakarya 5–6 Kasım 2007)**, Sakarya 2008,
- TAYLOR, I., **The Origin of the Aryans**, New York 1890.
- TEZCAN M., “*Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)*”, **TAED XLVIII (2012)**, s.305-342.
- _____, **Kuşanlar Tarihi (Yüe-chih’lardan Kuşanlara)** Erzurum 1996, (Basılmamış Doktora Tezi).
- _____, “*İpek Yolu’nun İran Güzergâhı Ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi*”, **TEKE III**, Bursa 2014, s.96-123.
- _____, “*Orta Asya’da ve Oğuz Türklerinde Küpe Takma Geleneğinde İndo-İran Kültürü Tesirleri*”, **Beden Kitabı**, İstanbul 2009, s.417-428.
- _____, “*Kuzey Hindistan Geçitleri-I*”, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1 (Ocak-Haziran 2001)**, s.141-160.
- _____, “*Paraların Işığında Türk ve İran Kavimlerinde Ay-Yıldız/Güneş Motifi ve Türk Kültürü İçin İran Araştırmalarının Önemi*” **38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri (10-15.09.2007 Ankara)**, Ankara 2012, s.3091-3114.

- _____, “V.-IX. Yüzyıllar Orta Asya’nın Bir Olgusu: Soğd Medeniyeti”, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1 (Ocak-Haziran 2001)**, s.201-208.
- The Hye Ch'o Diary: Memoir of the Pilgrimage to other Five Regions of India**, (Ed. Yang Han Sung) Berveley 1984.
- The Tarikh-e Sistan**, (nşr. M. Gold), Roma 1976.
- TOGAN N., “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan’ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, **İTED IV/2**, (1964), s.21-55.
- TOGAN, Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981.
- _____, “Eftalit Devletini Teşkil Eden Kâbilelere Dair”, **AÜFEFAD XIII/I (1985)**, s.58-63.
- _____, **Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981.
- _____, **Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, İstanbul 1982.
- TOLMACHEVA M.A., “Makdisî, Muhammed B. Ahmed”, **DİA XXVII**, s.431-432.
- _____, “İstahri”, **DİA XXIII**, s.203-205.
- TOR, D.G., “Historical Representations of Ya’qūb b. al-Layth: a Reappraisal”, **JRAS XII/3 (Kasım 2002)**, s.247-275.
- TORNBERG, C.J., **Ibn el-Athiri**, Leiden 1876.
- TUGUŞEVA, L.Y., “Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler”, **Türkler II**, (Ed. H.C. Güzel), s.261-268.
- TUNÇ, M., **Saffari Devleti (861-1003)**, Edirne 2017, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- USLU, R., “İslam Orduları Tarafından Fethinden Seçuklulara Kadar Afganistan”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar** (Ed. A. AHMETBEYOĞLU), İstanbul 2002, s.1-26.
- _____, **Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, İstanbul 1997, (Basılmamış Doktora Tezi)
- ÜÇOK, B., **İslam Tarihi Emevîler-Abbasîler**, Ankara 1968.
- VENTURA, R., “Continuation of Observations on the Coins and Relics, Discovered by General Ventura, in the Tope of Manikyala”, **JASB XXI (1834)**, s.311-342.
- WATERS, M., “Darius the First, the Ninth King”, **Excavating an Empire Achaemenid Persia in Longue Duree**, California 2014.
- WHITNEY, W. D., **Sanskrit Grammar**, Delhi 1888
- WILSON, H.H., **Ariana Antiqua**, London 1841.

- WINK, A. **Al- Hind I-III**, Köln 1990.
- WUSTENFELD, F., **Die Geschichte und Beschreibung der Stadt Mekka von al-Azraqi**, Leipzig 1858.
- YAKUBİ, **Ülkeler Kitabı**, (nşr. M. Ağarı), İstanbul 2002.
- YAŞAROĞLU, H., “*Sıffin Savaşı ve Tarihın Gizlediği Bir Gerçek; Ali Muâviye Mütarekesi*”, **Turkish Studies IX/1 (2014)**, s.623-635.
- YAZICI, N, **İlk Türk İslam Devletleri Tarihi**, Ankara 1992.
- _____, “*Erdeşir*”, **DİA XI**, s.284.
- YAZICI O, ÖZMAN R, “*Afganistan’da Prehistorya Çalışmaları*” **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi XVII/II (2015)**, s. 1-16.
- _____, **Timur Şah Dürrânî**, Malatya 2017.
- _____, “*Gılcayların Menşei*”, **OAD IV/1**, Elazığ 2006, s.31-49.
- _____, “*Hazaraların Menşei İle İlgili Yeni Bir Görüş*”, **TÜBAR XXIX/2011**, s.475-492.
- _____, **Modern Afganistan’ın Kuruluşu 1834-1922**, Malatya 2011.
- _____, “*Doğu’da Şehir imgesi ve tarihten bir örnek: Şehr-i Ahmedşahi (Kandahar)*”, **4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi (13-15 Ekim 2017)**, Ankara 2018, s.624-632.
- YILDIRIM K, “*Fa Hsien’in Türkistan’da Seyahati*”, **TDİD. XV/1 (Yaz 2015)**, s.45-48.
- _____, “*Sung Yün’ün Türkistan’daki Seyahati*”, **TİD XXX/1 (Temmuz 2015)**, s.281-300.
- _____, **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, İstanbul 2013.
- YILDIZ, H.D., “*Abbasiler*”, **DİA I**, s.31-48.
- _____, “*Bermekiler*”, **DİA V**, s. 517-
- _____, “*İbnü'l-Eş 'as, Abdurrahman b. Muhammed*”, **DİA XXI**, s.32-33.
- _____, “*Fazl b. Sehl*”, **DİA XII**, s.275-276.
- _____, “*Abdullah b. Tahir*”, **DİA I**, s.137-138.
- _____, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi I-XIV**, İstanbul 1992.
- YILDIZDAĞ, C., **VII-X. Yüzyıllarda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri**, İstanbul 2005, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YILMAZ, A., “*Toharistan’ın Adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları*”, **TAED LXII**, 2018 Erzurum, s.337-344.

- YILMAZ, C., “Büyük İskender Hindistan’da”, **JASSS/S.53 (Kış 2016)**, s.501-517.
- YILMAZ, Saim, “Halife Mu‘Tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri”, **SÜİFD 9 (2004)**, s.79-103.
- YILMAZ, Salim, “Türklerin Araplarla İlk Münasebetleri ve Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci”, **Uluslararası Türk-Arap Müşterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu (12-15 Mayıs 2013 Ürdün)**, Amman 2014, s.438-451.
- YİĞİT, İ., “Kuteybe b. Müslim”, **DİA XXVI**, s.490-491.
- YÖRÜKAN Y.Z., **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler**, İstanbul 2004.
- ZHUAN, W.D., **Da Tang Chuang Ye Qi Ju Zhu**, Şangay 1983.
- ZARRİNKUB, A.H., “The Arab Conquest of Iran and Its After math”, **The Cambridge History of Iran IV**, Cambridge 2008, s.1-56.

DİZİN

A

Abbasi: XXII, XXXV, XXXVIII, XXXIX, 11, 48, 55-58, 60-63, 74-76, 80, 84, 104, 110.
Abdullah b. Tahir: 63, 83.
Abdullah el-Me'mun: X, XI, XXVIII, 61, 62, 74, 79, 97, 104.
Abdurrahman b. el-Eş'as: 50-52.
Abdurrahman b. Semüre: 46.
Abdülmelik b. Mervan: 48, 50.
Afganistan: X, XV, XXVI, 1, 2, 14, 15, 28, 29, 31, 41, 76, 79, 85, 86, 91, 109.
Ahnef b. Kays: 10, 45.
Ahrambi(Aharpati): 78.
Akhun (Eftalit): IX, X, XV-XVII, XXX, 7-9, 13, 17, 19, 25, 63, 64, 66-68, 70, 84, 86, 91, 99, 102, 106.
Aryanlar: 2, 3, 5, 30, 32.

B

Baktria(n): XV, XVI, 4, 6, 15, 30, 40, 96, 97, 101.
Barhatigin: XV, 25-27, 98-101, 105, 106.
Belh: XXXVII, XL, XLVI, 1, 3, 4, 8, 10, 16, 30, 32, 45, 669, 71, 74, 79, 89.
Bizans: XXIII, XXXIX, 8, 46, 64-68.
Budizm: X, XXX, XXXIII, XLVII, 6, 7, 18, 70, 85-88, 109, 110.

C

Ceyhun: X, XLVIII, 1, 5, 6, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 21, 24, 28, 31-33, 41, 62, 64, 67-70, 74, 110.

Ç

Çin: IX, X, XVIII, XIX-XXI, XXIII, XXIX-XXXII, XXXVII, XXXIX, XLVIII, 5-11, 13, 15-17, 19, 21, 25, 27-29, 32, 37, 39, 40, 42, 43, 45, 46, 60, 64, 65, 67-74, 81, 82, 84, 87-89, 98, 101, 106, 108.

D

Darari/Devari: 23, 84.

Darius I: 3, 31.

Demirkapı: 16, 24, 69.

E

Emevi: XVII, XXII, XXIV, 11, 19, 37, 38, 46-49, 52, 54-58, 61, 81, 110.

F

Fadl b. Sehl: 62.
Fazl b. Yahya: 61.
Fu-lin-ki-po: 27, 73, 101.

G

Gandhara: XXX, XXXI, XXXIV, 5, 7, 15, 21, 24, 25, 27, 28, 32, 37, 88, 91, 95.
Ganeşa: 28, 93, 102.
Gazne/Gazneliler: X, 9, 14, 19, -20, 22-24, 30, 34, 39, 40, 74, 79, 80, 110.
Gılcay: 22, 23, 109.
Göktürk: IX-XI, XXI, XXV, XLVIII, 7-11, 13-17, 19, 24-26, 40, 45, 46, 64-69, 81-83, 86, 87, 89, 90, 97, 100, 107, 109, 110.

H

Haccac (b. Yusuf): 19, 49-55, 59, 70, 71.
Halaç: X, 15, 21-23, 41, 42, 79, 83, 98, 100, 107, 108, 110.
Hâricîler: 11, 48, 50, 55, 59, 61, 74, 76-78.
Harun Reşid: 60, 61.
Hayber: 31.
Herat: 3, 5, 30, 58, 79.
Hie-li-fa: 39, 73, 82.
Hilmend: 30, 31, 33, 34, 36.
Hindu Şâhî: 20, 21, 77, 79, 93.
Hindistan: X, XXV, XXVI, XXIX-XXXI, XXXIII, XXXV, XXXVII, XXXVIII, 1-7, 9, 10, 13-15, 21, 27-31, 35, 38, 40-43, 45, 64-66, 76, 80, 82, 85, 86, 89, 96, 106, 109.
Horasan: XXXVIII, XL, XLIII, 3, 14, 30, 35, 43, 47-49, 53-55, 57-64, 70, 71, 74, 82, 86, 97-100, 127.
Hüsrev I: 66, 67, 131.

Hüsrev II: 106.

İ

İlteber: 40, 82, 83, 100, 110.

İpek Yolu: 64-67, 89.

İstemi (Yabgu): 8, 66-68.

J

Justinianus I: 66.

K

Kâbil: XXVI, 6, 11, 15, 19-22, 27, 28, 30, 31, 34, 35, 37-39, 41-43, 46, 47, 49, 60, 62, 63, 69, 72, 73, 76, 77, 79-83, 88-90, 92, 93, 97-99, 102-104, 110.

Kâbilşah: XXVIII, 19, 42, 46, 47, 61-63, 79, 82, 100, 102, 104, 114.

Kabulistan: 37-39, 123-126.

Kallar: 63, 76, 79, 83, 104.

Kandahar: 1-3, 22, 30, 37-39, 42, 62, 110.

Kanişka: 6, 26, 86, 87, 96.

Kapisa/Ki-pin: XXXIV, 25, 27, 28, 9, 72, 73, 82, 88, 101.

Keşmir: XVI, 5, 9, 20, 29, 35, 42, 62, 73, 88, 102, 103.

Khingil: XVII, 94, 98, 102, 103, 106.

Kuşanlar: XVII, 5-9, 13-15, 19-21, 26, 40, 69, 81, 83, 86, 97, 107, 109, 110.

Kuteybe b. Müslim: 18, 19, 53, 54, 69-72.

L

Lagaturman: XXVIII, 24, 27, 69, 83, 104.

M

Ma'an b. Zaide: 59.

Mahrab Pati Dumi: XXVIII, 27, 62, 104.

Manikyala: 99.

Maveraünnehr: XXIII, XLIII, XLIV, 4, 7, 13, 14, 48, 74, 109.

Muaviye: 10, 45, 46.

Muhammed el-Mehdi: 60.

N

Nizek Tarhan: 18, 19, 69, 123, 124, 126.

P

Pakistan: XV, XVI, XXVI, XXVIII, 2, 28, 31, 85, 86, 91, 92, 94, 95, 109, 110.

Partlar: 5, 64, 65.

Patola-Deva Şâhî: 28, 94.

Pencap: 4, 14, 30, 42, 99.

R

Rebi b. Ziyad: 47.

Ruhhac: 36, 38, 39, 42, 47, 49, 59-61, 76-79, 129.

Rutbil: XVII, XXVII, 23, 24, 27, 36, 41, 46-55, 59-61, 70, 76-85, 92, 100, 110, 114.

S

Saffari: XXVII, XLI, 23, 36, 40, 74-76, 78.

Saka: 5, 6, 9, 31, 33, 34, 40, 88, 109.

Salih b. Nasr: 75-78, 84.

Salih b. Hacer: 78, 80.

Samani: 40, 74.

Sâsânî: XVII, XXXIX, 7, 8, 10, 13, 14, 32, 36, 40, 44-46, 64-68, 84, 89-91, 97, 103, 106, 107, 109, 131.

Sind: XLIV, 3, 29, 30, 32, 34, 37, 64.

Sistan: XVII, XXVI, XXVII, XLIII, 5, 11, 15, 21, 23, 30, 33-38, 42, 46-51, 53-56, 58-62, 70, 75-78.

Spahbad/İspahbad: 104.

Spalapati Deva: 25, 62, 63, 98, 103-105.

Süleyman b. Abdülmelik: 54, 71.

Ş

Şiiler: 57.

Şiva: 93, 95, 98, 106, 120, 121.

T

Tahiriler: XXXVIII, 63, 74, 75.

Tegin/Tigin: 9, 17, 40, 73, 81, 97-100, 102, 127.

Tiginabad: 78.
Tiginşah: 19, 97.
Toharistan: XXIII, XLVII, 8-10, 15-19, 24, 30, 45, 46, 69, 71, 84, 90.
T'ung (Yabgu): 17, 24, 46, 68, 87.
Tudun/Tarhan/Tarkan: 17, 82, 98, 129.

U/Ü

Ubeydulah b. Ebubekir: 45, 47, 49, 50.

V

Vahitigina: bkz., Barhatigin.

W

Wu-san T'e-k'in Şa/Şah: XV, XVII, 27, 73, 81, 98, 100-102, 106.

Y

Yabgu: XLVII, 6, 8, 9, 15, 17-19, 24, 40, 46, 47, 67, 69, 81-83, 110, 128.
Yakub b. Leys: X, XVII, 11, 23, 25, 27, 30, 36, 54, 74-80, 82, 84, 85, 97, 110.
Yel-tigin: 87.
Yezid b. Abdülmelik: 54, 55.
Yezid b. Muaviye: 47.
Yezid b. Ziyad: 47.
Yüe-çi: XIX, 5, 6, 17, 40.

Z

Zabulistan: XXXIV, 9, 17, 21, 27, 37, 39, 40, 42, 43, 46, 47, 58, 59, 73, 74, 76, 79, 81-84, 87, 88, 90, 97, 99, 110, 129, 130.
Zarah/Zereh: 33, 34, 36.
Zemindaver: 35-37, 40, 41, 78.
Zerenc: 33, 36, 48, 52-54, 59, 75, 92.
Zun: 25, 41, 82.
Zunbil: bkz., Rutbil.